

LIETUVIŲ ATGIMIMO ISTORIJOS STUDIJOS

16

Darius Staliūnas
Visuomenė be universiteto?
(Aukštosios mokyklos
atkūrimo problema Lietuvoje:
XIXa. vidurys - XXa. pradžia)

2000

LIETUVIŲ
ATGIMIMO ISTORIJOS
STUDIJOS

Lietuvos istorijos institutas

LIETUVIŲ ATGIMIMO ISTORIJOS STUDIJOS

16

Darius Staliūnas
Visuomenė be universiteto?
*(Aukštosios mokyklos atkūrimo problema Lietuvoje:
XIXa. vidurys - XXa. pradžia)*

VILNIUS

LII
LEIDYKLA

2000

UDK 947.45
Li-191

REDAKCINĖ KOLEGIJA:

Antanas Kulakauskas
Česlovas Laurinavičius
Raimundas Lopata
Egidijus Motieka (vyriausiasis redaktorius)
Vladas Sirutavičius
Darius Staliūnas
Giedrius Subačius

ISSN 1392-0391
ISBN 9986-780-30-6

© Darius Staliūnas, 2000
© Lietuvių Atgimimo istorijos studijos, 2000
© Lietuvos istorijos institutas, 2000

TURINYS

PRATARMĖ.....	7
ĮVADAS.....	8
1832–1855 M.: VILNIAUS UNIVERSITETO UŽDARYMAS IR RUSIJOS ŠVIETIMO SISTEMOS LUOMIŠKUMAS.....	18
XIX A. 6-OJO DEŠIMTMEČIO ANTROJI PUSĖ: RUSIŠKOS AUKŠTOSIOS MOKYKLOS SUMANYMAI.....	25
Lietuvos bajorija socialinių-ekonominių ir politinių pertvarkymų akivaizdoje.....	25
Lietuvos bajorijos peticijos dėl aukštosios mokyklos įkūrimo 1855–1856 m.....	29
Aukštosios realinės mokyklos Vilniuje projektas 1857–1859 m.....	32
Vilniaus archeologijos komisija – pakopa į universitetą.....	36
1860–1861 M.: KOVOS DĖL VILNIAUS UNIVERSITETO ATKŪRIMO PRADŽIA.....	38
Tarptautinės konsteliacijos kaita ir „lenkų klausimas“.....	38
Kur turi mokytis Šiaurės Vakarų krašto jaunimas?.....	42
Politinės Lietuvos „baltųjų“ orientacijos ir „derybos“ su valdžia.....	45
Vilniau švietimo apygardos vadovybės nuostatos.....	53
1862–1863 M. SAUSIO MĖNUO: KOVOS DĖL VILNIAUS UNIVERSITETO ATKŪRIMO APOGĖJUS.....	55
Tarptautinė situacija 1861 m. pabaigoje – 1862 m. pradžioje ir „lenkų klausimas“.....	55
Viktoras Starzeński ir Vladimiras Nazimovas.....	56
Lietuvos „baltųjų“ švietimo sistemos reformavimo programa.....	59
Vilniaus generalgubernatoriaus „tautinės politikos“ receptai 1862 m. vasarą.....	64
Viktoro Starzeński veikla 1862 m. antroje pusėje.....	66
Nauja „tautinė politika“ Šiaurės Vakarų krašte 1862 m. pabaigoje – 1863 m. pradžioje?.....	70
1863–1873 M.: RUSIFIKACINIAI AUKŠTOSIOS MOKYKLOS ĮKŪRIMO PROJEKTAI.....	76
Michailo Muravjovo sumanymas steigti universitetą Vilniuje.....	76
Aukštosios stačiatikių dvasinės akademijos projektas 1863–1864 m.....	88

Rusifikaciniai aukštosios mokyklos projektai 7-ojo dešimtmečio pabaigoje – 8-ojo dešimtmečio pradžioje.....	93
„LIETUVIŠKŲ STIPENDIJŲ“ GENEZĖ.....	100
Stipendijų steigimo aplinkybės.....	100
Aleksandro Hilferdingo etnopolitinės projekcijos.....	105
Stipendijų skyrimo tvarka.....	108
XIX A. PABAIGA – XX A. PRADŽIA: VILNIAUS ŽEMĖS ŪKIO DRAUGIJOS INICIATYVA RUSIJOS „TAUTINĖS POLITIKOS“ KONTEKSTE.....	110
Rusijos „tautinė politika“ ir aukštasis mokslas XIX a. pabaigoje.....	110
Vilniaus žemės ūkio draugijos sumanymas.....	113
Valdžia ir aukštosios mokyklos steigimo Šiaurės Vakarų krašte problema.....	117
POLITINĖS TENDENCIJOS LIETUVOJE 1905–1907 M. IR VILNIAUS UNIVERSITETO ATKŪRIMO KONCEPCIJOS.....	124
Politinės tendencijos Lietuvoje.....	124
Lietuviškasis universitetas.....	129
Lenkiškasis universitetas.....	132
Lietuvos universitetas.....	132
Rusiškasis universitetas.....	138
1908–1914 M.: VALDŽIOS POLITIKA IR VISUOMENĖS INTERESŲ POLIARIZACIJA.....	142
Vilniaus m. dūmos iniciatyva 1907 m. pabaigoje.....	142
Visuomenės interesų poliarizacija aukštojo mokslo srityje.....	147
Rusijos „tautinė politika“ ir galimybė įkurti aukštąją mokyklą Šiaurės Vakarų krašte.....	150
VILNIUS AR KAUNAS? SOCIOKULTŪRINĖS IR IDĖJINĖS UNIVERSITETO SUKŪRIMO KAUNE PRIELAIDOS XX A. PRADŽIOJE.....	156
Lietuvių klerikalų etnokultūrinė orientacija XX a. pradžioje.....	156
Kaunas kaip etnografinės ir klerikalinės Lietuvos centras.....	160
XX a. pradžios alternatyva: Vilnius ar Kaunas	162
IŠVADOS.....	166
ŠALTINIAI IR LITERATŪRA.....	171
TRUMPINIAI.....	187
SUMMARY.....	188
STRESZCZENIE.....	199
ASMENVARDŽIŲ RODYKLĖ.....	210

PRATARMĖ

Ši „Studijų“ knyga skirta aukštosios mokyklos atkūrimo bei įkūrimo Lietuvoje idėjoms, planams bei projektams XIX a. viduryje – XX a. pradžioje. Taigi knyga apie instituciją, kurios nebuvo, kitaip tariant, apie aukštosios mokyklos, pirmiausia universiteto, atkūrimo ar įkūrimo idėją, kuri anuomet buvo svarbi tiek valdžiai, tiek visuomenei. Tema dėkinga todėl, jog, analizuodami visuomenėje ir valdžios koridoriuose brandintus aukštojo mokslo institucijos steigimo Lietuvoje sumanymus, galime atskleisti pagrindines visuomenės sociokultūrinės raidos tendencijas bei valdžios požiūrio į šį kraštą ir jo gyventojus kaitą.

1994–1997 m. studijuodamas Vytauto Didžiojo universiteto bei Lietuvos istorijos instituto doktorantūroje, parengiau šia tema darbą, kuris 1997 m. gruodžio mėnesį buvo apgintas kaip humanitarinių mokslų daktaro disertacija. Vėliau, 1998–1999 m., dirbdamas Lietuvos istorijos institute, disertaciją papildžiau ir pataisiau. Valstybinio mokslo ir studijų fondo dėka, dirbdamas jau prie kitų temų, galėjau dar kartą nuvykti į Rusijos archyvus ir papildyti monografiją.

Naudodamasis proga, už paramą ir patarimus rengiant šią knygą norėčiau padėkoti Egidijui Aleksandravičiui, Egidijui Motiekai, Vytautui Merkiui, Vytautui Kubiliui, Mindaugui Maksimaičiui, Rimantui Mikniui, Vladui Sirutavičiui bei Česlovui Laurinavičiui, taip pat visiems Lietuvos istorijos instituto XIX a. istorijos skyriaus bendradarbiams. Arnoldui Piročkinui bei Antanui Kulakauskui dėkoju už kritines pastabas.

1999 m. gruodžio 1 d.

Darius Staliūnas

IVADAS

Šioje knygoje bandoma išsiaiškinti, kokie politiniai imperatyvai nulėmė Rusijos valdžios politiką aukštojo mokslo srityje Lietuvoje ir kaip kito visuomenės nuostatos šioje srityje. Čia aptariamas laikotarpis nuo universiteto uždarymo, t. y. 1832 m., iki Pirmojo pasaulinio karo pradžios. Sąlygiškai knygą būtų galima suskirstyti į dvi dalis. Pirmojoje, kuri chronologiškai apima laikotarpį maždaug iki XIX a. pabaigos, pagrindinį dėmesį skirsime valdžios politikos analizei. Aptardami vėlesnių metų situaciją, t. y. XIX a. pabaigą – XX a. pradžią, akcentuosime visuomenės iniciatyvas aukštojo mokslo srityje. Toks akcentų pasikeitimas sietinas su politinės ir sociokultūrinės situacijos raida. Caro administracija vis silpniau galėjo kontroliuoti padėtį imperijos viduje. Be to, aptariamuoju laikotarpiu įvyko radikalūs Lietuvos visuomenės diferenciacijos procesai. Kitaip tariant, formavosi modernios (lietuvių, lenkų, žydų ir iš dalies baltarusių) tautos, kurių kiekviena siekė savos tautinės švietimo piramidės. Pirmiausia analizuosime institucinio pobūdžio aspektą, o būtent universiteto ar kitos aukštosios mokyklos atkūrimo ar įkūrimo projektus, jų politinį ir sociokultūrinį kontekstą bei kitas aukštojo mokslo problemas Lietuvoje, t. y. bandysime atskleisti, kas paskatino tų projektų atsiradimą, kokią sociokultūrinę ar net politinę užduotį tos institucijos turėjo atlikti. Kita vertus, nesant aukštosios mokyklos, vis tiek reikėjo spręsti specialistų, reikalingų kraštui, rengimo klausimą, t. y. siųsti Lietuvos jaunimą į kitas aukštąsias mokyklas arba kitur ieškoti asmenų, kurie atvykę į Lietuvą dirbtų vietinėse valdžios institucijose, gimnazijose, ligoninėse, teismuose etc. Todėl bandysime iširti, kaip valdžia bandė paveikti atskirų nedominuojančių etninių grupių narių kopimą švietimo piramidės laiptais.

Analizuodami Rusijos „tautinę politiką“ XIX a. pastebime, jog kultūrinė rusifikacija įvairiuose imperijos regionuose buvo inicijuojama ne tuo pačiu

metu, ir, o tai ypač svarbu, kai kuriuose ekonomiškai labiau išsivysčiusiuose regionuose (Pabaltijo gubernijose (Kuršo, Livonijos ir Estijos), Suomijos kunigaikštystėje) tokia politika nuosekliai taikyta tik pačioje XIX a. pabaigoje, t. y. žymiai vėliau nei, pavyzdžiui, buvusiose Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės (toliau – LDK) žemėse. Todėl tiriant Rusijos „tautinę politiką“ šioje epochoje reikia atsargiai vertinti tas nacionalizmo teorijas, kurios šį modernų fenomeną tiesiogiai sieja su socioekonominiais pokyčiais, kaip tai daro Ernestas Gellneris. Tačiau mūsų tyrimui šio autoriaus nacionalizmo atsiradimo teorija svarbi dėl tos priežasties, kad joje labai daug vietos tenka švietimo sistemai.

Gellneris nacionalizmo, t. y. modernios politinio teisėtumo (*legitimacy*) teorijos, reikalaujančios politinių ir kultūrinių sienų kongruencijos, atsiradimą sieja su industrinės visuomenės poreikiais¹. Nuolatinio (ekonominio) progreso būklėje esančiai industrinei visuomenei reikalingi raštingi, profesine prasme mobilūs individai. Tačiau nepaisant didėjančios profesinės specializacijos, visi turi įgyti bendrą bazinį išsilavinimą. Be to, kinta pats darbo pobūdis. Skirtingai nei agrarinėje visuomenėje, kurioje gyventojų dauguma darbo proceso metu susiduria su „daiktais“, industrinėje darbas jau yra paremtas manipuliacija reikšmėmis. Tam reikalinga standartizuota kalba bei „tautinė“ švietimo sistema: „Nelyg piramidė, kurios pagrindą sudarytų pradžios mokyklos, kuriose dirbtų mokytojai, parengti vidurinėse mokyklose, o šiose dirbtų universitetuose parengti mokytojai, vadovaujami aukštesnio lygio doktorantūrų absolventų. Tokia piramidė suteikia kriterijų nustatyti, koks turi būti minimalus gyvybingo politinio vieneto dydis. Joks vienetas, kuris yra per mažas, kad galėtų tikti tokiai piramidei, negali tinkamai funkcionuoti“².

Istorinėje ir sociologinėje literatūroje buvo nurodyta nemažai šios teorijos trūkumų. Bendresne prasme jai galima prikišti statiškumą³, kuri, tiesa, ir pats autorius gerai suvokė ir vėlesniuose veikaluose bandė pateikti

¹ E. Gellner, *Tautos ir nacionalizmas*, Vilnius, 1996; idem, Aus den Ruinen des Großen Wettstreits. Bürgerliche Gessellschaft, Nationalismus und Islam, *Grenzfälle. Über neuen und alten Nationalismus*, hrsg. von M. Jeismann, H. Ritter, Leipzig, 1993, S. 30–44.

² Idem, *Tautos ir nacionalizmas...*, p. 63.

³ O. Dann, Ist Nationalismus doch kein Sündenfall? Zu Ernest Gellners Thesen über die Rolle der „Schriftkultur“ für die moderne Nationbildung, *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 1991, Nr. 31.

nacionalizmo evoliucionavimo stadijas⁴. Be to, Gellnerio schema fokusuojasi tik ties etniškai nevienalyčio regiono – Vidurio ir Rytų Europos, iš kurios kilęs ir pats autorius, situacija⁵. Kita vertus, tyrinėtojų pastebėta, kad nacionalizmas dažnai atsiranda ten, kur niekaip nepavyktų aptikti industrializacijos požymių⁶. Galima sutikti ir su tais, kurie švietimo sistemos „ekspansiją“ sieja su kur kas didesne skale veiksmų, nei Gellneris⁷.

Nepaisant silpnųjų Gellnerio teorijos vietų, jo pastebėjimas, jog vadinosios tautinės švietimo piramidės egzistavimas nurodo, „koks turi būti minimalus gyvybingo politinio vieneto dydis“, yra labai taiklus. Jis paaiškina, kodėl nedominuojančioms etninėms grupėms taip svarbu sukurti visa apimančią tautinę švietimo sistemą. Prie panašių išvadų priėjo ir istorikai, apibendrinami tautinės švietimo sistemos reikšmę nedominuojančioms etninėms grupėms. Norbertas Reiteris pastebėjo, kad „visuose tautiniuose judėjimuose esminis dalykas buvo mokykla“. Reiteris konstatavo, jog mokykla turėjusi tris pagrindines nacionalizmą jai priskiriamas funkcijas: sukurti tarp visuomenės (tautos) narių kuo tvirtesnę bendravimo tinklą, suteikti esamą ekonominio išsivystymo lygį atitinkančias žinias, sustiprinti bendrumo jausmą⁸.

Kita vertus, nedominuojančių etninių grupių nacionalizmą Vidurio ir Rytų Europoje, taigi ir Lietuvoje, pradininkai bei lyderiai paprastai buvo inteligentai, t. y. asmenys, pagrindiniu pragyvenimo šaltiniu pasirinkę intelektualinį darbą⁹. O dėl to, kaip žinoma, reikėdavo baigti mokymo įstaigas. Vadinasi, valdžios vykdoma politika švietimo srityje nulemdavo tų modernių tautų inteligentijos formavimosi procesus. Toks teiginys būtų beveik trivialus, jei ome-

⁴ Э. Геллнер, Пришествие национализма. Мифы нации и класса, *Путь*, 1992, № 1, с. 25–42.

⁵ H. A. Winkler, Ernest Gellner, Nations and Nationalism. Oxford, Basil Blackwell 1983. VIII, 150 S. [recenzija], *Historische Zeitschrift*, Bd. 240, 1985, S. 382.

⁶ T. Kizwalter, Ernest Gellners Nationalismustheorie und die polnische nationale Bewegung, *Formen des nationalen Bewußtseins im Lichte zeitgenössischer Nationalismustheorien*, hrsg. von E. Schmidt-Hartmann, München, S. 172.

⁷ J. Breuille, Approaches to Nationalism, *ibid.*, S. 29.

⁸ N. Reiter, Die Schule zur Nation, *Allgemeinbildung als Modernisierungsfaktor. Zur Geschichte der Elementarbildung in Südosteuropa von der Aufklärung bis zum Zweiten Weltkrieg*, hrsg. von N. Reiter, H. Sundhausen, Berlin, 1994, S. 11–20.

⁹ M. Hroch, Nationales Bewußtsein zwischen Nationalismustheorie und der Realität der nationalen Bewegungen, *Formen des nationalen Bewußtseins...*, S. 47.

nyje turėtume tik profesinę inteligentijos struktūrą. Vienos ar kitos imperijos valdžia turėjo įtakos arba bent jau stengėsi tai daryti ne tik nedominuojančių etninių grupių narių profesinėms karjeroms, bet ir etnokultūrinėms bei politinėms orientacijoms.

Vadinasi, švietimo sistema bent jau Vidurio ir Rytų Europoje tampa kovos lauku, kuriame sprendžiama multietninių valstybių ateitis: valstybės siekia kultūriškai asimiliuoti visus gyventojus, o nedominuojančių etninių grupių lyderiai – sukurti savą tautinę švietimo piramidę.

Istorinėje literatūroje Vilniaus universiteto įkūrimo ar atkūrimo problema XIX a.–XX a. pradžioje nebuvo dažnas svečias. Pirmasis šią problemą straipsnyje „Istorinė informacija apie aukštąsias mokymo įstaigas, buvusias ir planuotas atidaryti Šiaurės Vakarų krašte“ aptarė Aleksandras Milovidovas¹⁰. „Rusiškų pradų atkūrimo“ Lietuvoje šalininkas Milovidovas daugiausia dėmesio skyrė vietinės valdžios pozicijos ir planų aptarimui ir tik nagrinėdamas XX a. pradžios situaciją jis prioritetą teikė visuomenės iniciatyvoms. Augustinas Janulaitis jau domėjosi pirmiausia visuomenės iniciatyvomis. Jo dėmesio centre – Lietuvos bajorų sumanymai aukštojo mokslo srityje. Tiesa, jis taip pat naudojosi ir Milovidovo pateikta medžiaga¹¹.

Rašant sintetines Vilniaus (ir Lietuvos) universiteto istorijas, trumpai būdavo aptariami ir universiteto ar kitos aukštosios mokyklos atkūrimo ar įkūrimo projektai, institucijų, kurios tuo metu „pavadavo“ šią mokslo ir švietimo įstaigą, veikla bei sociokultūrinis pobūdis¹². Ribotas puslapių skaičius, kurį redaktorius suteikdavo šios problemos pristatymui, neleisdavo autoriams mums rūpimo klausimo aptarti nuodugniau. Būtent taip ir galima paaiškinti situaciją, kai per pastaruosius kelis dešimtmečius parašytuose darbuose, skirtuose mūsų

¹⁰ A. Миловидов, *Историческая справка о высших учебных заведениях, бывших и предполагавшихся к открытию в Северо-Западном крае*, Вильна, 1908.

¹¹ A. Janulaitis, *Dėl universitetatės Vilniuje. 1832–1872 m.*, *Lietuvos žinios*, 1913, Nr. 13; idem, *Lietuvos bajorai ir jų seimeliai XIX amžiuje*, Kaunas, 1936.

¹² A. Rukša, Vilniaus universiteto atkūrimo klausimas, *Lietuvos universitetas 1579–1803–1922*, red. P. Čepėnas, Chicago, 1972, p. 117–132; L. Vladimirovas, Mėginimai atkurti aukštąją mokyklą Vilniuje, *Vilniaus universiteto istorija 1803–1940*, Vilnius, 1977, p. 130–143; С. Лазутка, Наследие Вильнюсского университета и проекты его возрождения (1845–1919), *История Вильнюсского университета*, Вильнюс, 1979, с. 114–138; A. Kulakauskas, Vilniaus universiteto atkūrimo sumanymai, *Vilniaus universiteto istorija 1579–1994*, Vilnius, 1994, p. 182–186.

aptariamai problematikai, iš esmės naudotasi dar pačioje XX a. pradžioje Milovidovo straipsnyje bei vėliau dviejuose Augustino Janulaičio darbuose pateikta archyvine medžiaga.

Nemažai spragų užpildė Egidijaus Aleksandravičiaus straipsnis „Bandymai atgaivinti universitetą Lietuvoje 1832–1918 m.“¹³ Minėtame straipsnyje autorius ne tik pateikė žiupsnelį naujos faktografijos, bet ir aukštosios mokyklos įvaizdžių kaitą sinchroniškai susiejo su sociokultūrine Lietuvos raida. Aleksandravičius, aptardamas XIX a. vidurio situaciją, atskirai analizavo visuomenės pastangas atkurti universitetą bei vyriausybės planus aukštojo mokslo srityje. Tokiu būdu laimima daugiau analitinio aštrumo, tačiau, antra vertus, atsiranda pavojus, kad iš akiračio prapuls politinis kontekstas. Pavyzdžiui, XIX a. viduryje tiek vyriausybė, tiek konservatyvioji Lietuvos bajorija bandė susitarti. Vienu iš svarbiausių derybų objektų buvo ir aukštosios mokyklos įsteigimo klausimas. Todėl nuoseklus chronologinis tyrimas galėtų geriau atskleisti įvairių projektų atsiradimo aplinkybes, jų įgyvendinimo realumą ir t. t. Be to, Aleksandravičius atkreipė dėmesį į Kauno, kaip potencialaus lietuvių kultūros centro, vaidmenį XX a. pradžioje¹⁴.

Dar vienas trūkumas, būdingas visiems be išimties minėtos problemos tyrinėtojams, yra „žydiškojo veiksnio“ nepaisymas. Istorinėje literatūroje, skirtoje aukštosios mokyklos atkūrimo ar sukūrimo problematikai, neaptartos ne tik žydų aspiracijos edukacijos srityje, bet ir valdžios politika šios etnokonfesinės grupės atžvilgiu.

Atsižvelgus į minėtasias pastabas, akivaizdu, kad mums itin svarbūs tie istorikų darbai, kuriuose analizuojami įvairūs Lietuvos sociokultūrinės raidos aspektai. Nesistengdami paminėti visų tyrimų šioje srityje, sustosime tik prie svarbiausių. Bene fundamentaliausių tyrimu laikytume Meilės Lukšienės monografiją „Lietuvos švietimo istorijos bruožai XIX a. pirmojoje pusėje“, kurioje tiesiogiai nenagrinėjamos aukštosios mokyklos atkūrimo ar sukūrimo idėjos bei galimybės, tačiau nuodugniai aprašyta švietimo sistemos raida, valdžios bei visuomenės nuostatų kaita edukacijos srityje¹⁵. Švietimo institu-

¹³ E. Aleksandravičius, *Bandymai atgaivinti universitetą Lietuvoje 1832–1918 m.*, idem, *XIX amžiaus profiliai*, Vilnius, 1993, p. 149–164.

¹⁴ *Ibid.*, p. 162; šį klausimą Aleksandravičius gvildeno ir vėliau, jau remdamasis šios knygos autoriaus tyrimais: idem, *Lietuvos universitetas istorinės tradicijos dalybų metais 1922–1997, Mokslinės konferencijos „Universitetas ir valstybė“ pranešimų medžiaga*, Kaunas, 1997, p. 12–24.

¹⁵ M. Lukšienė, *Lietuvos švietimo istorijos bruožai XIX a. pirmojoje pusėje*, Kaunas, 1970.

cijų raidą buvusiose LDK žemėse (ir Ukrainoje) detaliai ištyrė lenkų istorikas Leszekas Zasztowtas¹⁶. Šis autorius surinko gausią faktografinę medžiagą, tačiau, mūsų supratimu, neišsivadavo iš XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje daliai lenkų visuomenės būdingos nuostatos traktuoti buvusias LDK žemes kaip Lenkijos dalį, t. y. „pakraščius“, o visus lenkiškai kalbančius šių žemių gyventojus XIX a. laikyti lenkais. Be to, reikšmingi Małgorzatos Stolzman, Aleksandravičiaus, Antano Kulakausko darbai, skirti XIX a. pirmosios pusės bei amžiaus vidurio sociokultūrinei raidai¹⁷.

Kadangi aukštosios mokyklos įkūrimo ar atkūrimo projektų atsiradimas dažnai būdavo sąlygotas politinės situacijos, todėl būtina visus tokio tipo institucijos atkūrimo/įkūrimo projektus sieti ne tik su strateginiais vyriausybės tikslais Lietuvoje, bet ir su politine situacija, kuri ypač sparčiai kito lūžinės XIX a. vidurio epochos bei 1905 m. revoliucijos metu. Šiame kontekste išskirtina kol kas nepublikuota Kulakausko disertacija „Pradžios mokykla carizmo tautinėje politikoje Lietuvoje XIX amžiaus viduryje“, kurioje nuodugniai analizuojama valdžios politika švietimo srityje 1856–1864 m.¹⁸ Taip pat Zita Medišauskienė knygoje „Rusijos cenzūra Lietuvoje XIX a. viduryje“ aprašė pagrindines valdžios vykdytos integracinės politikos šiame regione tendencijas¹⁹. Valdžios politiką posukiliminiu laikotarpiu, ypač lietuvių atžvilgiu, analizavo Vytautas Merkys²⁰. Rusijos „tautinė politika“ vadinamuosiuose vakariškuose pakraščiuose kompleksiskai pristatyta JAV istoriko Theodoro

¹⁶ L. Zasztowt, *Kresy 1832–1864. Szkolnictwo na ziemiach Litewskich i Ruskich dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa, 1997.

¹⁷ M. Stolzman, W kręgu uniwersyteckiej tradycji. Życie kulturalnie w Wilnie po roku 1831, *Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, Prace historyczne*, z. 64: *Studia z dziejów Uniwersytetu Wileńskiego 1579-1979*, Warszawa, Kraków, 1979, s. 121–150; idem, *Czasopisma Wileńskie Adama Honorego Kirkora*, Warszawa, Kraków, 1973; E. Aleksandravičius, *Kultūrinis sąjūdis Lietuvoje 1831–1863 metais. Organizaciniai kultūros ugdymo aspektai*, Vilnius, 1989; idem, A. Kulakauskas, *Carų valdžioje. XIX amžiaus Lietuva*, Vilnius, 1996, p. 195–209, 236–318 ir kt.

¹⁸ A. Kulakauskas, *Pradžios mokykla carizmo tautinėje politikoje Lietuvoje XIX amžiaus viduryje*, humanitarinių mokslų srities istorijos krypties daktaro disertacija, Vilnius, 1993, *Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyrius* (toliau – *VUB RS*), f. 76, b. 3457.

¹⁹ Z. Medišauskienė, *Rusijos cenzūra Lietuvoje XIX a. viduryje*, Kaunas, 1998.

²⁰ V. Merkys, *Knygnešių laikai 1864–1904*, Vilnius, 1994.

R. Weekso monografijoje²¹. XX a. pradžios Lietuvos politinės raidos tendencijos analizuotos Egidijaus Motiekos ir Rimanto Miknio straipsniuose bei monografijose²². Knygoje nagrinėjami temai esame paskyrę keletą straipsnių²³.

Šioje knygoje remiamasi dviem pagrindinėmis šaltinių grupėmis. Valdžios politikos analizei pasitelkėme įvairius valstybinių institucijų archyvus, iš kurių išskirtini Vakarų komiteto, Liaudies švietimo²⁴ bei Vidaus reikalų ministerijų, taip pat šioms ministerijoms pavaldžių vietinių įstaigų: Vilniaus generalgubernatoriaus bei Vilniaus švietimo apygardos (VŠA)²⁵. Centrinų įstaigų fondai yra Rusijos valstybiniame istorijos archyve Peterburge (RVIA), o vietinių įstaigų – Lietuvos valstybiniame istorijos archyve Vilniuje (LVIA). Ne mažiau svarbūs minėtame Peterburgo archyve saugomi kai kurių Rusijos ministrų, būtent Piotro Valujevo ir Aleksandro Golovnino, fondai. Svarbūs minėti archyvai ir tuo, kad juose taip pat galima rasti nemažai dokumentų, atspindinčių visuomenės iniciatyvas.

²¹ T. R. Weeks, *Nation and State in Late Imperial Russia. Nationalism and Russification on the Western Frontier, 1863–1914*, DeKalb, 1996.

²² R. Miknys, E. Motieka, Tautiškoji lietuvių demokratų partija: idėjinės-politinės kūrimosi aplinkybės, *Lietuvių Atgimimo istorijos studijos* (toliau – LAIS), t. 1: *Tautinės savimonės žadintojai: nuo asmens iki partijos*, Vilnius, 1990, p. 80–125; LAIS, t. 10: R. Miknys, *Lietuvos demokratų partija 1902–1915 metais*, Vilnius, 1995; LAIS, t. 11: E. Motieka, *Didysis Vilniaus seimas*, Vilnius, 1996 ir kt.

²³ D. Staliūnas, Aukštosios mokyklos įsteigimo Vilniuje projektas ir jo likimas 1900–1904 m., *Lituanistica*, 1995, Nr. 2, p. 18–38; idem, Aukštosios mokyklos steigimo Vilniuje projektas 1908 metais, *ibid.*, Nr. 3, p. 30–44; idem, Ethnopolitical Tendencies in Lithuania During the Period 1905–1907 and the Conceptions of the Revival of the University of Vilnius, *Lithuanian Historical Studies*, vol. 1, 1996, p. 97–115.

²⁴ Kaip įprasta mūsų istoriografijoje, *Министерство народного просвещения* vėrčiame *Liaudies švietimo ministerija*. Tačiau ateityje vertėtų pasvarstyti, ar ne tiksliau būtų šią instituciją vadinti *Tautinio švietimo ministerija*.

²⁵ VŠA įsteigta 1803 m. Iš pradžių jai priklausė Vilniaus, Gardino, Vitebsko, Mogiliovo, Minsko, Voluinės, Kijevo, Podolės gubernijų mokymo įstaigos. 1831 m. VŠA paliktos tik Vilniaus, Gardino gubernijos ir Balstogės (Bialistoko sritis (prijungta 1810 m.)). 1832 m. VŠA buvo panaikinta, jai priklausančios mokymo įstaigos perduotos Baltarusijos švietimo apygardai. 1850 m. Baltarusijos švietimo apygarda likviduota. Vėl įsteigta VŠA, kuriai priklausė Vilniaus, Kauno, Gardino ir Minsko gubernijos. 1864 m. prie VŠA prijungtos ir Mogiliovo bei Vitebsko gubernijos.

Valdžios pareigūnų politiką atskleidžiančių dokumentų publikuota nedaug. Galbūt reikėtų atkreipti dėmesį į Vlodo Žuko paskelbtą Vilniaus generalgubernatoriaus Piotro Sviatopolko-Mirskio 1902–1903 m. ataskaitos ištrauką, skirtą aukštosios mokyklos problemai. Pristatydamas šią publikaciją, Žukas taip pat aptarė kai kuriuos XX a. pradžios aukštosios mokyklos steigimo sumanymus Lietuvoje²⁶.

Ne mažiau svarbus šaltinis, iliustruojantis visuomenės pažiūras aukštosios mokyklos atkūrimo ar sukūrimo klausimu, yra periodinė spauda. XIX a. viduryje vertingi yra emigracijoje bei Galicijoje lenkų kalba leisti periodiniai leidiniai. Nors juose „lietuviška“ problematika buvo aiškiai marginalinio pobūdžio, tačiau dėl griežtos cenzūros Romanovų imperijoje tai buvo vienintelis būdas viešai diskutuoti visuomenei rūpimais klausimais. XIX a. pabaigos–XX a. pradžios Lietuvos spauda jau yra pagrindinis šaltinis analizuojant visuomenės nuostatas švietimo srityje.

Memuarinė literatūra ar epistolinis palikimas šiems tyrimams ne ką tegali pagelbėti. Minėtini nebent Jokūbo Gieysztoro atsiminimai. Nors tai vienas pagrindinių šaltinių apie Lietuvos „baltųjų“ nuotaikas iki sukilimo, tačiau ir jį reikėtų vertinti atsargiai. Kiti šaltiniai mums padės išsiaiškinti tas šių prisiminimų vietas, kuriose autorius buvo perdėm subjektyvus.

Knygos pavadinime nurodyta, jog mūsų tyrimo erdvė apima Lietuvą. Šis terminas, ypač XIX a., iš tiesų yra daugiareikšmis. Įvairiuose diskursuose Lietuva apima skirtingas teritorijas, antra vertus, net ir tuose diskursuose šio termino reikšmė mūsų aptariamam laikotarpiu kinta. Ši problema aktuali tiriant bet kurią XIX a. problemą, o šiuo atveju ji dar komplikuojasi, nes analizuojami kai kurie tiek valdžios, tiek visuomenės (visuomenės samprata XIX a. taip pat kinta) pasaulėžiūros aspektai. Taigi vienu metu susiduria keli diskursai.

Valdžiai XIX a. buvusios Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemės (ir Latgala) buvo vienalytis regionas. Rusijos valdžios akyse šis regionas liko vienalytis iki pat imperijos gyvavimo pabaigos. Oficialiai XIX a. Lietuvos kaip politinio ar administracinio vieneto nebuvo²⁷. Po 1830–1831 m. sukilimo

²⁶V. Žukas, Iš Vilniaus universiteto atkūrimo istorijos, *Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslų darbai, Pedagogika ir psichologija*, t. 6, 1964, p. 115–120.

²⁷XVIII a. pabaigoje įsteigta Vilniaus generalgubernatorystė, kurios vidinė sandara ne kartą kito. Ji buvo sudaryta iš LDK žemių, kurias Rusija prisijungė po trečiojo padalijimo (1795 m.). 1795 m. buvusios LDK lietuviškos ir dalis baltarusiškų žemių padalytos į Vilniaus ir Slanimo gubernijas. 1801 m. jos reorganizuotos į Lietuvos Vilniaus ir Lietuvos Gardino

pradėtas vartoti Vakarų Rusijos, arba Vakarų krašto, terminas. Jis taikytas visoms buvusios LDK žemėms, XVIII a. pabaigoje patekusioms į Rusijos imperijos sudėtį. Sugalvoti ir subregionų pavadinimai: Pietryčių kraštu vadintos Kijevo, Voluinės ir Podolės gubernijos, Šiaurės Vakarų kraštu – Vilniaus (vėliau ir Kauno), Gardino ir Minsko gubernijos. Po 1863–1864 m. sukilimo prie šio subregiono buvo priskiriamos ir Mogiliovo bei Vitebsko gubernijos. Tiesa, kartais Šiaurės Vakarų kraštu XX a. pradžioje vadintos tik trys gubernijos (Vilniaus, Kauno bei Gardino). Nors pastarojo termino vartojimas iki 1863 m. sukilimo nebuvo nusistovėjęs. Be to, iki 1864 m. Vilniaus generalgubernatoriui pavaldžios gubernijos dažnai vadintos tiesiog Vakarų kraštu.

Iki XIX a. pabaigos visuomenėje aiškiai dominavo istorinės Lietuvos samprata, apėmusi buvusias LDK žemes (ir Latgalą). Iki XIX a. pabaigos, kaip žinoma, etnografinės Lietuvos politinė prasme nebuvo, t. y., kaip taikliai pastebėjo Aleksandravičius ir Kulakauskas, „nebuvo jėgų (arba jos buvo mažai pastebimos), kurios dėl tokios Lietuvos <...> kovotų“²⁸. Taip Lietuvą suvokė tradicinis krašto elitas. Regionas pradėjo „skilti“, kai politinėje avanscenoje pasirodė etnokultūrinis lietuvių nacionalizmas bei tam tikros baltarusiškojo nacionalizmo apraiškos. XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje pradeda dominuoti etnografinės Lietuvos samprata, tačiau ir analizuodami XX a. pradžioje vykusius procesus turėsime galvoje istorinę Lietuvą. Tokį pasirinkimą diktuoja keletas motyvų. Pirmiausia tai, kad imperijos valdžia ir toliau vientisu regionu laikė Šiaurės Vakarų kraštą, t. y. buvusią LDK teritoriją. Kita vertus, ir tradicinis elitas bei Lietuvos lenkai paprastai Lietuvą suprato jos istorinėse ribose. Galiausiai ir lietuviškame politiniame spektre būta balsų, primenančių tokios Lietuvos egzistavimą²⁹. Tiesa, tai nebuvo vyraujanti nuostata lietuvių visuomenėje.

gubernijas. 1840 m. Lietuvos vardas iš minėtų gubernijų pavadinimo buvo pašalintas. 1831 m. Vilniaus generalgubernatoriaus žiniai paskirta ir Balstogės (Bialistoko) sritis. 1834–1856, 1862–1870 m. Minsko gubernija, 1862–1869 m. Mogiliovo ir Vitebsko gubernijos. 1843 m. iš vakarinių Vilniaus gubernijos žemių sudaryta atskira Kauno gubernija.

²⁸ E. Aleksandravičius, A. Kulakauskas, *Carų valdžioje...*, p. 21.

²⁹ 1906 m. „Vilniaus žiniuose“ taip rašė nežinomas autorius: „Bet antrieji sako – ir tai visiškai teisingai, – kad kalba – tai dar ne viskas dėlei krašto pavadinimo. Čia tur prisidėti, teip sakant, visa krašto istorija, t. y. – to krašto veikalai.“

O tų šešių viršminėtų gubernijų [Šiaurės vakarų krašto gubernijos. – D. S.] veikalai, neišskiriant dar ir Suvalkų gubernijos, per amžius vienodi buvo.

Knygoje visos datos pateikiamos pagal senąjį – Julijaus kalendorių. Augustavo (vėliau Suvalkų) gubernijoje buvo laikomasi naujojo – Grigaliaus kalendoriaus, nors valdžios įstaigos Lenkijos Karalystėje įrašydavo abi datas. Taip mes jas ir pateiksime.

To krašto gyventojai išvien kares vesdavo, vienodų įstatymų klausydavo, vienodai žemę dirbdavo, vienodai savo trobas statydavo, vienodus įpratimus turėdavo – žodžiu tai buvo vienas kraštas, – o to krašto vardas „Didi Lietuvos kunigaikštystė“. Tačiau ši senoji Lietuvos samprata niekur nepražuvo: „Teip, – atsakysime, – Lietuva Rusijos paveikta ir užimta tapo 1795 m. Bet argi tas kraštas nuo to užėmimo pražuvo? Koks jis buvo pirmiau, toks ir dabar atsiliko. Kaip tas kraštas turėjo kitokią, negu Rusija istoriją; kaip jis turėjo sau įpatungus įpratimus, teip ir dabar juos turi; kaip kitoniškai, negu Rusijoje, trobas statė ir žemę dirbo, teip ir dabar, skirtumas tik tas, kad pirmiau Lietuva savistovė valstija buvo, o dabar po Rusijos valdžia palikusi yra“ [?], Lietuva, *Vilniaus žinios*, 1906, Nr. 165.

1832–1855 M.: VILNIAUS UNIVERSITETO UŽDARYMAS IR RUSIJOS ŠVIETIMO SISTEMOS LUOMIŠKUMAS

Svarstant Vilniaus universiteto likimą 1831 m.¹, įvairūs valdžios pareigūnai nurodė ne vieną argumentą prieš universiteto uždarymą: perkėlimas daug kainuotų, Lietuvos jaunimas, vykdamas mokytis į kitas imperijos aukštąsias mokyklas, skleis ten priešiškas idėjas, o grįžęs iš jų bus dar nesukalbamėnis, Medicinos-chirurgijos fakultetas garsėjo kaip geriausias visoje valstybėje, be to, negalima palikti katalikų be institucijos, kuri rengia aukštesniuosius dvasininkus. Universiteto uždarymo šalininkai nurodydavo neigiamą šios įstaigos poveikį Lietuvos jaunimui.

Kaip žinoma, Vilniaus universitetas buvo uždarytas (oficialus įsakas paskelbtas 1832 m. gegužės 1 d.), o du fakultetai pertvarkyti į atskiras aukštąsias mokyklas, kurios dar šiek tiek laiko gyvavo: Medicinos-chirurgijos akademija iki 1840 m., Dvasinė akademija – iki 1842 m. (ji buvo perkelta į Peterburgą)².

¹ Universiteto bei po jo buvusių institucijų likimas istoriografijoje jau ne kartą aprašytas, čia šios problemos plačiau neaptarsime. Svarbesni šiuo požiūriu darbai būtų tokie: Л. Пантелеев, Закрытие Виленского университета, *Русское богатство*, 1909, № 11, с. 45–69. Dėkojame Vytautui Jogėlai, nurodžiusiam šį straipsnį; J. Kozłowska-Studnicka, Likwidacja Uniwersytetu Wileńskiego w świetle korespondencji urzędowej, *Księga pamiątkowa ku uszczeniu CCCL rocznicy założenia i X wskrzeszenia Uniwersytetu Wileńskiego*, t. 1: *Z dziejów dawnego Uniwersytetu Wileńskiego*, Wilno, 1929, s. 405–419; LAIS, t. 14: V. Jogėla, *Vilniaus Romos katalikų dvasinė akademija 1833–1842 metais: organizacija ir veikla*, Vilnius, 1997, p. 26–33; L. Zasztowt, *Kresy 1832–1864. Szkolnictwo na ziemiach Litewskich i Ruskich...*, s. 97–128 ir kitur.

² Istoriografijoje dažnai būdavo nurodoma, kad Dvasinė akademija iš Vilniaus iškelta 1844 m.: M. Lukšienė, *Lietuvos švietimo istorijos bruožai...*, p. 199; L. Vladimirovas, Mėginimai atkurti, op.cit., p. 130. Šioje studijoje nebandysime aptarti Romos katalikų dvasinės

Taigi po 1830–1831 m. sukilimo uždarydama Vilniaus universitetą valdžia iš esmės pripažino, kad Lietuvoje politine prasme ji negali remtis „lenkais“³, t. y. tradiciniu elitu. Numalšinus sukilimą, kaip žinoma, buvo pradėtas ir švietimo įstaigų rusifikavimas (mokytojų keitimas, dėstymo rusų kalba įvedimas etc.).

Nuo universiteto uždarymo 1832 m. iki Aleksandro II atėjimo į valdžią 1855 m. Lietuvos bajorija tik keletą kartų bandė kelti šios institucijos atkūrimo idėją. 1834 m. Vilniaus gubernijos bajorų seimelyje iškelta mintis prašyti carą, kad prie abiejų Vilniaus akademijų būtų leista įsteigti matematikos, teisės ir literatūros (ne tik antikinės) katedras, baigėsi nesėkme⁴. Istorinėje literatūroje dar randame teiginį, esą 1843 m. naujai išrinktas Vilniaus gubernijos bajorų maršalas Eduardas Mostowskis kreipėsi į carą su prašymu dėl universiteto steigimo Vilniuje, tačiau Nikolajaus I reakcija buvusi neigijama: jis ne tik nesirengė patenkinti šio prašymo, bet ir nubaudė Mostowskį. Šis nebuvo pavirtintas į naujas pareigas⁵.

Universitetą atkurti trukdė jau minėta sąlyga – valdžia nepasitikėjo socialiniu krašto elitu. Tiesa, „lenkiško“ universiteto atkūrimą galėjo sąlygoti situacija, kai valdžia suinteresuota tam tikru kompromisu su bajorija. Kol imperiją valdė Nikolajus I ir 1830–1831 m. sukilimo išpūdžiai dar nebuvo tapę istorija, o funkcionavo visuomeniniame diskurse kaip gyvosios dabarties sudėtinė dalis, kol Romanovų imperija tvirtai prižiūrėjo „tvarką“ Europoje (prisiminkime tik 1848 m. įvykius ir Rusijos intervenciją Habsburgų valdose), tol neatrodė, kad ši sąlyga pasikeis netolimoje ateityje.

akademijos Peterburge vaidmens svarstant aukštosios mokyklos steigimo Lietuvoje idėją, nes šios institucijos istorija kol kas mažai iširta, o atskleisti tokią problemą šiame darbe nebuvo galimybių.

³ Šį terminą, mūsų supratimu, geriau rašyti kabutėse. Tokiu būdu norime parodyti, kad Rusijos valdininkai XIX a. jam suteikdavo kitokią prasmę, nei jis suprantamas dabar. Šis terminas paprastai taikytas buvusių LDK žemių katalikams, išskyrus valstiečius. Situacija pasikeitė maždaug ties XIX–XX a. riba, kai dauguma šių žemių socialinio elito tapo sudėtinė modernios lenkų tautos dalimi. Vadinasi, XX a. pradžioje rusų valdininkų vartota lenko samprata yra daugmaž adekvati dabartiniam šio termino supratimui.

⁴ A. Janulaitis, *Lietuvos bajorai ir jų seimeliai...*, p. 570; L. Vladimirovas, Mėginimai atkurti, op. cit., p. 132; E. Aleksandravičius, Bandymai atgaivinti, op.cit., p. 150; A. Kulauskas, Vilniaus universiteto, op. cit., p. 182.

⁵ A. Wrzozek, Wskrzeszenie Uniwersytetu Wileńskiego w r. 1919, *Księga pamiątkowa ku uszczeniu CCCL rocznicy założenia i X wskrzeszenia Uniwersytetu Wileńskiego*, t. 2: *Dziesięciolecie 1919–29*, Wilno, 1929, s. 1.

Tuo tarpu, kiek žinoma, kai kurie valdžios pareigūnai, pavyzdžiui, Mogiliovo gubernatorius Michailas Muravjovas, Podolės gubernatorius Sergejus Šipovas 1831 m. siūlė reorganizuoti Vilniaus universitetą į rusišką aukštąją mokyklą⁶. Į šį pasiūlymą, kaip žinoma, nebuvo atsižvelgta. Dar kartą rusiškos aukštosios mokyklos klausimas buvo iškilęs 1837 m., kai buvo siūloma steigti tokią įstaigą Smolenske arba Vitebske⁷.

Atsižvelgiant į ką tik aprašytą situaciją, kyla klausimas, kodėl valdžia nesiryžo reorganizuoti Vilniaus universitetą ir sukurti čia rusiškos kultūros židinį (ar vėliau, t. y. iki 1855 m., įkurti), nors tokių pasiūlymų buvo? Kitaip tariant, reikėtų įvardyti tas sąlygas, kurios trukdė įgyvendinti šią idėją. Mūsų supratimu, tam pirmiausia trukdė luominiai principai švietimo sistemoje. Būtent šį klausimą ir reikėtų aptarti detaliau. Juoba tai leis geriau suprasti vėlesnius bandymus pertvarkyti švietimo sistemą tiek visos imperijos mastu, tiek atskirai Lietuvoje.

XIX a. pradžios švietimo reforma siekė sukurti imperijoje vientisą švietimo sistemos piramidę, tačiau neluomiškumo principas nebuvo įgyvendintas⁸. Parapinės mokyklos pagal naujuosius įstatymus atidaromos „visų luomų vaikams, nepaisant lyties ir metų“, tačiau iš esmės jos buvo skiriamos žemutiniams socialiniams sluoksniams. Būdamą viena sudėtinių piramidės dalių, parapinė mokykla turėjo rengti vaikus mokytis apskritinėse mokyklose, šioms, pagal nuostatus taip pat atviroms visiems luomams institucijoms, irgi priskirtos dvi funkcijos: suteikti reikalingų žinių bei rengti mokytis gimnazijose. Šiuo požiūriu padėtis skyrėsi kaip tik VŠA, kur apskritinės mokyklos prilygo gimnazijoms, t. y. pilnoms vidurinėms mokykloms. Lygiai taip pat ir gimnazijos turėjo dvi funkcijas: suteikti užbaigtą vidurinį išsilavinimą bei rengti studijoms universitete. Taigi įstatymais ikiuniversitetinio lygio mokyklose fiksuotas visaluomiškumo principas.

Ne taip aiškiai šis klausimas aptartas universitetų atveju. Nors 1804 m. priimtuose universitetų nuostatuose luominiai barjerai stojant į universitetą atvirai nefiksuoti, tačiau faktiškai jie buvo atviri tik laisvųjų luomų

⁶ Л. Пантелеев, Зкрытие Виленского университета, *op. cit.*, c. 46–55; *LAIS*, t. 14: V. Jogėla, *Vilniaus Romos katalikų dvasinė akademija...*, p. 27–29.

⁷ Neišaiškinto autoriaus raštas „Apie tautinės dvasios išplitimą vakarinėse valstybės srityse“ (1837 m.), *LVIA*, f. 378, politinis skyrius (toliau – PS), 1837 m., b. 69, l. 17

⁸ Pagrindiniai teisiniai aktai buvo šie: 1803 m. sausio 24 d. preliminarinės liaudies švietimo taisyklės bei 1804 m. lapkričio 6 d. universitetų ir jiems pavaldžių mokyklų statutai.

nariams⁹. Vyriausybė gana aiškiai savo intencijas išdėstė 1809 m. rugpjūčio 6 d. įsake: „Buvo manyta, kad visi laisvieji luomai, ir ypač bajorai, uoliai pasinaudos universitetų atidarymu <...>“¹⁰. Realiai gimnazijų durys taip pat buvo atviros tik laisvųjų luomų nariams.

Nedviprasmiškai švietimo įstaigų luomiškumą fiksavo 1827 m. rugpjūčio 19 d. Nikolajaus I reskriptas. Imperatorius nurodė, „kad visur mokymo dalykai ir patys dėstymo būdai pagal galimybes atitiktų būsimą tikėtiną besimokančiųjų paskirtį, kad kiekvienas kartu su sveikomis, visiems bendromis sąvokomis apie Tikėjimą, įstatymus ir moralę gautų žinių, kurios jam labiausiai reikalingos ir galinčios prisidėti prie jo dalios pagerinimo ir nebūtų žemiau jo socialinio sluoksnio, taip pat nesiektų per daug pakilti virš to, kur jam pagal įprastą įvykių eigą lemta likti“. Sukonkretindamas šio principo taikymą, Nikolajus I nurodė, kad gimnazijose ir universitetuose turi teisę mokytis tik laisvųjų luomų nariai, o valstiečiams ir neturtingiems miestiečiams skiriamos parapinės bei apskritinės mokyklos. Taip pat buvo nurodyta, kad baudžiaviniai valstiečiai gali mokytis specialiose mokymo įstaigose, ten jie įgytų žemės ūkyje reikalingų žinių, tačiau mokymo programa jose neturi būti platesnė už tą, kuri numatyta apskritinėms mokykloms¹¹. 1835 m. tą patį principą išdėstė ir Sergejus Uvarovas¹².

Rusijos švietimo sistema buvo pertvarkyta pagal 1828 m. gruodžio 8 d. nuostatus, kurie Lietuvoje iki 1834 m. liepos 1 d. negaliojo, o vėliau buvo įvedami pamažu. Pagal naujuosius nuostatus mokyklos nebebuvo tarpusavyje susijusios kaip viena už kitą aukštesnės pakopos, bet kiekviena jų sudarė užbaigtą mokslo ciklą. Perimamumas liko tarp gimnazijų ir universitetų¹³.

⁹ С. Рождественский, Сословный вопрос в русских университетах в первой четверти XIX века, *Журнал министерства народного просвещения*, 1907, май, с. 3–108; M. Lukšienė, *Lietuvos švietimo istorijos bruožai...*, p. 34, 107; J. T. Flynn, Tuition and Social Class in the Russian Universities: S. S. Uvarov and „Reaction“ in the Russia of Nicholas I, *Slavic Review*, vol. 35, 1976, No. 2, p. 234–237; D. Beauvois, *Szkolnictwo polskie na ziemiach litewsko-ruskich 1803–1832*, t.1: *Uniwersytet Wileński*, Rzym, Lublin, 1991, s. 281–282.

¹⁰ Cituojama pagal: С. Рождественский, Сословный вопрос, op. cit., с. 85.

¹¹ *Сборник постановлений по министерству народного просвещения*, т. 2: *Царствование Николая I 1825–1855*, отд. первое, 1825–1839, Санкт Петербург, 1864, стб. 60–62.

¹² D. R. Brower, Social Stratification in Russian Higher Education, *The Transformation of Higher Learning 1860–1930. Expansion, Diversification, Social Opening and Professionalization in England, Germany, Russia and the United States*, Stuttgart, 1983, p. 250.

¹³ M. Lukšienė, *Lietuvos švietimo istorijos bruožai...*, p. 202.

1839 m. universitetuose buvo įvestas mokestis už mokslą; jis vėliau buvo didinamas. Sunku interpretuoti šią priemonę kitaip kaip žemutinių socialinių sluoksnių patekimo į universitetą apsunkinimą, nors istoriografijoje būta bandymų traktuoti šį žingsnį kaip mėginimą gautomis lėšomis paremti neturtingus studentus, nepaisant jų socialinės kilmės¹⁴.

Dar viena priemonė, nukreipta prieš švietimo sistemos modernizaciją, buvo 1847 m. nustatytas maksimalus kiekvieno universiteto studentų skaičius, t. y. ne didesnis kaip 300¹⁵. Tiesa, šios priemonės nepavyko iki galo įgyvendinti. Uvarovas įtikino imperatorių, kad netikslinga šią ribojančią priemonę taikyti valstybės stipendininkams bei medicinos fakultetų studentams¹⁶.

Minėtasis Varšuvos istorikas Zasztowtas gana vaizdžiai parodė, su kokiomis problemomis susidūrė valdžia, reformuodama švietimo sistemą Vakarų gubernijose. Ji stengėsi iš vidurinių mokyklų eliminuoti bajorystės įrodymo dokumentų nepateikusius „lenkus“. Taigi turėjo stiprinti luominius barjerus švietimo sistemoje. Kita vertus, vidurinėse mokyklose ne tarp bajorų didelę dalį sudarė rusų kilmės ir stačiatikių tikybos asmenys. Šiems asmenims užkirsti kelią į vidurines ir į aukštąsias mokyklas valdžia paprasčiausiai negalėjo¹⁷.

Švietimo sistemos modernizavimą stabdė ne tik valdančiojo elito konservatyvumas, bet ir bajorijos mentalitetas. XIX a. pirmojoje pusėje, iš dalies ir vėliau, dar gana ryškiai matyti skirstymas į aristokratiškas profesijas, pavyzdžiui, teisės, karo meno etc., ir netinkamus bajorų luomui užsiėmimus, prie kurių priskirtinas mediko, mokytojo darbas¹⁸. Šia proga galima prisiminti ir Stanislovo Morawskio liudijimą apie vyresniosios kartos bajorijos reakciją į jo apsisprendimą studijuoti mediciną: „Tiesa, senieji kontušai (ir netgi ne kontušai) nustebę gūžčiojo pečiais, kaip aš galėjau tam ryžtis. Pamenu, kaip senasis Zaleskis, Šventosios seniūnas, mano tėvo bičiulis, kuris niekuomet nesistebėdavęs, jog buvo juristas, kartą savo sūnų kambaryje

¹⁴ J. T. Flynn, *Tuition and Social Class*, op. cit., p. 247.

¹⁵ A. Besançon, *Éducation et société en Russie dans le second tiers du XIXe siècle*, Mouton, Paris, La Haye, 1974, p. 56.

¹⁶ C. Whittaker, *The Origins of Modern Russian Education: An Intellectual Biography of Count Sergei Uvarov, 1786–1855*, De Kalb, 1984, p. 236.

¹⁷ L. Zasztowt, *Kresy 1832–1864. Szkolnictwo na ziemiach Litewskich i Ruskich...*, s. 151.

¹⁸ P. Г. Эймонтова, *Русские университеты на грани двух эпох. От России крепостной к России капиталистической*, Москва, 1985, с. 34.

kamantinėjo mane, kaip galėjo atsitikti, kad aš, kilmingas bajoras ir dvarininkas, studijuoju mediciną!¹⁹

Reziumuojant šį trumpą švietimo sistemos aptarimą, galima konstatuoti, kad čia pėdsakus paliko modernybės iššūkiai – bandoma kurti visa apimančią švietimo piramidę. Tuo pat metu fiksuojame ir tos modernizacijos aiškų ribotumą. Mokyklos ir toliau skirstomos luominiu principu: gimnazijos ir universitetai skiriami laisvųjų luomų dispozicijai.

Luominių barjerų svarbą to meto visuomenėje iliustruoja ir imperijos politinio elito propaguota ideologija. Šis aspektas svarbus dar ir tuo, jog „oficialiojo tautiškumo“ doktrinos autoriumi laikytas liaudies švietimo ministras Uvarovas. „Oficialiojo tautiškumo“ doktrina, glaustai reziumuota trinarėje formulėje „patvaldystė, stačiatikybė, tautiškumas (narodnost)“, atsirado kaip atsakas į modernybės iššūkius, kurie ryškėjo Europoje. Būtent šia prasme ir galima teigti, kad Uvarovo trinarė formulė buvo „modernaus diskurso dalis“²⁰, tačiau jokiū būdu negalima sutikti su tais tyrinėtojais, kurie teigia: „Kadangi Uvarovas įkomponavo **tautiškumą** greta dvejų tradicinių valdžios legitimizacijos Rusijoje principų, tai tokiu būdu rusų tauta įgijo teisę reikalauti sau ne mažesnio paklusnumo nei caras ir cerkvė“ (išryškinta M. Rajewskio. – D. S.)²¹. Uvarovo trinarėje formulėje ryškus vieno iš trijų komponentų iškėlimas virš kitų: „Patvaldystė yra pagrindinė Rusijos politinio gyvavimo sąlyga“²².

Kaip galima spręsti iš bene geriausios Uvarovo veiklos ir idėjinės evoliucijos specialistės Cynthia'os Whittaker tyrimų, liaudies švietimo ministras manė, kad vakarietiški visuomenės modeliai Romanovų imperijai netinka, ir akcentavo savitos rusų kultūros bei istorijos reikšmę. Būtent todėl ir verčiame Uvarovo vartotąjį terminą „narodnost“ „tautiškumu“. Teoriškai taip pat svarstyтина galimybė versti šį terminą „liaudiškumu“, tačiau „oficialiojo tautiškumo“ doktrinos atveju toks vertimas būtų nekorektiškas. Mat Uvarovas, skirtingai nei slavofilai, liaudį laikė pasyvia mase, o autentiškas rusų vertybes, pasak liaudies švietimo ministro, tegali puoselėti tik valdžia. Tokia nuostata

¹⁹ S. Moravskis, *Keleri mano jaunystės metai Vilniuje. Atsiskyrėlio atsiminimai (1818–1825)*, Vilnius, 1994, p. 58.

²⁰ I. B. Neumann, *Russia and the Idea of Europe*, London, New York, 1996, p. 25.

²¹ M. Rajewski, *Zarys rozwoju nacjonalizmu rosyjskiego w XIX i początkach XX wieku (historyczny wstęp do analizy antropologiczno-kulturowej)*, *Między antropologią a filozofią i historią*, pod red. K. J. Brozi, Lublin, 1995, s. 103.

²² Cituojama pagal: В. В. Познанский, *Очерк формирования русской национальной культуры. Первая половина XIX века*, Москва, 1975, с. 143.

implikavo ir atitinkamą požiūrį į liaudies švietimą. Uvarovas siūlė visą dėmesį sutelkti į aukštutinių socialinių sluoksnių edukaciją, nes per didelis dėmesys liaudies švietimui gali sukelti socialinę katastrofą²³.

Šiame kontekste atkreiptinas dėmesys į Uvarovo 1832 m. padarytą pareiškimą, kad Rusijos „politinės religijos“ pagrindinės dogmos yra patvaldystė ir baudžiavinė teisė²⁴. XIX a. kai kurie tyrinėtojai netgi rašė, kad Uvarovo „tautiškumas“ yra tik „eufemizmas, reiškiantis, tiesą sakant, baudžiavinę teisę <...>“²⁵. Tačiau šios minties nereikėtų suprasti pažodžiui. Čia tiesiog norėta pasakyti, kad „oficialiojo tautiškumo“ doktrinos „išradėjui“ ir jos propaguotojams baudžiavinė teisė galėjo (ir turėjo) puikiai koegzistuoti su jų suprantamo „tautiškumo“ puoselėjimu²⁶.

Aukščiau aptartoji situacija atspindėjo visai imperijai būdingus procesus. Tuo tarpu Lietuvoje, kaip parodė 1830–1831 m. sukilimas, valdžia susidūrė su politiškai nepatikimu socialiniu elitu. Posukiliminės represijos – universiteto uždarymas, lenkų kalbos eliminavimas iš mokymo įstaigų, Lietuvos Statuto veikimo panaikinimas etc. – liudijo, kad valdantysis imperijos elitas stengiasi užbėgti už akių galimam sukilimui ir bando „atkurti rusiškus pradus“ šiame krašte.

Vadinasi, 1831–1832 m. buvo nepalanki situacija reorganizuoti Vilniaus universitetą į rusišką aukštąją mokyklą, nes Rusijos imperijoje gimnazijos ir universitetai buvo skiriami laisvųjų luomų nariams, o Šiaurės Vakarų krašte rusų šiuose luomuose buvo ne tiek jau daug. Lietuvoje, kaip minėta, valdžia nepasitikėjo bajorija, tuo tarpu lietuviai ir baltarusiai (valdžios supratimu, rusai), į valdžios „tautinės politikos“ akiratį dar nebuvo pakliuvę, arba, tiksliau sakant, papildavo tik epizodiškai, kaip, pavyzdžiui, 1852–1854 m. „mokinių bylos“ atveju²⁷. Būtent tai, mūsų supratimu, trukdė iki 1855 m. planuoti šiame krašte rusiškos aukštosios mokyklos įkūrimą.

²³ C. H. Whittaker, *The Origins of Modern Russian Education...*, p. 3–4, 107–108, 117.

²⁴ E. C. Thaden, *Conservative Nationalism in Nineteenth Century Russia*, Seattle, 1964, p. 20.

²⁵ А. Н. Пыпин, *История русской этнографии*, т. 1: *Общий обзор изучений народности и этнография Великорусская*, Санкт-Петербург, 1890, с. 388.

²⁶ *Ibid.*, с. 233.

²⁷ M. Lukšienė, *Lietuvos švietimo istorijos bruožai...*, p. 222–225; E. Aleksandravičius, Tautinio identiteto link: 1852–1854 m. „mokinių byla“, *Kultūros barai*, 1990, Nr. 7–8, p. 96–99; L. Zasztowt, *Kresy 1832–1864. Szkolnictwo na ziemiach Litewskich i Ruskich...*, s. 247–249; Z. Medišauskienė, *Rusijos cenzūra Lietuvoje...*, p. 222.

XIX A. 6-OJO DEŠIMTMEČIO ANTROJI PUSĖ: RUSIŠKOS AUKŠTOSIOS MOKYKLOS SUMANYMAI

Lietuvos bajorija socialinių-ekonominių ir politinių pertvarkymų akivaizdoje

Kaip įprasta Rusijoje, įžengus į sostą naujam carui, visada buvo laukia-
ma tam tikrų permainų. Taip atsitiko ir 1855 m., kai naujuoju Rusijos valdovu
tapo Aleksandras II. Jau pirmaisiais jo valdymo metais būta daug požymių,
kad Rusijos laukia rimtos reformos. Taip pat švietimo srityje. 1855 m. rudenį
liaudies švietimo ministras Abraomas Norovas pareiškė, kad Rusijos priešai
turi persvarą, nes jų aukštesnis išsilavinimo lygis¹. Toks pareiškimas tegalėjo
reikšti viena: Rusijoje bus švietimo reformų. Ir iš tiesų, 6-ojo dešimtmečio
antrojoje pusėje buvo gerokai liberalizuotas universitetų gyvenimas: atšauk-
tas studentų skaičiaus ribojimas universitetuose (1855), leista stoti į universi-
tetus asmenims, nebaigusiems gimnazijų, bet pasirengusiems namuose (1857),
atvertas kelias į Alma Mater ir žemutinių socialinių sluoksnių nariams, leista
rengtis profesūrai užsienyje (1856 m.) ir t. t. Naują erą žadėjo ir kai kurie
paskyrimai. 1856 m. rugsėjo mėnesį Odesos ŠA globėju buvo paskirtas žy-
mus mokslininkas Nikolajus Pirogovas².

Permainos palietė ne tik rusiškuosius universitetus, bet ir švietimo sis-
temą Lenkijos Karalystėje. Jau 1855 m. gegužės mėnesį Aleksandras II davė
nurodymą parengti pasiūlymus dėl aukštosios medicinos mokyklos

¹ J. Krumbholz, *Die Elementarbildung in Rußland bis zum Jahre 1864. Ein Beitrag zur Entstehung des Volksschulstatuts vom 14. Juli 1864*, Wiesbaden, 1982, S. 50.

² W. L. Mathes, N. I. Pirogov and the Reform of University Government, 1856–1866, *Slavic Review*, vol. 31, 1972, No. 1, p. 29–30.

atidarymo. Imperatoriškosios-karališkosios medicinos chirurgijos akademijos statutą buvo patvirtintas 1857 m. birželio 16 d.³

Šie valdžios politikos pokyčiai suteikė vilties socialiniam elitui Lietuvoje, jog ir šiame krašte valdžia padarys nuolaidų. Aukštosios mokyklos įsteigimas Lietuvoje buvo ypač aktualus smulkiajai bajorijai, kuri, neturėdama pakankamai lėšų, negalėjo siųsti savo vaikų mokytis į toli nuo Lietuvos esančias Rusijos ar užsienio aukštąsias mokyklas. Be to, valdžia, reikalaudama bajorystės įrodymo dokumentų, siekė deklasuoti smulkiają bajoriją. Tai buvo dar viena paskata siekti išsilavinimo, kuris padėtų išsaugoti ankstesnes pozicijas visuomenėje.

Aleksandrui II atėjus į valdžią, prasidėjo pasirėngimas ir baudžios panaikinimui. Ši reforma turėjo kardinaliai pakeisti daugelį visuomeninio gyvenimo sričių. Kartu bajorijos ateitis tapo visiškai neaiški. Nežinomybė ar bent jau suvokimas, kad teks iš naujo ieškoti savo vietos, jaudino dalį Lietuvos socialinio elito. 1856 m. vasario mėnesį tuometinis vidaus reikalų ministras taip apibūdino keturių vakarinių gubernijų – Vilniaus, Kauno, Minsko ir Gardino – bajorijos situaciją: „Bajorai, ypač dvarininkai, labai gerai supranta, kad, esant kitai vyriausybei ir naujai tvarkai, atitinkančiai dabartinio laiko supratimą, jiems tektų paaukoti daugelį privilegijų, kuriomis jie dabar naudojasi, ir todėl, jausdami viskam, kas rusiška, instinktyvų, nesąmoningą priešišumą, jie vis dėlto širdies gilumoje nenori, kad esama tvarka pasikeistų“⁴. Socialiniam elitui gresiančią krašto katastrofą pranašauja ir nežinomas laiško autorius, anot Kijevo generalgubernatoriaus, „lenkas iš Prancūzijos“⁵: „<...> imkime Vakarų gubernijas ir Karalystę [Lenkijos]: ką reiškia kruopelė dvarininkų, jaunimo ir kita, lygiai tokia pati kruopelė bajorvedžių ir teisėjų – ar galime mes kada nors ką daryti? Ar galime mes pasikėsinti į tai [matyt, kalbama apie esamą politinę situaciją. – D. S.], neturėdami už savęs liaudies [narod], masės? Vyriausybė gali išlaisvinti valstiečius, tai didelė bėda mums, nes tada

³ S. Kieniewicz, *Akademia Medyko-Chirurgiczna i Szkoła Główna (1857–1869)*, *Dzieje Uniwersytetu Warszawskiego 1807–1915*, pod. red. S. Kieniewicza, Warszawa, 1981, s. 249–250.

⁴ Vidaus reikalų ministro 1856 m. vasario mėnesio pranešimo carui apie padėtį keturiuose Vakarų gubernijose – Vilniaus, Gardino, Minsko ir Kauno [gana slaptai] kopija, *Rusijos mokslų akademijos Rusų literatūros institutas (Puškino namai)* (toliau – *RMARLI (PN) RŠ*), f. 265, ap. 10, b. 86, l. 3.

⁵ Kijevo generalgubernatoriaus 1857 m. gruodžio 29 d. raštas vidaus reikalų ministrui, *RVA*, f. 982, ap. 1, b. 50, l. 1.

adieu tous les rêves, nes liaudis (narod) bus ne su mumis, bet su vyriausybe“⁶. Būtų galima pateikti ir daugiau citatų, liudijančių, kad ne tik tradicinis vakarinių gubernijų elitas, bet ir valdžios pareigūnai valstiečių politinę orientaciją netolimoje ateityje įsivaizdavo miglotai. Tiek socialine, tiek ekonomine prasme netikra bajorijos ateitis vertė ją vis iš naujo permaštyti galimas prisitaikymo prie naujų gyvenimo sąlygų formas. Vieną iš galimų išeičių, kad ir netiesiogiai, laiške broliui Ignui išsakė Vilniaus gubernijos bajorvedis Aleksandras Domeika: „Neturime nei universiteto, nei [kitokios] aukštosios mokyklos, dėstoma rusiškai, istorijos mokymas tendencingas, lenkų kalba mokoma korepeticijomis, – ir nuo 1830 m., tai yra nuo edukacinės reformos Lietuvoje, apie naujus žmones Europa negirdi, nes tų žmonių mūsų kraštas neparuošia.

Bajorija šiuo metu yra tarp trijų nedraugiškų stovyklų: vyriausybės, valstiečių ir socialistų. Be to, nesant mokymo įstaigų ir žmonių, kaip išugdysime būsimąją kartą? Materialiniu požiūriu po valstiečių reformos bankrutuosime, o ką mes mokėjome, tą pamiršome ir nieko neišmokome, dirbti juk nemokame. Kokia krašto ateitis?“⁷ Šiose eilutėse galima išvelgti užuominą, nusakantią išeitį Lietuvos tradiciniam elitui: reikia stengtis įgyti tam tikras kvalifikacijas, kurios padėtų išsaugoti vadovaujantį vaidmenį visuomenėje. Tam, kaip matyti iš cituotojo Domeikos laiško, yra būtinos aukštosios mokyklos.

Šis Domeikos laiškas, žinoma, nebuvo programinis dokumentas, todėl jame nenusakytas reikalingų kraštui aukštųjų mokyklų socialinis-kultūrinis pobūdis. Šiuo požiūriu būta dviejų iš principo skirtingų strategijų. Vieną jų iliustruoja, tiesa, ne Lietuvos, bet Lenkijos didikų atstovo Tomo Potockio pažiūros. Jis siūlė rūpintis liaudies švietimu, tačiau buvo griežtai prieš visa apimančios švietimo piramidės kūrimą, kurioje pradinės mokyklos rengtų mokymuisi gimnazijose, o šios – universitete. Potockio manymu, valstiečių vaikams visiškai pakanka pradinio išsilavinimo, kur jie turi gauti žinių, galinčių prisidėti prie ūkio pakilimo, nes aukštesnis išsilavinimas gali atimti iš jų norą dirbti žemės ūkyje. Taip atsirastų nauja klasė, kurios padėtis būtų visiškai neaiški, ji būtų be aiškaus užsiėmimo, moraliai nelaiminga, ekonomiškai nenaudinga, o socialiai

⁶ Ištrauka iš laiško, kurį dvarininkas de Mezeras gavo nuo lenko iš Paryžiaus [1857], *ibid.*, l. 2. (Kijevo generalgubernatorius pateikė vidaus reikalų ministrui jau laiško vertimą. Rusišką terminą *narod*, atsižvelgdami į kontekstą, verčiame *liaudis*.)

⁷ Aleksandro Domeikos 1862 m. liepos 31 d. laiškas broliui Ignui, *Lenkų biblioteka Paryžiuje* (toliau – *LBP*), Adomo Mickevičiaus muziejus, signatūros Nr. 1018, lapai nenumuoti.

pavojinga. Aukštesnės pakopos švietimo įstaigos turėjo tarnauti bajorijos poreikiams⁸. Panašiai samprotavo ir Gieysztoras: „Atitinkamai pagal įvairias visuomenės klases dalykų dėstymas turi būti skirtingas <...>“⁹. Greta šios konservatyvios tendencijos ryškėjo ir kita – moderni, kurioje pirmenybė teikta unifikuotai švietimo piramidei. Neluominio švietimo sampratą aptinkame kai kurių lietuvių inteligentų raštuose. Pavyzdžiui, Antanas Tatarė viename nespausdintų darbų agitavo valstiečius leisti vaikus ir į vidurines, ir į aukštąsias mokyklas¹⁰.

Šioje tyrimo dalyje, skirtoje XIX a. vidurio situacijai, daugiausia analizuojame įtakingiausių Lietuvos bajorijos veikėjų pažiūras ir veiklą. Tokių tyrimo kelią diktuoja ne tik ir ne tiek ta aplinkybė, kad pastarųjų pažiūros yra lengviau rekonstruojamos, mat jie dažniausiai veikė legaliomis priemonėmis, kiek tai, kad būtent konservatyvusis bajorijos sparnas ir tegalėjo, jei tai buvo iš viso įmanoma, įgyvendinti panašius projektus anuometinėje situacijoje. Todėl aiškiai suvokiame, kad šiame darbe nebus atspindėtas visas Lietuvos visuomenės pažiūrų spektras.

Aišku, negalima pamiršti ir „Žemaičių akademijos“ plano. Kaip žinoma, Peterburge XIX a. viduryje buvo subrendęs ne tik sumanymas rūpintis lietuviškų pradinių mokyklų steigimu, bet ir vidurinio mokymo bei „Žemaičių akademijos“ planas. Tik šiame kontekste ir galima paaiškinti, kaip atsirado lietuviškas Jurgio Pabrėžos botanikos kursas aukštajai mokyklai. Tačiau visa tai, mūsų supratimu, buvo tik nedidelės lietuvių inteligentų grupės svarstymai. Tokiems planams realizuoti dar nebuvo susiklosčiusi tinkama socialinė-kultūrinė situacija. Kaip pastebėjo Kulakauskas, „be lenkų ar kokios kitos socialiai išsivysčiusios kalbos intelektualinė kultūra to meto Lietuvoje negalėjo egzistuoti“¹¹. Be to, akademijos terminu XIX a. viduryje buvo įprasta vadinti įvairias privačias mokslo įstaigas ar net tapytojų dirbtuves, kuriose dirbdavo vos keletas žmonių. Galėjo tuo terminu būti vadinamas ir apie mecenatą susibūręs mokslininkų būrelis¹².

⁸ K. Poznański, *Reforma szkolna w Królestwie Polskim w 1862 r.*, Wrocław, Warszawa, Kraków, 1968, s. 45–46.

⁹ [J. Gieysztor], *Głos szlachciça do swych wespółbraci o wolności i równości kmieciøj*, Poznań, 1859, s. 172.

¹⁰ M. Lukšienė, *Demokratinė ugdymo mintis Lietuvoje*, Vilnius, 1985, p. 221.

¹¹ A. Kulakauskas, „Šaka atskilusi nuo tautos...“ Lietuvos bajorijos ir LDK bajoriškosios kultūros vaidmuo lietuvių tautiniame atgimime, *Sietynas*, Nr. 3, 1988, p. 88–89.

¹² E. Aleksandravičius, A. Kulakauskas, *Carų valdžioje...*, p. 260.

*Lietuvos bajorijos peticijos dėl aukštosios mokyklos
įkūrimo 1855–1856 m.*

Jau 1855 m. spalio mėnesį, vos ne tą pačią dieną, dviejų Lietuvos gubernijų – Vilniaus ir Kauno – bajorai savo seimeliuose kreipėsi į valdžią su prašymais dėl aukštosios mokyklos įkūrimo krašte. Pasak emigrantinės spaudos, ir kitose Lietuvos ir Rusijos (t. y. Ukrainos) gubernijose buvo parengtos panašios peticijos¹³.

Pirmieji vis dėlto buvo Kauno gubernijos bajorai. Jie peticiją su prašymu įsteigti „vieną aukštąją mokyklą Kauno gubernijoje“ parengė 1855 m. spalio 6 d.¹⁴ Tokios institucijos būtinybė grindžiama bajorijos, ir pirmiausia smulkiosios, poreikiais. Kaip rašoma peticijoje, gubernijoje¹⁵ yra tik dvasinė seminarija Varniuose, 5 apskritinės mokyklos bei 2 gimnazijos, o aukštosios mokyklos nėra 700 varstų atstumu. Todėl mažai žemės turintys bei bežemiai bajorai negali leisti savo vaikų į aukštąsias mokyklas. Tai verčia juos eiti pačias žemiausias pareigas arba tiesiog imtis žemės ūkio. Taip pat toje peticijoje buvo prašoma, kad į vietines gimnazijas kaip dalykas būtų gražinta lenkų kalba, nes ji yra bajorijos gimtoji ir šeimos kalba. Nėra visiškai aišku, kas inicijavo šią peticiją. Pasak vieno autorių, iniciatorius buvęs Edvardas Czapskis¹⁶. Tačiau istorinėje literatūroje randame ir kitą versiją, pagal kurią autorystė priskiriama Edvardui Römeriui¹⁷. Šios versijos naudai lyg ir liudytų Varšuvos nacionalinės

¹³ [?], Podanie szlachty gubernii Witebskiej, *Roczniki Polskie*, t. 1: rok 1857, Paryž, 1865, s. 185.

¹⁴ Kauno gubernijos bajorvedžio 1855 m. lapkričio 15 d. raštas Kauno gubernatoriui, *Kauno apygardos archyvas* (toliau – KAA), f. 50, ap. 1, b. 11421, l. 1–4. Dėkojame Vytautui Merkiui, nurodžiusiam šią bylą; taip pat šio dokumento juodraštis(?) yra tarp E. Römerio dokumentų, saugomų *Varšuvos tautinės bibliotekos rankraščių skyriuje* (toliau – VTB RS): signatūros Nr. IV. 8721, l. 125–126; A. Janulaitis, *Lietuvos bajorai...*, p. 590–591; L. Vladimirovas, *Mėginimai atkurti*, op. cit., p. 133; E. Aleksandravičius, *Bandymai atgaivinti*, op. cit., p. 151. Šią peticiją publikavome: 1855 m. Kauno gubernijos bajorų peticija dėl aukštosios mokyklos įkūrimo, parengė D. Staliūnas, *Kauno istorijos metraštis*, Kaunas, 1998, p. 178–182.

¹⁵ Tiek šioje, tiek Vilniaus gubernijos peticijoje apeliuojama tik į atstovaujamos gubernijos bajorų poreikius. Tai sietina su galiojusiais įstatymais, pagal kuriuos bajorija galėjo kreiptis į valdžią tik dėl savo gubernijos poreikių.

¹⁶ A. Janulaitis, *Lietuvos bajorai...*, p. 591.

¹⁷ [J. Gieysztor], *Litwa przed rokiem 1863*, Lwów, 1888, s. 21; D. Komolowa, Romer (Römer) Edward Jan (1806–1878), *Polski Słownik Biograficzny*, 1989, t. 36/4, z. 131, s. 634.

bibliotekos rankraščių skyriuje tarp kitų E. Römerio dokumentų saugomas šios peticijos juodraštis, kuris šiek tiek skiriasi nuo priimtos peticijos. Tačiau viską paaiškina E. Römerio dienoraštis, kurio įrašas sako, kad spalio 5 d. Czapskio namuose buvo parengtas šis projektas¹⁸. Matyt, tai buvęs kolektyvinis sumanymas.

Šioje peticijoje labai simptomiška tai, kad neapeliuojama į viso krašto, t. y visų socialinių sluoksnių, poreikius, bet užsimenama tik apie bajorijos problemas. Nors dokumente tiesiogiai neįvardijamas nei miestas, nei aukštosios mokyklos tipas ar socialinis-kultūrinis pobūdis, tikėtina, kad vieta naujai aukštajai mokyklai turėjo būti Kaune, kaip didžiausiame gubernijos mieste. Sprendimas dėl aukštosios mokyklos tipo paliktas valdžios nuožiūrai.

Atrodo, kad ši peticija nepasiekė net Vilniaus. Turimos žinios rodo, jog su ja lapkričio 15 d. buvo supažindintas Kauno gubernatorius¹⁹. Vėliau valdžios dokumentuose ši Kauno gubernijos bajorų iniciatyva nebeminima.

Jau spalio 8 ir 11 d. aukštosios mokyklos klausimas svarstytas ir Vilniaus gubernijos bajorų seimelyje. Priimtos peticijos antrame punkte sakoma, kad visi universitetai imperijoje yra nutolę nuo gubernijos ir daugelis jaunų žmonių, vėliau paaiškinama – iš bajorų luomo, neturi galimybės įgyti aukštąjį išsilavinimą. „Be to, mūsų kraštas yra grynai žemdirbystės, manufaktūrų ir fabrikų pramonė jame yra paties žemiausio lygio, žemdirbystė toli gražu nesiekia to išsivystymo ir tobulumo, kuris atsiranda tik kaip pasekmė agronominių žinių, praktiškai pritaikytų prie klimato ir vietovės. Mums trūksta mechanikų, technologų, medicinos ir kitų naudingų žinių [turinčių] žmonių“. Iš universitete buvusių specialybių, kurių taip trūksta gubernijai, buvo paminėta tik viena – medicina. Išeitų, kad Vilniaus gubernijos bajorija prašo kokios nors specialios paskirties aukštosios mokyklos, bet ne universiteto, įsteigimo. Tačiau peticijoje parašyta, kad bajorai prašo „atkurti Vilniuje universitetą“²⁰.

Situacija panaši kaip ir Kaune. Tik ten bajorija visiškai neįvardija reikalaujamo aukštosios mokyklos tipo, o štai Vilniuje, nepaisant to, jog minimas universitetas, peticijos autorių argumentacija aiškiai rodo, kad juos patenkintų ir kitokia aukštoji mokykla.

¹⁸ Edvardo Römerio dienoraštis, 1856 m. spalio 6 d. įrašas, *VTB RS*, signatūros Nr. IV. 8724, t. 1, l. 26.

¹⁹ Kauno gubernijos bajorvedžio 1855 m. lapkričio 15 d. raštas Kauno gubernatoriui, *KAA*, f. 50, ap. 1, b. 11421, l. 1–4.

²⁰ Vilniaus gubernijos bajorijos 1855 m. spalio 8 d. seimelio protokolai, *Lietuvos mokslų akademijos bibliotekos Rankraščių skyrius* (toliau – *MAB RS*), f. 20, b. 5607, l. 8; *Wiadomości Polskie*, 1856, Nr. 14 i 15, s. 59–60; A. Janulaitis, *Lietuvos bajorai...*, p. 590–591.

Tai, kad peticijoje prašoma universitetą „atkurti“, lyg ir būtų galima suprasti kaip norą turėti aukštąją mokyklą, kurios prototipu laikytinas XIX a. pradžios Vilniaus universitetas. Tačiau keletas aplinkybių verčia rimtai suabejoti tokia hipoteze. Pirmiausia peticijos tekstas buvo patvirtintas spalio 11 d. posėdyje, o jį svarstant spalio 8 d. užsiminta tik apie „universiteto įsteigimą Vilniaus mieste“²¹. Antra, remiantis vien tuo sakiniu daryti išvadą apie reikalaujamo universiteto pobūdį būtų per drąsu. Trečia, Vilniaus gubernijos bajorija, lygiai taip pat kaip ir kauniečiai, prašė vietinės valdžios, kad ši kaip dėstomąjį dalyką į krašto mokymo įstaigas gražintų lenkų kalbą²². Jeigu bajorija reikalauja lenkų kalbos tik kaip dalyko gimnazijose, tai galima teigti, kad ir aukštojoje mokykloje kol kas būtų taikstomasi su dėstomąja rusų kalba. Ši peticija buvo nusiųsta į Peterburgą, tačiau Aleksandras II buvo labai nepatenkintas, kad bajorai svarstė klausimus, nepriklausančius jų kompetencijai, ir visus prašymus atmetė²³.

Panašius prašymus 1856 m. rugsėjo 28 d. seimelyje suformulavo ir Minsko gubernijos bajorija: viename iš VŠA miestų įkurti universitetą; deklasuotai bajorijai, t. y. vienkieminiams ir piliečiams, suteikti tokias pat teises stoti į mokyklas, kaip ir bajorams; gražinti į gimnazijas lenkų kalbos dėstymą; suvienodinti gimnazijų ir apskritinių mokyklų mokymo programas. Kadangi neprašoma įvesti lenkų kalbos kaip dėstomosios, galima teigti, kad ir 1856 m. pabaigoje Lietuvos bajorija dar nesiekė Vilniaus universiteto atkūrimo, t. y. juos būtų patenkinęs ir rusiškas universitetas. Ši Minsko gubernijos peticija įdomi ir dar vienu aspektu. Galima sutikti su Zasztowtu, kad siekimą sulygtinti vienkieminkų ir piliečių bei bajorijos teises švietimo srityje nulėmė ne tiek demokratinės prašiusiųjų nuostatos, kiek luominis solidarumas²⁴.

Greičiausiai tuo pat metu panašią peticiją parengė ir Vitebsko gubernijos bajorija. Ji irgi prašė įvesti lenkų kalbos dėstymą visose mokyklose bei „įsteigti universitetą Polocke ar kitame tinkamame tam mieste“. Šią peticiją ištiko toks pat likimas, kaip ir minėtasias, – ji buvo atmesta²⁵.

²¹ Vilniaus gubernijos bajorijos 1855 m. spalio 8 d. seimelio posėdžio protokolas, *MAB RS*, f. 20, b. 5607, l. 6.

²² *Ibid.*

²³ Vilniaus generalgubernatoriaus 1855 m. gruodžio 16 d. (?) raštas Vilniaus gubernijos bajorvedžiui, *ibid.*, l. 10.

²⁴ L. Zasztowt, *Kresy 1832–1864. Szkolnictwo na ziemiach Litewskich i Ruskich...*, s. 89–90, 246.

²⁵ [?], *Podanie szlachty gubernii Witebskiej*, op. cit., s. 186.

Aukštosios realinės mokyklos Vilniuje projektas 1857–1859 m.

1857 m. viduryje VŠA buvo parengtas vidurinių mokyklų pertvarkymo planas bei suformuluotas pasiūlymas įsteigti realinę gimnaziją. Vilniaus generalgubernatorius, susipažinęs su šiais sumanymais, pasiūlė steigiamą mokykloje įstaigą pavadinti ne realine gimnazija, bet aukštąja realine mokykla: tada joje galės mokytis tik baigusieji gimnazijas. Be to, taip ketinta pakelti naujosios institucijos prestižą²⁶.

Šia vidurinių mokyklų reorganizacija buvo siekiama pertvarkyti švietimo įstaigų darbą: vietoj esamų 19 apskritinių mokyklų planuota įsteigti septynias gimnazijas ir 12 triklasių apskritinių mokyklų. Mat apskritinės mokyklos nesuteikė užbaigto išsilavinimo – jas baigę mokiniai turėdavo tęsti mokslą gimnazijose, dažnai ten jie pereidavo į klase ar net dviem žemesnę pakopą, be to, esant nedideliems atlyginimams, mokytojai ten dirbdavo ne patys geriausi. Baigusiems gimnazijas ir atidaroma aukštoji realinė mokykla, kuri turėjo suteikti jauniems žmonėms ne tik bendrą išsilavinimą, bet ir „nuodugnias praktines specialias žinias, ateityje vienodai naudingas tiek jiems patiems, tiek kraštui. Ypač šių žinių įgijimas svarbus bajorijai šiuo metu, būsimų nuosavybės teisių pertvarkymų akivaizdoje“ (pabraukta VŠA globėjo. – D. S.)²⁷. Aukštoji realinė mokykla turėjo būti sudaryta iš trijų skyrių: agronomijos, mechanikos ir architektūros-geodezijos, mokslas turėjo trukti penkerius metus. Baigusiems šią mokyklą suteikiamos tokios pačios teisės, kaip ir Gorigorecko žemės ūkio instituto auklėtiniams. Tačiau net esant palankiausioms aplinkybėms, VŠA globėjo nuomone, ją bus galima atidaryti tik po trejų metų, nes mažiausiai tiek laiko reikia pastatui pastatyti.

1858 m. pradžioje su vidurinių mokyklų reorganizacijos projektu buvo supažindintas Aleksandras II²⁸, o tų pačių metų birželio 11 d. aukščiausiu paliepimu jis, tiesa, šiek tiek pakoreguotas, įsigaliojo²⁹.

²⁶ VŠA globėjo rašto be datos liaudies švietimo ministrui kopija, *LVI*, f. 378, Bendrasis skyrius (toliau – BS), 1858 m., b. 906, l. 7.

²⁷ *Ibid.*, l. 5.

²⁸ Liaudies švietimo ministro 1858 m. sausio 24 d. raštas Vilniaus generalgubernatoriui, *ibid.*, l. 14.

²⁹ Liaudies švietimo ministro 1858 m. birželio 11 d. raštas Vilniaus generalgubernatoriui, *ibid.*, l. 41.

Aukštąją realinę mokyklą įsteigti buvo sunkiau, nepaisant to, kad Aleksandras II, būdamas Vilniuje, palankiai atsiliesė apie tokios mokymo įstaigos įkūrimą Vilniuje³⁰. Naujai mokymo įstaigai reikėjo 50 000 rublių per metus, o valstybės biudžete tam nebuvo lėšų³¹, todėl generalgubernatorius Vladimiras Nazimovas kreipėsi į visų keturių gubernijų bajorvedžius, klausdamas, ar šie nesutiktų aukoti aukštajai realinei mokyklai po 12 500 rublių nuo gubernijos³².

Pirmieji aukštosios mokyklos klausimą svarstė Kauno gubernijos bajorai. Tačiau, kiek liudija turima informacija, jų priimtoje peticijoje net neužsimenama apie valdžios inicijuotą aukštosios realinės mokyklos projektą. Seimelyje, vykusiam 1858 m. gruodžio 5 ir 13 dienomis, kuriame dalyvavo 375 bajorai, buvo nuspręsta, apeinant vietinę valdžią, siūsti delegaciją pas Aleksandrą II, kuri turėjo įteikti peticiją, reikalaujančią atkurti Vilniaus universitetą. Gubernijos bajorai apsiėmė mokėti po 20 kapeikų sidabru nuo valako³³.

Vilniaus gubernijos bajorai 1859 m. sausio 26 d. posėdyje jau svarstė valdžios pasiūlymą. Seimelio dauguma buvo linkusi pasisakyti už universiteto steigimą ir aukoti lėšų, tačiau prieš priimant sprendimą seimelio delegacija aplankė generalgubernatorių. Šis greit atšaldė deputatų įkarštį ir primygtinai siūlė prašyti įkurti tik realinę mokyklą. Nazimovas užsiminė, kad vėliau galbūt pavyks įsteigti ir kitus fakultetus³⁴. Vilniaus gubernijos bajorija įvertino šį sumanymą pozityviai ir išreiškė viltį, kad ateityje bus galima išplėsti tą įstaigą „iki apimties, atitinkančios esminius krašto poreikius ir turinčios tikslą ne tik specialistų amatams rengimą, bet ir visapusišką visuomenės tobulėjimą, platinant švietimą tarp visų jos luomų. Taip pat išreiškiama viltis, kad naujoji mokymo įstaiga „bus atvira ne tik bajorijos luomui, bet ir visoms kitoms visuomenės

³⁰ 1858 m. VŠA globėjo ataskaita, *RVIA*, f. 733, ap. 95, b. 428, l. 49.

³¹ Liaudies švietimo ministro 1858 m. sausio 24 d. raštas Vilniaus generalgubernatoriui, *LVIA*, f. 378, BS, 1858 m., b. 906, l. 7.

³² Vilniaus generalgubernatoriaus 1858 m. rugpjūčio 9 d. rašto Vilniaus, Gardino, Kauno, Minsko bajorvedžiams juodraščiai, *ibid.*, l. 68–70. Šio rašto originalas, adresuotas Vilniaus gubernijos bajorvedžiui, *ibid.*, f. 391, ap. 6, b. 1894, l. 1–2; A. Janulaitis, *Lietuvos bajorai...*, p. 591. Kai kurie autoriai pateikdavo klaidingą 15 200 rublių sumą: L. Vladimirovas, *Mėginimai atkurti*, op. cit., p. 135, E. Aleksandravičius, *Bandymai atgaivinti*, op. cit., p. 157.

³³ A. Janulaitis, *Lietuvos bajorai...*, p. 292.

³⁴ Koresp. [?], Z Niemiec, w marcu, *Wiadomości Polskie*, 1859, Nr. 11, s. 48; [?], Instytutu Edukacyjne na Litwie. Z Wilna, 3 grudnia, *Roczniki Polskie*, t. 3: rok 1857, Paryż, 1865, s. 491.

klasėms“. Tame seimelyje Vilniaus gubernijos bajorija nepriėmė galutinio nutarimo. Sprendimą dėl lėšų aukojimo jie įsipareigojo padaryti tada, kai valdžia pateiks konkrečius pasiūlymus dėl aukštosios mokyklos³⁵.

Šis sprendimas nebuvo priimtas vienbalsiai. Feliksas Žukovskis bei dar septyni bajorai pareiškė kitokią nuomonę. Žukovskis pastebėjo, kad siūlomoji mokymo įstaiga neturi aiškios programos, todėl pasiūlė prašyti vyriausybės leidimo „įsteigti Vilniaus mieste du fakultetus, Teisės ir Literatūros [Filologijos. – D. S.], kaip nepaprastai reikalingus bajorų luomui, o prie jų dėl visuotinės gerovės turėti ir aukštąją realinę mokyklą“³⁶. Žukovskio ir dar septynių bajorų pasiūlymas projektuoja švietimo sistemą, pagal kurią skirtingų visuomenės luomų nariai mokosi atskirose mokymo įstaigose, įgydami skirtingas specialybes, taigi ir visuomenėje atlikdami tik jiems priskirtą funkciją. Bajorijai skiriami teisės ir filologijos fakultetai, kurie pagal šį sumanymą, be abejonės, yra universiteto užuomazga, kitos visuomenės grupės išsilavinimo turėtų siekti aukštojoje realinėje mokykloje, kur bus rengiami specialistai žemės ūkiui ir kitoms materialinę gerovę kuriančioms ūkio šakoms.

Minsko gubernijos bajorų seimelis, priminęs 1856 m. šios gubernijos bajorų siūlymą valdžiai viename iš VŠA priklausančių miestų steigti universitetą, panašiai kaip ir Vilniaus gubernijos bajorai nurodė, kad kraštui reikalinga ne tik tam tikrus specialistus atskiroms ūkio šakoms rengianti aukštoji mokykla, bet ir universalesnė švietimo įstaiga. Minsko gubernijos bajorija išreiškė viltį, kad vyriausybė teiks „išplėsti numatomos įstaigos reikšmę“. Panašiai kaip ir vilniečiai, tik šiek tiek griežčiau formuluodami, Minsko gubernijos bajorai taip pat pažadėjo priimti sprendimą dėl aukų rinkimo naujai aukštajai mokyklai tik tada, kai vyriausybė pateiks konkrečius pasiūlymus³⁷.

Vietinė valdžia Minsko gubernijos bajorų sprendimą interpretavo kaip atsisakymą skirti lėšų³⁸. Tikėtina, kad panašiai buvo traktuojamas ir vilniečių

³⁵ Vilniaus gubernijos bajorų 1859 m. sausio 26 d. seimelio posėdžio protokolas, *MAB RS*, f. 20, b. 5669, l. 1–2; A. Janulaitis, *Lietuvos bajorai...*, p. 592; L. Vladimirovas, *Mėginimai atkurti*, op. cit., p. 134.

³⁶ Vilniaus gubernijos bajorų seimelio 1859 m. sausio 31 d. posėdžio protokolas, *MAB RS*, f. 20, b. 5669, l. 3.

³⁷ 1859 m. rugsėjo 24 d. Minsko gubernijos bajorų seimelio posėdžio protokolo kopija, *LVIA*, f. 378, BS, 1858 m., b. 906, l. 99–100.

³⁸ Minsko gubernatoriaus 1859 m. gruodžio 18 d. raštas Vilniaus generalgubernatoriui, *ibid.*, l. 129.

sprendimas. Tuo tarpu, kiek yra žinoma, Gardino gubernijos bajorija net nesvarstė šio klausimo, o kauniečiai neinformavo vietinės valdžios apie savo sprendimą³⁹. Išde neturėdama reikalingos sumos ir nesulaukusi paramos iš krašto bajorijos, valdžia buvo priversta atsisakyti šio projekto⁴⁰.

Dar nesibaigus visoms peripetijoms dėl aukštosios realinės mokyklos, 1858 m. rugpjūčio 6–7 d. į Vilnių atvyko caras Aleksandras II. Kaip tik tada Vilniaus archeologijos komisijos vardu jam buvo įteiktas garsusis Albumas, kurio autoriai deklaravo lojalumą monarchui, aišku, taip siekdami gauti daugiau nuolaidų Lietuvai. Tikėjimas, kad caras liberalizuos valdžios politiką Lietuvoje, atkurs Vilniuje universitetą, amžininkų liudijimu, buvęs visuotinis⁴¹. Kaip Mykolui Balińskiui rašė nežinomas autorius, tuo metu visi laukė, kad „caras gražins universitetą ir tas pageidavimas buvo beveik visų <...> gyventojų lūpose“⁴². Viltį sulaukti naujų valdžios nuolaidų iliustruoja ir jau vėliau, 1862 m., užfiksuotas vieno iš Albumo autorių, poeto Antano Edvardo Odynieco, „prisipažinimas“. Nuvykęs iš Lietuvos į Poznanę, jis pareiškė, kad prie nuosaiškiųjų jis prisidėjęs vien tikėdamasis, kad taip bus galima atkurti Vilniaus universitetą⁴³. Susidaro įspūdis, jog, atėjęs į valdžią Aleksandriui II, gandai apie universiteto atkūrimą ar įkūrimą Vilniuje sklisdavo periodiškai⁴⁴. Deja, imperijos valdžia nesirengė daryti tokių nuolaidų krašto socialiniam elitui.

Visuose žinomuose 1855–1859 m. reikalavimuose Lietuvos bajorija prašė rusiškos aukštosios mokyklos, aiškų prioritetą teikdama universitetui ar universitetinio tipo mokymo įstaigai. Vienintelė išimtis galėjo būti tik Kauno gubernijos seimelio peticija, priimta 1858 m. pabaigoje, apie kurią turime nedaug žinių. Žinoma, bandymas kelti tik rusiškos, o ne lenkiškos Alma

³⁹ Vilniaus generalgubernatoriaus 1859 m. spalio 31 d. rašto Gardino ir Kauno gubernijos bajorvedžiams juodraštis, *ibid.*, l. 107.

⁴⁰ Liaudies švietimo ministerijoje 1861 m. parengta pažyma, *RVIA*, f. 733, ap. 62, b. 1506, l. 2.

⁴¹ J. Gieysztor, *Pamiętniki z lat 1857–1865*, t. 1, Wilno, 1913, s. 77; M. Stolzman, *W kregu uniwersyteckiej tradycji*, op. cit., s. 141.

⁴² Cituojama pagal: M. Stolzman, *Czasopisma Wileńskie...*, s. 41.

⁴³ A. Potocki [J. A. Balaszewicz], *Raporty szpiega*, Warszawa, 1973, t. 1, s. 267.

⁴⁴ B. Zaleski, Notatka o powstaniu 1863 r., *LBP*, signatūros Nr. 662, l. 14; *idem*, *Zniesienie poddaństwa na Litwie*, Paryž, 1868, s. 32; [?], *Kronika, Wiadomości Polskie*, 1858, Nr. 25; koresp. [?], *Z nad granic Żmudzii, w lutym*, *ibid.*, 1859, Nr. 10; [?]; Wilno, 6 listopada 1860, *Przegląd Rzeczy Polskich*, 12 listopada 1860 r., s. 25.

Mater įsteigimo klausimą buvo ne bajorijos siekių išraiška, o politinių aplinkybių sąlygotas veiksmas. Tačiau be jokios abejonės krašto socialinis elitas puoselėjo lenkiškos, t. y. su dėstomąja lenkų kalba, aukštosios mokyklos atkūrimo idėją. Tokius siekius iliustruoja ir apie 1856–1857 m. Varšuvoje žinomo bankininko Leopoldo Kronenbergo ir grafo Povilo(?) Lubeńskio inicijuotas universiteto Vilniuje statutas, kuris, vieno ištikimo „rusų reikalui“ liudytojo žiniomis, numatė šiame universitete daug privilegijų „lenkams“. To paties liudytojo teigimu, statuto autoriai pamiršo, kad „statutas numatomas r u s i š k a m universitetui, r u s ū studentams, r u s i š k a m miestui“ (išskirta I. Arsenjevo. – D. S.)⁴⁵. Žinant, jog Lenkijos Karalystės ir buvusių LDK žemių socialinis elitas nuolat bendravo, galima spėti, kad šis projektas vienaip ar kitaip derintas ir su Lietuvos bajorijos vadovais. Tačiau, kiek žinoma, šis projektas valdžios instancijų nepasiekė.

Vilniaus archeologijos komisija – pakopa į universitetą

Lietuvos socialinis ir intelektualinis elitas ne tik bandė sukurti palankias sąlygas kultūrinei ir šviečiamajai veiklai, bet ir ėmėsi konkrečių veiksmų „organinio darbo“ dvasia. Dar 1835 m. Eustachijui Tiškevičiui kilo idėja įsteigti mokslinę istorinio profilio draugiją, kurioje susiburtų Vilniuje be darbo likę uždaryto universiteto profesoriai ir studentai⁴⁶. 1855 m. caro valdžia davė leidimą steigti Vilniuje Archeologijos komisiją su Senienų muziejumi. Komisijos įkūrėjai ir pagrindiniai jos veiklos puoselėtojai Tiškevičius, Balińskis, Adomas Honorijus Kirkoras visur stengėsi akcentuoti, kad naujoji institucija tęsia universiteto tradicijas. Komisija įsikūrė buvusiuose Vilniaus universiteto rūmuose, muziejaus ekspozicijoje buvo daug universiteto relikvijų etc⁴⁷. Tačiau šis tradicijos tęstinumo sureikšminimas, įvairių muziejinių eksponatų kaupimas tebuvo tik priemonė svarbesniam tikslui siekti – atkurti universitetą, nors pirmoji pakopa turėjo būti mokslo draugija. Jau 1857 m. laiške Juzefui Ignacui Kraševskiui Kirkoras minėjo planą reorganizuoti komisiją ir įkurti tris sky-

⁴⁵И. А. Арсеньев, Из прошлого. Варшавский Архиепископ Фелинский. (Отрывок из памятной книжки), *Исторический вестник*, 1886, июль, с. 191–193; J. Šliūpas, Užrašai be pavadinimo, 1901m., *Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos Rankraščių skyrius*, f. 1, b. 441, l. 1; L. Vladimirovas, Mėginimai atkurti, op. cit., p. 133.

⁴⁶E. Aleksandravičius, *Kultūrinis sąjūdis...*, p. 36.

⁴⁷Ibid., p. 54–55.

rius: archeologijos, etnografijos ir gamtos mokslų. Prie jų turėjo būti organizuojami viešieji nuo 4 iki 6 mėnesių trukmės kursai⁴⁸. Vėliau reorganizacijos planas dar pasikeitė ir jau buvo planuojama kurti Vilniaus mokslo draugiją, kurioje būtų keturi skyriai: istorijos-archeologijos, archeografijos, gamtos mokslų ir statistikos-ekonomikos⁴⁹.

1857 m. pabaigoje valdžia leido Vilniaus bajorų instituto mokytojui, komisijos nariui Vaclovui Pszybilskiui muziejaus ornitologijos kabinete vesti pamokas instituto moksleiviams. Į pamokas pamažu pradėjo rinktis ir klausytojai iš miesto⁵⁰. Visi šie bandymai organizuoti viešas paskaitas, kurios turėjo būti tik pakopa į universitetą, gali būti susiję su kai kuriais to meto pasiūlymais reformuoti Rusijos universitetus į atviro tipo aukštąsias mokyklas, kitaip saktant, pakeisti universitetus viešomis paskaitomis, kurios būtų prieinamos visiems visuomenės sluoksniams⁵¹. Šias Archeologijos komisijos vadovų intencijas patvirtina ir 1860 m. sausio 11 d. metiniame posėdyje pasakyta Vilniaus vyskupo Adomo Pranciškaus Krasińskio kalba, kurioje jis pareiškė, kad „komisija, pradėjusi jau penktus savo egzistavimo metus, atstojanti šiame krašte aukštojo mokslo įstaigą“⁵². Nors Archeologijos komisija nebuvo reorganizuota į mokslo draugiją, tačiau nėra abejonės, kad ji atliko ne tik mokslo institucijos, bet ir dalį universiteto funkcijų.

⁴⁸ M. Stolzman, *Czasopisma Wileńskie...*, s. 40.

⁴⁹ Vilniaus mokslo draugijos statuto projektas, *RVIA*, f. 733, ap. 140, b. 8, l. 18.

⁵⁰ E. Aleksandravičius, *Kultūrinis sąjūdis...*, p. 52–53.

⁵¹ P. Г. Эймонтова, Университетский вопрос и русская общественность в 50–60-х годах XIX в., *История СССР*, 1971, № 6, с. 149.

⁵² E. Aleksandravičius, *Kultūrinis sąjūdis...*, s. 54.

1860–1861 M.: KOVOS DĖL VILNIAUS UNIVERSITETO ATKŪRIMO PRADŽIA

Tarptautinės konsteliacijos kaita ir „lenkų klausimas“

Penktojo dešimtmečio pabaigoje – šeštojo pradžioje Lietuvos bajorijos siekiamas palankia linkme ėmė keistis tarptautinė konsteliacija. Rusijos sąjungą su Austrija ir ypač su Prūsija, be kita ko, cementavo ir „negatyvi politika Lenkijos atžvilgiu“, susiformavusi XVIII a.¹ Po 1831 m. toji politika buvo sutvirtinta Miunchengrėtco sutartimi. Be kita ko, joje buvo užfiksuota nuostata, kad pasirašiusios valstybės, t. y. Rusija, Prūsija ir Austrija, padės viena kitai iškilus problemoms su lenkais. Tai ir suprantama. Lenkų siekis atkurti Abiejų Tautų Respubliką buvo pavojingas visoms ją padalijusioms kaimynėms. Nėdviprasmiškai Lenkijos reikšmę Rusijai apibūdino Piotras Valujevas: „Mes Lenkijos atsižadėti negalime. Kur tada nubrėšime sieną tarp Lenkijos ir mūsų bei kur paliksime sau sąlyčio su Europa tašką, jei atskirsime Lenkiją? Palangoje?“² Šis „lenkų klausimo“ ryšys su Rusijos-Prūsijos sąjunga ypač ryškiai buvo matomas, kai valdžia septintojo dešimtmečio pradžioje suteikė nemažai nuolaidų Lenkijos Karalystei (jas trumpai aptarsime vėliau). Tuomet Prūsija bijojo, kad Rusija gali tapti lenkų Pjemontu, o tai atvestų prie prorusiškų tendencijų stiprėjimo tarp Prūsijos ir Austrijos valdžioje buvusių lenkų. Kita vertus, Prancūzija siekė įvairyti pleišta į Rusijos ir Prūsijos santykius. Būtent ši

¹ K. Zernack, *Polen und Rußland. Zwei Wege in der europäischen Geschichte*, Berlin, 1994, S. 338–339; idem, *Конец эпохи великих держав в европейской политике, Вопросы истории*, 1993, № 5, с. 41–50.

² *Дневник П. А. Валуева, министра внутренних дел, в двух томах*, т. 1: 1861–1864, Москва, 1961, с. 99.

aplinkybė greta visuomeninės opinijos bei lenkų emigrantų veiklos ir skatino Napoleoną III kelti „lenkų klausimą“ derybose su rusais.

Dvi valstybės Europoje – Rusija ir Prancūzija norėjo pakeisti nusistovėjusį status quo. Pirmosios taikinyje buvo Paryžiaus taikos sutarties, antrosios – Vienos kongreso priimtų sprendimų peržiūrėjimas. Prancūzija siekė ištvirtinti Italijoje ir prisijungti Nicaą bei Savoją, o Rusijai rūpėjo panaikinti Paryžiaus kongrese įteisintą Juodosios jūros neutralizaciją bei atgauti Besarabiją. Taigi nuo Krymo karo pabaigos susidarė palanki situacija šioms valstybėms suartėti. Pirmieji žingsniai šia linkme buvo žengti jau Paryžiaus taikos kongreso metu, kai Napoleonas III paklausė Rusijos delegacijos vadovą Aleksandrą Orlovą, ar Rusija nepalaikytų Vienos traktato revizijos. Vėliau, 1857 m., prancūzai pradėjo siūlyti rusams ir kitą masalą – kariauti su Austrija ir prisijungti Galiciją, tačiau Rusijos imperija nebuvo pasiruošusi veltis į karą, todėl tuo metu suartėjimas neįvyko. Tada Napoleonas III ištraukė dar vieną kortą: pasiūlė Rusijai tartis dėl būsimo Balkanų pusiasalio politinio sutvarkymo, kai ten subyrės ir taip jau silpna Osmanų imperijos valdžia. Būtent tikimybė peržiūrėti Paryžiaus taikos sutartį bei įtvirtinti savo įtaką Balkanuose paskatino Rusiją paremti Prancūziją 1860 m., kai ši prisijungė Savoją ir Nicaą. Rusijos pozicija neleido sudaryti antiprancūziškos koalicijos, kuri būtų sutrukdžiusi Napoleono III planus. Visas šis tarptautinės konsteliacijos pasikeitimas, tiksliau, tam tikrų galimo pasikeitimo požymių atsiradimas, svarbus todėl, kad jis turėjo tiesioginių, o dažniau ir netiesioginių, pasekmių rusų valdžios politikai Lenkijos Karalystėje bei Šiaurės Vakarų krašte.

Šie pokyčiai tarptautinėje situacijoje turėjo dar vieną aspektą, kuris taip pat žadėjo tam tikrų permainų Rusijos vidaus politikoje. Rusijos atsitraukimas nuo tradicinės sąjungos su Europos monarchais ir suartėjimas su Prancūzija implikavo tam tikrus jos politinio elito propaguotos integracinės ideologijos pasikeitimus bent jau retorikos lygmenyje. Napoleonas III, kaip žinoma, žaidė vadinamąja „tautine korta“. Tačiau kur kas svaresnį vaidmenį čia galėjo suvaidinti vadinamasis Rytų klausimas. Labai suvaržyta militarine prasme ir apskritai nepasiruošusi didesniems susidūrimams Rusija tegalėjo ruošti dirvą būsiniams pertvarkymams šiame regione. Niekas kitas, kaip tik slavų bendrumo idėja, t. y. etninio solidarumo sureikšminimas, negalėjo šiuo atveju taip pasitarnauti Rusijos interesams. Tiesa, šią „proprancūziškąją“, daugiausia užsienio reikalų ministro Aleksandro Gorčiakovo vykdytą politiką palaikė ne visi imperijos politinio elito nariai. Sunkiausia sąjungos su Prancūzija nauda buvo įtikinti Aleksandrą II. Be to, slavofilizmo idėjoms tuo metu Rusijoje buvo

užkirstas kelias į spaudą. Dviejų Rusijos užsienio politikos koncepcijų susidūrimas atsispindi ir dokumente, kuris 1859 m. buvo sudarytas Liaudies švietimo ministerijoje (ši ministerija tuo metu rūpinosi ir cenzūros reikalais). Šiame dokumente apibūdinti imperijos santykiai su didžiosiomis Europos valstybėmis: „Visi žino, kad tiek Rusijos, tiek Prancūzijos vyriausybių požiūriai į svarbiausius šiuolaikinius klausimus beveik tapatūs. Taip pat žinoma, kad patys draugiškiausi santykiai egzistuoja tarp mūsų [Rusijos] ir Prūsijos. Kai dėl Anglijos, tai abi pusės išreiškia norą palaikyti gerą sutarimą. Ir Austrijos atžvilgiu nedraugiški jausmai pradeda švelnėti, tiesa, nepereidami į suartėjimą“³. Tai, kad pirmoji Rusijos „draugų“ gretoje buvo paminėta Prancūzija, aiškiai rodė mūsų ką tik įvardytus pokyčius tarptautinėje arenoje. Šis svyravimas Rusijos užsienio politikoje, taip pat Balkanų klausimo suaktualinimas, kaip matysime iš vėlesnių metų įvykių, neliko nepastebėtas ir Lietuvoje.

Kai kurių tyrinėtojų teigimu, kaip tik 1860 m. Lietuvoje pradėjo formuotis vadinamoji Baltųjų partija⁴. 1860 m. gegužės mėnesį įvyko keturių Lietuvos gubernijų (Vilniaus, Kauno, Gardino ir Minsko) bajorijos atstovų suvažiavimas, kuriame buvo parengtas Žemės ūkio draugijos statuto projektas⁵.

Rimčiausias šios bajorijos dalies bandymas išgauti nuolaidų kraštui buvo siejamas su Aleksandro II atvykimu į Vilnių. Bajorija ruošėsi iškelti puotą caro atvykimo proga ir įteikti peticiją, kurios tekstą parengė Gieysztoras. Be Gieysztoro, pagrindiniai šios akcijos organizatoriai buvo E. Römeris, Medardas Kończa bei Liubomiras Gadonas. Apie tos peticijos tekstą galime spręsti tik iš Gieysztoro atsiminimų. Greta reikalavimų reformuoti teismų sistemą ir sulygtinti visų konfesijų teises Gieysztoro parengtoje peticijoje prašoma grąžinti universitetą Vilniuje. Tai atitinka visos valstybės interesus, kadangi šią dieną jaunimas, neturėdamas pakankamai lėšų įgyti išsilavinimą kažkur toliau, turi pasitenkinti vidurinėmis mokyklomis, todėl yra apsišvietusių ir gerų valdininkų trūkumas“⁶.

³ Raštas apie žurnaluose esančias politines apžvalgas, 1859 m. [dokumente kita ranka prancūzų kalba įrašyta 1859 m. rugpjūčio 24 d. data, matyt, rodo, dokumento gavimo datą], *RVIA*, f. 735, ap. 10, b. 305, l. 199.

⁴ В. Б. Бикуняч, *Революционная организация восстания 1863–1864 гг. в Литве и Белоруссии*, диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Вильнюс, 1973, *МAB RS*, f. 26, b. 1516, l. 29.

⁵ [J. Gieysztor], *Litwa przed rokiem...*, s. 24.

⁶ Idem, *Pamiętniki...*, s. 84.

Nors peticiją, Gieysztoro liudijimu, parėmė net tokie nuosaikūs veikėjai kaip Benediktas Tiškevičius bei Kauno gubernatorius Stanislovas Chomińskis⁷, tačiau valdžia neleido organizuoti pokylio Aleksandro II garbei. Tada bandyta tartis su Vilniaus gubernijos bajorvedžiu A. Domeika, kad šis įteiktų peticiją carui. Šis lyg ir buvo sutikęs perduoti prašymą vien dėl universiteto atkūrimo, tačiau Nazimovas privertė apskritai atsakyti minties apie peticiją⁸. Po pietų, kuriuose, kiek žinoma, krašto visuomenei atstovavo tik A. Domeika, Aleksandras II net pareiškė Vilniaus gubernijos bajorvedžiui, jog esąs nepatenkintas bajorija ir norįs, kad „žinotų ir čia, ir užsienyje, jog čia ne Lenkija, bet rusiškos gubernijos; bajorijai lieka užsitarnauti mano pasitikėjimą“⁹.

Aleksandro II atsisakymas priimti Lietuvos bajorų peticiją ir pakankamai griežtai skambantis jo „atsisveikinimo žodis“ galėtų sudaryti įspūdį, kad valdžia nesirengė suteikti daugiau jokių nuolaidų. Tačiau sugretinus kai kuriuos valdžios politikos faktus vadinamųjų vakarinių pakraščių atžvilgiu, galima nesunkiai pastebėti aiškų svyravimą: po griežto „ne“ dažnai nepraėjus ilgesniam laikui, aplinkybių verčiama, valdžia sutikdavo daryti nuolaidų. Taip, pavyzdžiui, atsitiko Kijevo ŠA. 1860 m. birželio 9 d. Kijevo gubernijos bajorija nusprendė prašyti caro, kad lenkų kalba kaip dalykas būtų dėstoma Kijevo universitete, gimnazijose ir kadetų korpuse. Aleksandras II, sužinojęs apie tokį ketinimą, reagavo griežtai: „Labai apgailestauju, nes jie gaus neigiamą atsakymą“¹⁰. Tačiau jau tų pačių metų birželio 16 ir rugėjo 6 d. lenkų kalba caro įsakais kaip laisvai pasirenkamas dalykas buvo įvesta Kijevo, Voluinės ir Podolės gubernijų gimnazijose bei bajorų mokyklose¹¹.

⁷ Ibid., s. 83.

⁸ Ibid., s. 88; [J. Gieysztor], *Litwa przed rokiem...*, s. 25.

⁹ Aleksandro Domeikos 1862 m. liepos 31 d. laiškas broliui Ignui, *LBP*, Adomo Micevičiaus muziejus, signatūros Nr. 1018, lapai nenumeruoti; Kiti šaltiniai taip pat pateikia panašius imperatoriaus žodžius: A. Sierakowska, *Apie Dalevskių šeimą, LVIA*, f. 1135, ap. 8, b. 38, l. 90 (šiuose prisiminimuose klaidingai pateikta šių įvykių data – 1858 m.); koresp. [?], *Z Wilna, Wiadomości polskie*, 1860, Nr. 41, s. 178; [?], Wilno, 6 listopada 1860, *Przegląd Rzeczy Polskich*, Paryž, 12 listopada 1860 r., s. 26.

¹⁰ Kijevo generalgubernatoriaus 1860 m. birželio 11 d. raštas Aleksandriui II su caro atsakymu, *RVA*, f. 982, ap. 1, b. 43, l. 1.

¹¹ С. В. Рождественский, *Исторический обзор деятельности Министерства Народного Просвещения*, Санкт-Петербург, 1902, с. 383.

Šie įvykiai Kijevo ŠA rodo, kad centrinė valdžia neturėjo vieningos politinės taktikos vadinamųjų pakraščių atžvilgiu. Staigus pozicijos pasikeitimas aiškintinas ne tik skirtingų strategijų koegzistavimu valdančiuosiuose sluoksniuose, bet ir besikeičiančių aplinkybių – tiek tarptautinėje arenoje, tiek vidaus gyvenime įtaka.

1861 m. pradžios įvykiai išjudino visą imperiją. 1861 m. vasario 19 d. buvo paskelbtas baudžios panaikinimas. Valstiečiai tapo bendrosios civilinės teisės subjektais, tačiau apie pilietinių teisių suteikimą jiems tegalima kalbėti labai sąlygiškai. Nepaisant šios aplinkybės, valstiečių emancipacija kėlė daug rūpesčių socialiniam imperijos elitui, neaplenkiant ir Lietuvos. Situacija komplikavosi ir Lenkijos Karalystėje. Tų pačių metų vasario 15 d., Varšuvoje kariuomenei vaikant demonstraciją, žuvo 5 demonstrantai, daug buvo sužeistų.

Tada valdžia ryžosi padaryti tam tikrų nuolaidų Lenkijos Karalystėje. 1861 m. kovo 14 d. Aleksandro II įsaku čia buvo įkurtos: Valstybės taryba, tiesa, susidedanti tik iš skiriamų narių; Dvasinių reikalų ir liaudies švietimo komisija, vadovaujama lenko kataliko (jau kovo 15 d. jos direktoriumi paskirtas Aleksandras Wielopolskis); renkamos gubernijų, apskričių ir miestų tarybos; Vyriausioji mokykla.

Peterburge, kaip ir anksčiau, vyravo diferencijuotas požiūris į galimų nuolaidų ribas Lenkijos Karalystėje ir Šiaurės Vakarų krašte. Net Valujevas buvo griežtas šiuo požiūriu: „Karalystėje Rusijos vyriausybė, atsižvelgdama į jos istorinės praeities ypatumus nuo Vienos kongreso iki dabartinio laiko, veikia atsargiai ir nuolaidžiai, o Vakarų gubernijose nėra priežasčių tokiam atsargumui ir nuolaidumui. Priešingai, bet koks nuolaidžiavimas nepaprastai pavojingas ir žalingas. Jis atrodo kaip bejėgiškumas arba abejojimas savo reikalu“¹².

Kur turi mokyti Šiaurės Vakarų krašto jaunimas?

Nors valdžia nesirengė suteikti naujų nuolaidų Lietuvai švietimo srityje, tačiau kitos aplinkybės, tiksliau, studentų judėjimas vertė ją svarstyti aukštosios mokyklos įkūrimo Šiaurės Vakarų krašte galimybę.

Į įvykius Varšuvoje sureagavo ir universitetų studentija. Kijevo generalgubernatorius Ilarionas Vasilčikovas susirūpino situacija Šventojo Vladi-

¹² Ministrų tarybos 1861 m. liepos 13 d. posėdžio protokolas, *RVIA*, f. 1275, ap. 1, b. 14, l. 19.

miro universitete. Jo turimomis žiniomis, „lenkų kilmės“ Kijevo universiteto studentai siekė priversti vyriausybę uždaryti universitetą, kad vėliau turėtų pretekstą skustis suvaržymais. Vasilčikovas pripažįsta, kad rusiškas universitetas nesugeba integruoti „lenkų“ į rusų visuomenę: „Lenkiško elemento dominavimas universitete sudaro galimybę lenkams uždarame, atskirame nuo rusų rate išlaikyti savo charakterį ir suformuluoti savo nuosavus politinius siekius. Todėl manau, kad yra būtina padaryti universitete vyraujančią rusiškąją elementą ir dėl to riboti lenkų priėmimą <...>“¹³. Toks Kijevo generalgubernatoriaus pasiūlymas liudijo ne ką kita, kaip atsisakymą tos politikos, kurią ketvirtajame dešimtmetyje inicijavo tuometinis liaudies švietimo ministras Uvarovas. Jis siekė pritraukti „lenkų“ studentus į rusiškus universitetus ir integruoti, arba, kaip sakoma to meto dokumentuose, „sulieti“ „lenkus“ su rusais¹⁴. Taigi Kijevo generalgubernatorius iš esmės pripažino lenkų civilizacinį pranašumą.

Apie neigiamą Lietuvos jaunimo įtaką rusiškiems universitetams pradėta kalbėti dar svarstant Vilniaus universiteto uždarymo ar reorganizavimo klausimą. Tuometinis universiteto rektorius Vaclovas Pelikanas pastebėjo, kad, uždarius universitetą Vilniuje, Lietuvos jaunimas sieks aukštojo mokslo diplomų kituose imperijos universitetuose ir tada „kenksmingas mąstymo būdas, maištingos nuomonės išplis po įvairias imperijos vietas <...>“¹⁵. Ta pati mintis skambėjo ir svarstant šį klausimą Vakarų komitete. Tik ten dar buvo pastebėta, kad Lietuvos jaunuomenės vykimas ir į užsienio universitetus taip pat nepageidautinas, nes, „vyraujant šiuo metu Europoje laisvamanybės dvasiai, [Lietuvos jaunimas] dar labiau įsitikins savo iškreiptomis pažiūromis ir susiformuos naują kartą, dar priešiškesnę Rusijai“¹⁶. Vėl „lenkų“ studentų keliamas pavojus rusiškuose universitetuose svarstytas Vakarų komitete 1842 m., tačiau ir tuomet valdžia nesiryžo uždaryti rusiškų universitetų durų jaunimui iš Vakarų krašto¹⁷.

¹³ Kijevo generalgubernatoriaus 1861 m. kovo 25 d. raštas III skyriaus viršininkui, *Rusijos federacijos valstybinis archyvas* (toliau – *RFVA*), f. 109, 1861 m., b. 303, d. 1, l. 45–46.

¹⁴ J. T. Flynn, Uvarov and the „Western Provinces“: A Study of Russia’s Polish Problem, *The Slavonic and East European Review*, vol. 64, 1986, No. 2, p. 229, 231.

¹⁵ Л. Пантелеев, Зкрытие Виленского университета, op. cit., c. 55.

¹⁶ Ibid., c. 56.

¹⁷ M. Lukšienė, *Lietuvos švietimo istorijos bruožai...*, p. 226; D. Beauvois, *Polacy na Ukrainie 1831–1863, Szlachta polska na Wołyniu, Podolu i Kijowszczyźnie*, Paryž, 1987, s. 217.

Tiek įvykiai Kijevo Šv. Vladimiro universitete, tiek sostinių universitetuose skatino valdžią peržiūrėti politiką aukštojo mokslo srityje. 1861 m. balandžio 13 d. Ministrų tarybos posėdyje svarstytos studentų drausminimo priemonės. Valstybės tarybos narys Sergejus Stroganovas pasiūlė reorganizuoti universitetus į uždaro tipo įstaigas, skirtas tik bajorijai¹⁸. Tą pačią dieną svarstytas Kijevo generalgubernatoriaus siūlymas į Šv. Vladimiro universitetą priimti tik vadinamojo Pietvakarių krašto, t. y. Kijevo, Voluinės ir Podolės gubernijų „lenkus“, o „lenkų kilmės asmenis“ iš Lenkijos Karalystės ir Šiaurės Vakarų krašto siųsti į kitus Rusijos universitetus. Dėl neramumų sostinių universitetuose liaudies švietimo ministras Jevgrafas Kovalevskis negalėjo ryžtis tokiam žingsniui. Įvardijus „lenkų kilmės asmenis“ kaip pavojingus rusiškai universitetinei visuomenei, pasiūlymas padidinti jų skaičių sostinėse, maštant valdžios kategorijomis, galėjo reikšti tik priešiško elemento sustiprinimą vyriausybės pašonėje. Todėl Kovalevskis siūlė paprasčiausiai sugriežtinti „lenkų“ priėmimo į universitetus sąlygas¹⁹, o tai būtų reiškę jų skaičiaus sumažinimą. Valdžia tuomet imtis represinių priemonių prieš lenkus nesiryžo, todėl ir buvo pasirinktas kitas kelias.

Paskelbus apie Vyriausiosios mokyklos steigimą Varšuvoje, lyg ir atkrito nepatikimų studentų iš Lenkijos Karalystės problema. Taip susiklosčius aplinkybėms, išeitis piršosi pati – įsteigti aukštąją mokyklą Šiaurės Vakarų krašte ir tokiu būdu apsaugoti vidinių Rusijos gubernijų bei Kijevo universitetus nuo priešiškos agitacijos. Juo labiau kad, kaip rodo prancūzų istoriko Danielio Beauvois tyrimai, tarp sostinių universitetuose studijuojančių „lenkų“ dominavo iš Lietuvos ir Baltarusijos gubernijų kilę jaunuoliai²⁰. Buvo nuspręsta Vilniuje steigti aukštąsias teisės ir medicinos mokyklas su dėstomąja rusų kalba²¹. Liaudies švietimo ministras, gavęs tokį nurodymą, pabandė sužinoti, ar tokią iniciatyvą paremtų vietiniai gyventojai, kaip būtų su pastatais, bei

¹⁸ A. В. Никитенко, *Дневник в трех томах*, т. 2: 1858–1865, Ленинград, 1955, с. 189–190; W. L. Mathes, *The Origins of Confrontation Politics in Russian Universities: Student Activism, 1855–1861*, *Canadian Slavic Studies*, vol. 2, 1968, No. 1, p. 37.

¹⁹ Caro įsaku įsteigtos komisijos 1859 m. liaudies švietimo ministro ataskaitai peržiūrėti žurnalas, *RVIA*, f. 1275, ap. 1, b. 10, l. 72–74; *Дневник П. А. Валуева...*, с. 97.

²⁰ D. Beauvois, *Polacy na Ukrainie...*, s. 218.

²¹ Caro rezoliucijos projektas (Aleksandro II patvirtintas 1861 m. gegužės 16 d.), *RVIA*, f. 1275, ap. 1, b. 10, l. 82.

pasiteiravo, ar jas reikėtų steigti atskirai ar kartu²². Kaip matyti iš šių klausimų, numatomų aukštųjų mokyklų vietos parinkimas bei sandara buvo palikti Vilniaus generalgubernatoriaus ir vietinės švietimo žinybos valdžios nuožiūrai. Ši iniciatyva galėjo būti susijusi su tais metais valdžios koridoriuose svarstyta idėja išskaidyti universitetų fakultetus po atskirus miestus ar net įsteigti vietoj fakultetų atskiras aukštąsias mokyklas, minimalizuojant studentų judėjimą²³.

Vietinė valdžia nepalaikė šio pasiūlymo. Nazimovas pripažino, kad „tokios įstaigos ne tik naudingos, bet [ir] iš esmės būtinos“, tačiau šiuo metu negalima jų įkurti, nes Šiaurės Vakarų krašto visuomenė tai supras kaip „vyriausybės silpnumą ir nuolaidą“, be to, tam nėra nei lėšų, nei patalpų ir paramos iš vietinių gyventojų tikėtis negalima²⁴. Liaudies švietimo ministrui Jevfimijui Putiatinui pritarus šiems samprotavimams, Aleksandras II nurodė kol kas tokios švietimo įstaigos nesteigti²⁵.

Politinės Lietuvos „baltųjų“ orientacijos ir „derybos“ su valdžia

1861 m. antrojoje pusėje suaktyvėjo ir pradėjo dar aiškiau kristalizuotis politinės srovės Lietuvoje. Po rugpjūčio 6 d. demonstracijos išvaikymo institucionalizavosi ir „raudonųjų“ organizacija²⁶. Represinės valdžios priemonės komplikavo Lietuvos „baltųjų“ pozicijas krašto visuomenėje. Reikėjo imtis veiksmų, kurie būtų pateisinę jų politinę taktiką. „Baltųjų“ tikslas buvo taikiomis priemonėmis išgauti nuolaidų kraštui. Būtent šį uždavinį ir bandė spręsti rugpjūčio mėnesį Vilniuje susirinkę Lietuvos „baltųjų“ vadovai Gieysztoras, Zigmuntas Gružewskis, Kauno gubernijos bajorvedis Juozapas Daugirdas, pirmą kartą į tokius pasitarimus atvykęs laikinai ėjęs Gardino gubernijos bajorų vadovo pareigas Viktoras Starzeńskis. Šis konservatyviosios bajorijos

²² Liaudies švietimo ministro 1861 m. gegužės 26 d. raštas Vilniaus generalgubernatoriui, *ibid.*, f. 733, ap. 62, b. 1506, l. 3.

²³ S. Brim, *Universitäten und Studentenbewegungen in Rußland im Zeitalter der großen Reformen 1855–1881*, Fr/M, Bern, New York, 1985, S. 45.

²⁴ Vilniaus generalgubernatoriaus 1861 m. birželio 20 d. raštas einančiam liaudies švietimo ministro pareigas, *RVA*, f. 733, ap. 62, b. 1506, l. 4.

²⁵ Liaudies švietimo ministro 1861 m. liepos 17 d. nuolankiausias pranešimas su caro rezoliucija, *ibid.*, l. 6–7.

²⁶ J. Gieysztor, *Pamiętniki...*, s. 121; В. Б. Бикulich, *Революционная организация...*, l. 32.

atstovas, amžininkų vadintas tiek Wielopolskio²⁷, tiek Adomo Czartoryskio²⁸ pasekėju, tiek Konradu Valenrodu²⁹ bei politiniu Hamletu³⁰, kaip matysime vėliau, politinėje Lietuvos scenoje iki sukilimo suvaidino vieną svarbiausių vaidmenų.

Šiame suvažiavime, kaip rašo Gieysztoras, būtent jo iniciatyva bandyta keturių gubernijų bajorvedžių vardu parengti peticiją, kurioje turėjo būti reikalaujama autonomijos Lietuvai. Gieysztoro parengta peticija daugmaž atitiko 1861 m. rudenį Hotel Lambert Lietuvai siūlytą programą, pagal kurią, remiantis Lietuvos ir Lenkijos padalijimų traktatu, Vienos kongreso nutarimais bei Aleksandro I viešais pareiškimais, peticijoje carui turėjo būti reikalaujama autonomijos, tikybų laisvės bei didesnių teisių lenkų kalbai³¹. Tai sakytų, jog Lietuvos „baltieji“ derino veiksmus su Czartoryskių stovykla. Tačiau šis Gieysztoro pasiūlymas nesusilaukė bajorvedžių pritarimo, kuriems tokie reikalavimai atrodė per daug radikalūs³².

Galima neabejoti, kad valdžia, gavusi tokį keturių gubernijų bajorvedžių dokumentą, būtų gana griežtai sureagavusi. Juk ji neleido steigti kredito draugijos kaip tik todėl, jog ji turėjo būti skiriama visoms keturioms Lietuvos gubernijoms, taigi baimintasi bet kokių Lietuvos integralumą stiprinančių institucijų atsiradimo.

Tai, kad šis Gieysztoro pasiūlymas, atsižvelgiant į to meto situaciją, buvo gana radikalus, rodė, jog „baltieji“ priversti skaitytis su radikalesniais visuomenės sluoksniais. 1861 m. rudenį arba 1862 m., Nazimovo žiniomis, trijų Lietuvos gubernijų – Vilniaus, Kauno bei Gardino³³, kuriose turėjo įvykti seimeliai, bajorija ruošėsi kreiptis į Aleksandrą II su peticijomis, reikalaujan-

²⁷ *Дневник П. А. Валуева...*, c. 394; [?], Wiktor Starzeński, *Czas*, 1882, Nr. 137.

²⁸ Н. Гогель, Из рукописи В. Ф. Ратча, *Московские ведомости*, 1866, № 220.

²⁹ [?], Владимир Николаевич Назимов. Очерк из новейшей летописи Северо-Западной России, *Русская старина*, 1885, кн. 3, c. 564.

³⁰ A. M. Skałkowski, *Aleksander Wielopolski w świetle archiwów rodzinnych (1861–1877)*, t. 3: *Margrabiego i Polski tragedia 1861–1877*, Poznań, 1947, s. 76.

³¹ Pamiętnik Władysława Czartoryskiego 1860–1864, Władysław Czartoryski, *Pamiętnik 1860–1864. Protokoły posiedzeń Biura Hotelu Lambert*, cz. I i II. *Entrevues politiques*, opracował i wstęp opatrzył H. Wereszycki, Warszawa, 1960, s. 45.

³² J. Gieysztor, *Pamiętniki...*, s. 120.

³³ Minske toks seimelis turėjo susirinkti vėliausiai – 1862 m. rugsėjo mėnesį, todėl čia ši gubernija neminima.

čiomis prijungti Lietuvą prie Lenkijos³⁴. Vilniaus gubernijos bajorija šį reikalavimą rengėsi pagrįsti ir istoriniais argumentais³⁵. Bijodama papildomų komplikacijų, valdžia uždraudė šiuos rinkimus³⁶.

Galima neabejoti, kad didžioji Lietuvos bajorijos dalis, kaip liudija ir rengtos peticijos, būtų pasisakiusi už prisijungimą prie Lenkijos. Nors ši politinė tendencija konservatyvioje bajorijoje buvo vyraujanti, tačiau ne vienintelė.

Kitai politinei orientacijai atstovavo Kirkoras. Istorinėje literatūroje jam skirta ne viena knyga, keletas straipsnių. Mes šiuo atveju tik paremsime tų tyrinėtojų argumentus, kurie Kirkoro pažiūrose išvelgė ir lietuvišką politinę savimonę³⁷, o ne tik regionalumo apraiškas³⁸. Juoba imtis šio asmens politinių pažiūrų aptarimo skatina nauji archyviniai šaltiniai.

1856 m. pabaigoje – 1857 m. pradžioje jis išdėstė valdžiai savo credo. Pirmiausia mūsų dėmesį patraukia tai, kad istorijoje Kirkoras ieško Lietuvos stiprybės ir atskirumo nuo Lenkijos apraiškų. Be to, jis aiškiai nurodo, jog „būtina atskirti mūsų [Lietuvos. – D. S.] nuo Lenkijos interesų“³⁹. Tai, Kirkoro manymu, reikėjo padaryti vos prijungus šias žemes prie Rusijos: „Juos [lietuvius. – D. S.] buvo galima lengvai pririšti prie Rusijos. Reikėjo nuo pat pradžių atkreipti dėmesį į tikrąją lietuvių tautybę, ugdyti ją ir išvalyti iš jos

³⁴ Vilniaus generalgubernatoriaus 1861 m. spalio 24 d. slapta raštas vidaus reikalų ministrui, *RVIA*, f. 1282, ap. 2, b. 1090, l. 7.

³⁵ Vilniaus gubernijos bajorų adresas, pateiktas pagal Vilniaus generalgubernatoriaus pasiūlymus Vidaus reikalų ministerijos sudarytame dokumente „Požiūris į politinę padėtį Vilniaus, Kauno, Gardino ir Minsko gubernijose ir pagrindinio krašto viršininko numatomos vyriausybės priemonės jų atžvilgiu“, *ibid.*, b. 334, l. 3–4; yra išlikę ir kiti šios numatomos įteikti carui peticijos variantai, kurie skiriasi savo retorika, bet ne esme: [?], Wilno, 2 stycznia 1862. Adres Litwy do cara; posiedzenie polityczno-literackie u Nazimowa; policya rosyjska., *Przegląd Rzeczy Polskich*, 27 stycznia 1862 roku, s. 33. Gardino gubernijos bajorų peticija be datos, *LBP*, signatūros Nr. 545, l. 1279.

³⁶ Vidaus reikalų ministro 1861 m. lapkričio 2 d. nuolankiausias pranešimas carui, *RVIA*, f. 1282, b. 1090, l. 8.

³⁷ S. Kirkor, *Przeszłość umiera dwa razy*, Kraków 1978; A. Kulakauskas, „Šaka, atskilusi nuo tautos...“, *op. cit.*, p. 75–98.

³⁸ M. Stolzman, *Czasopisma Wileńskie...*

³⁹ [A. H. Kirkoras], *Apie Lietuvą*, *RVIA*, f. 735, ap. 10, b. 305, l. 524. Tiesa, tas procesas neturėjo apimti kalbinės depolonizacijos.

lenkišką elementą, ir esant tokioms sąlygoms jau būtų seniai įvykęs galutinis Lietuvos ir Rusijos susiliejimas⁴⁰.

Visišku nenuoširdumu šiuo atveju Kirkorą vargu ar galima apkaltinti, nes ir jo asmeniniuose laiškuose rasime lietuviškos politinės savimonės apraiškų. Laiške žmonai jis rašė, jog jaučia simpatiją Lenkijai tiek, kiek jos likimas susijęs su Lietuvos likimu⁴¹. Galbūt būtų galima teigti, kad šiais atvejais „lietuviško separatizmo“ deklaravimas buvo viso labo sąlygotas politinės konjunkūros, bet ne politinės savimonės?⁴² Paprasčiau tariant, šie Lietuvos konservatyviosios bajorijos veikėjai, deklaruodami Lietuvos atskirumo nuo Lenkijos idėją, tikėjosi gauti iš valdžios nuolaidų. Galima paminėti, jog Kirkoras savo idėjas išdėstė kaip tik siekdamas gauti valdžios sutikimą, kad būtų leidžiamas periodinis leidinys.

Galbūt būtų galima sutikti su tokia argumentacija. Juk vienas iš Lietuvos „baltųjų“ lyderių, laikinai einantis Gardino gubernijos bajorvedžio pareigas Starzeński, viename iš daugelio valdžiai adresuotų raštų aptardamas galimas valdžios politikos strategijas Lietuvoje, aiškiai nurodė, jog „apšviestios klasės“ siekia, kad šios provincijos būtų prijungtos prie Lenkijos Karalystės⁴³. Tačiau gal tokią elgseną nulėmė ir racionalus išskaičiavimas – bandymas gauti iš valdžios bent tam tikrų nuolaidų, o ne užsiimti nerealių pageidavimų formulavimu?

Iš tiesų prieš 1863–1864 sukilimą buvę įvykiai (1861 m. manifestacijos, įvairios peticijos valdžiai ir t. t.) aiškiai rodo, jog bent jau didesnė Lietuvos bajorijos dauguma siekė, kad buvusios LDK žemės būtų prijungtos prie Lenkijos Karalystės. Tačiau vis tiek lieka klausimas, kiek tą siekį nulėmėdavo

⁴⁰ Ibid., l. 522.

⁴¹ S. Kirkor, *Przeszłość umiera dwa razy...*, p. 64–65.

⁴² Manychiau, čia susiduriame su rimta problema, susijusia su identitetų struktūra. Klausimas būtų toks: kas sudaro identiteto esmę – ar simbolinė integracija, kuri vyksta per prisirišimą prie „tautinių“ simbolių (šiuo atveju „tautinių“ simbolių samprata plati, ji gali apimti tautos istorijos koncepciją, kultūrinį landšaftą, religiją, kalbą ir panašius fenomenus), arba tam tikri realūs ar tariami kolektyvinio individo interesai. Akivaizdu, kad vienareikšmis atsakymas į šį klausimą vargu ar įmanomas. Galbūt būtų galima nebent pasakyti, jog abi sąlyginai išskirtos kolektyvinio identiteto dalys bent jau daugeliu atvejų yra būtinos. Kinta tik jų svarba.

⁴³ V. Starzeński 1862 m. lapkričio pabaigoje parengta peticija, *RVA*, f. 908, ap. 1, b. 149, l. 2.

politinė savimonė ir kiek tam tikras išskaičiavimas. Štai prancūzų istorikas Beauvois Podolės gubernijos bajorų siekį prisijungti prie Lenkijos Karalystės aiškina tuo, kad šie tokiu būdu stengėsi išvengti jiems nepalankių baudžiamos panaikinimo reformos padarinių⁴⁴. Kad tokia versija neatmestina, patvirtina ir Valujevo minčių eiga. Vidaus reikalų ministras 1863 m. pradžioje siūlė imperatoriui suteikti rusiškoms gubernijoms daugiau politinių teisių, ir tada Vakarų kraštas bus priverstas „galų gale veidu atsisukti į Maskvą ir nugara į Varšuvą“⁴⁵. Tai, žinoma, nėra tiesioginis mūsų hipotezės parėmimas, tačiau toks vidaus reikalų ministro samprotavimas rodo, kad jis būtent taip suvokė situaciją: Vakarų krašto bajorijos politinį identitetą galima pakreipti norima linkme, tik reikia įtikinti ją bendradarbiavimo su imperijos valdžia nauda.

Tarp šių dviejų politinių strategijų – prisijungimo prie Lenkijos Karalystės ir neapibrėžto politinio savarankiškumo Rusijos imperijoje – būta įvairių tarpinių variantų. Aišku, kad mums šiuo atveju rūpi tik politiškai aktyvi krašto socialinio elito dalis. Valdžiai imantis represinių priemonių, atviras Lietuvos visuomenės siekių deklaravimas, ypač prijungimo prie Lenkijos Karalystės reikalavimas, nebūtų atnešęs jokių pozityvių rezultatų, tik naujų represijų. Mat Peterburge buvo labai rūpinamasi politine ir socialine harmonija imperijoje. Net jei buvo suvokiama, kad situacija toli gražu ne tokia, kaip norima, vis tiek bent jau išoriškai viskas turėjo rodyti visuomenės santarvę. Įvairių peticijų, ne tik iš vakarinių gubernijų, gausa sukūrė valdžiai labai nepalankią situaciją: nepatenkindama keliamų reikalavimų, valdžia būtų viešai pripažinusi, kad visuomenėje egzistuoja įtampa. „Lenkų“ reikalavimų atveju tai būtų sukėlę ir tarpautinį atgarsį. Patenkindama prašymus ji irgi būtų atsidūrusi nesolidžioje situacijoje: tai rodytų, carinių biurokratų supratimu, imperijos silpnumą. Todėl net reformatoriškai nusiteikę aukštieji pareigūnai Peterburge buvo linkę kitaip „derėtis“ su nepatenkintaisiais.

Būtent šių centrinės valdžios nuostatų ir reikia nepamiršti, kai bandome analizuoti Lietuvos visuomenės veikėjų politinius tikslus ir taktiką. Dovydas Fainhauzas, aptardamas Lietuvos „baltųjų“ lyderių politinius tikslus, akcentavo Gieyzstoro ir Starzeńskio principinius nesutarimus. Fainhauzo nuomone, „Starzeńskis, mainais į plačias nuolaidas, kurias buvo galima gauti iš carizmo,

⁴⁴D. Beauvois, *Polacy na Ukrainie...*, s. 176.

⁴⁵П. А. Зайончковский, П. А. Валуев (Биографический очерк), *Дневник П. А. Валуева...*, с. 35.

buvo linkęs išsižadėti nepriklausomybės⁴⁶, o Gieysztoras „atmetė susitarimo su Rusijos valdžia galimybę“ ir pasisakė už vadinamąjį „organinį veikimą“⁴⁷. Tik kaip tada paaiškinti jau minėtą 1861 m. rugpjūtį Gieysztoro siūlytą peticiją carui? Juk toks veiksmas taip pat traktuotinas kaip bandymas susitarti su valdžia. Fainhauzas sureikšmina aiškiai taktinio pobūdžio minėtųjų Lietuvos „baltųjų“ veikėjų nesutarimus ir nepastebi paties Gieysztoro atsiliepiamų apie Starzeński. Paminėsime tik vieną situaciją. 1863 metais, jau prasidėjus sukilimui, buvo sprendžiamas vadovavimo atskirų Lietuvos vietovių sukilėliams klausimas. Po daugelio metų rašytuose prisiminimuose Gieysztoras gailisi, kad būtent Starzeńskiui nebuvo pavesta vadovauti Gardino gubernijos sukilėliams, nes Starzeński, kaip ir Konstantinas Giećewiczius bei Mećislovas Tućkaćlo, „niekada nebūtų pakenkęs reikalui“⁴⁸.

Kaip tik 1861 m. įvyko rimtas vidaus reikalų ministro Valujevo susidūrimas su Vilniaus generalgubernatoriumi Nazimovu. Pastarasis be savo tiesioginio viršininko žinios dalyje Šiaurės Vakarų krašto įvedė karinę padėtį. Aišku, kad Valujevas tuo labai pasipiktino⁴⁹. Centrinės ir vietinių valdžių nesutarimai sudarė palankią terpę Lietuvos „baltiesiems“ manevruoti.

Jau rugpjūčio 21 d. Peterburge su vidaus reikalų ministru susitiko vienas Lietuvos „baltųjų“ lyderių Minsko gubernijos bajorvedis Aleksandras Łappa⁵⁰. Netrukus Valujevo prašymu Łappa konfidencialiame laiške išdėstė savo samprotavimus apie būtinus krašto pertvarkymus⁵¹. Minsko gubernijos bajorvedis skundėsi po 1831 m. valdžios vykdyta politika – lenkų kalbos eliminavimu iš teisminės praktikos, Katalikų bažnyčios suvaržymais, Vilniaus universiteto uždarymu, lenkų kalbos kaip dėstomosios eliminavimu iš gimnazijų, krašto ūkio plėtros stabdymu, neleidžiant plėtoti kreditinės sistemos, aukš-

⁴⁶D. Fainhauz, Śladami Wielopolskiego. Wiktor Starzeński i jego projekty ugody polsko-rosyjskiej na Litwie i Białorusi (1861–1863), *Przegląd historyczny*, t. 85, 1994, z. 3, s. 243.

⁴⁷Ibid., s. 241.

⁴⁸J. Gieysztor, *Pamiętniki...*, t. 2, s. 14.

⁴⁹Ю. И. Штакельберг, Фонд П. А. Валуева, *Русско-польские революционные связи 60-х годов и восстание 1863 года. Сборник статей и материалов*, под ред. В. А. Дьякова, В. Д. Королева, И. С. Миллера, Москва, 1962, с. 345; *Дневник П. А. Валуева...*, с. 109.

⁵⁰*Дневник П. А. Валуева...*, с. 108.

⁵¹Minsko gubernijos bajorvedžio 1861 m. rugsėjo 7 d. konfidencialaus rašto vidaus reikalų ministrui kopija, *Революционный подъем в Литве и Белоруссии*, Москва, 1964, с. 532–535.

čiausios teisminės instancijos nebuvimu krašte, kišimusi į naujai besiformuojančius valstiečių ir dvarininkų santykius, taip pat tuo, kad vietiniai gyventojai negali kontroliuoti valdžios. Łappa įspėjo valdžią, kad ši nebandytų sukiršinti valstiečių su dvarininkais, nes tai gali grėsti tokiais įvykiais, kokie buvo Galicijoje. Detaliau Minsko gubernijos bajorvedis argumentuoja aukštosios mokyklos įsteigimo būtinybę Lietuvoje. Valdžiai Łappa netiesiogiai siūlo sąjungą socialinio konservatizmo pagrindu: „Atkreipus dėmesį į tai, kad gimnazijos yra tik parengiamosios mokyklos stoti į aukštąsias mokyklas, o pastarosios dėl savo tolimo ir padidinto mokesčio už mokslą jaunimui yra nepasiekiamos, ar reikia stebėtis, kodėl jaunimas yra paviršutiniškai išsilavinęs, neturi tvirtų pagrindų, lengvai susižavi socialinėmis svajonėmis, lengvabūdiškomis teorijomis ir platina krašte žalingus Anarchijos pradus“⁵².

Tą pačią dieną, kai Łappa susitiko su Valujevu, t. y. rugpjūčio 21 d., Starzeńskis parašė laišką vidaus reikalų ministrui, kuriame kritikavo vietinės valdžios veiksmus bei išvardijo būtinus pertvarkymus Lietuvoje. Laišką Starzeńskis rašė kaip privatus asmuo. Šiame laiške, kuris, kaip ir visa kita korespondencija tarp Starzeńskio ir Valujevo, parašytas prancūzų kalba, kritikuojami vietinės valdžios veiksmai, pavyzdžiui, bandymas sukurstyti valstiečius prieš dvarininkus, bei reikalaujama visų lygybės prieš įstatymus, teismų reformos (lenkų kalbos įvedimo juose), švietimo sistemos reformavimo įvedant dėstomąją „mūsų“, t. y. lenkų, kalbą, tikybių laisvės bei instituciją „mūsų poreikių bei mūsų valios pristatymui prie sosto papėdės“⁵³.

Atskirai aptariamas universiteto poreikis Lietuvoje. Starzeńskis išreiškė susirūpinimą Lietuvos jaunimo demoralizacija, kurios priežastys glūdi veikiančiuose Rusijos universitetuose. Pastarieji „tampa demagogijos židiniu, ir čia atsiranda vėžio užuomazga, kuri pajungia monarchinę imperiją <...>“⁵⁴. Nurodydamas vieną jautriausių tuo metu Rusijos problemų – universitetų studentijos revoliucingumą, Starzeńskis subtiliai bandė įpiršti mintį, kad būtų prasminga steigti universitetą Vilniuje.

Konservatyviojo Lietuvos bajorijos sparno atstovų siekis įvesti lenkų kalbą kaip dėstomąją mokyklose, atsizvelgiant į tai, jog gimnazijos Rusijos švietimo sistemoje buvo suprojektuotos kaip pakopa į universitetą, galima teigti,

⁵² Ibid., c. 533.

⁵³ Starzeńskio 1861 m. rugpjūčio 21 d. laiškas Valujevui, *RVIA*, f. 908, ap. 1, b. 632, l. 6.

⁵⁴ Ibid., l. 7.

kad „baltieji“ prašė valdžios atkurti Vilniaus universitetą su dėstomąja lenkų kalba (kai kurios vidurinėse mokyklose tuo metu jau buvo gražintas lenkų kalbos kaip dalyko dėstymas).

Vienas pagrindinių laiško akcentų buvo kultūrinės autonomijos reikalavimas, kurios svarbiausi atributai sietini su švietimo sistema⁵⁵. Manytume, kad Rusijos istoriko Jurijaus Štakelbergo teiginys, esą Starzeńskis reikalavęs Lietuvai autonomijos Suomijos pavyzdžiu⁵⁶, yra nepagrįstas, nes reikalauti didesnių kultūrinių ir politinių teisių, nei turėjo Lenkijos Karalystė, galėjo tik asmuo, visiškai nesuvokiantis realios politinės situacijos. Starzeńskio prie tokių nepriskirtume. Juo labiau Valujevas, perskaitęs reikalavimą suteikti Lietuvai tokias pat teises, kokias turi Suomija, nieku gyvu nebūtų pavadinęs tokio dokumento „nuostabiu laišku“⁵⁷. Tikėtinas būtų nebent Dmitrijaus Miliutino liudijimas, kad Aleksandras II buvo linkęs Lenkijos Karalystei suteikti autonomiją Suomijos pavyzdžiu⁵⁸.

Nieko nelaukdamas vidaus reikalų ministras iškvietė Starzeńskį į Peterburgą⁵⁹. Ten šis ne kartą susitiko su Valujevu ir buvo pristatytas carui⁶⁰. Grįžęs iš Peterburgo, Starzeńskis nuvyko į Varšuvą, kur susitiko su Wielopolskiu⁶¹.

⁵⁵ Dienoraštyje Valujevas kiek kitaip atpasakojo Starzeńskio laišką. Pagal 1861 m. rugsėjo 1 d. įrašą, kuris irgi padarytas prancūzų kalba, taigi akcentuojamas autentiškumas, išeitu, jog buvo prašoma, kad Lietuva „būtų prijungta tiek prie imperijos, tiek prie Karalystės [Lenkijos. – D. S.], kaip kad anksčiau buvo prijungta vien prie Karalystės; turėti visišką sąžinės laisvę, aukščiausią teismą ir universitetą Vilniuje, mokyti ir teismuose reikalus vesti savo kalba ir turėti instituciją savo valios pareiškimui“ (*Дневник П. А. Валуева...*, c. 111). Pagal dienoraščio versiją išeitu, kad Starzeńskis reikalauja prijungti Lietuvą prie Lenkijos, nes tik tokiu atveju būtų galima teigti, jog Lietuva bus „prijungta tiek prie imperijos, tiek prie Karalystės“. Matyt, galima vidaus reikalų ministro įrašą traktuoti kaip nevisiškai tikslų laiško turinio atpasakojimą, kuris ties šiuo punktu gali ir klaidinti.

⁵⁶ Ю. И. Штакельберг, Фонд П. А. Валуева, op. cit., c. 346.

⁵⁷ *Дневник П. А. Валуева...*, c. 111.

⁵⁸ Л. Г. Захарова, Александр II и польский вопрос, *Acta universitatis lodziensis, Folia historica 55: Problemy historii Polski i Rosji XIX i XX wieku*, 1996, s. 53.

⁵⁹ *Дневник П. А. Валуева...*, c. 111.

⁶⁰ *Ibid.*, c. 112–113; vidaus reikalų ministro 1861 m. lapkričio 30 d. raštas Vilniaus generalgubernatoriui, *LVI A*, f. 378, PS, 1861 m., b. 92, l. 1.

⁶¹ A. M. Skałkowski, *Aleksander Wielopolski w świetle archiwów rodzinnych...*, s. 76; D. Fainhauz, *Śladami Wielopolskiego*, op. cit., s. 245.

Dar Starzeńskiui būnant Peterburge į sostinę atvyko ir Vilniaus katalikų vyskupas Krasiński, kuris taip pat išdėstė tam tikrus reikalavimus⁶². Po šio pokalbio Valujevo dienoraštyje atsirado toks įrašas: „Jis [Krasiński], Łappa ir Starzeński kalba ta pačia tema. Matyt, jie mano, kad susiklostė jiems palankios aplinkybės, nes pareiškia apie griefš du pays [krašto pretenzijas. – D.S.] <...> taip, kaip anksčiau niekada nedrįsdavo daryti“⁶³. Spalio mėnesį vidaus reikalų ministrą aplankė ir Vilniaus gubernijos bajorvedis A. Domeika, kuris „atvirai pareiškė Lietuvos siekimą grįžti į status quo ante 1831“⁶⁴. Toks reikalavimas, manytume, implikavo ir siekį atkurti Vilniaus universitetą.

Tuo pat metu panašų, t. y. tarpininko tarp Lietuvos bajorijos ir vidaus reikalų ministro, vaidmenį bandė suvaidinti Tadas Tiškevičius⁶⁵, kuris, kiek yra žinoma, nebuvo vienas iš Lietuvos „baltųjų“ lyderių.

Politinės autonomijos ar atskirų jos atributų suteikimas Lietuvai, nekalbant jau apie prisijungimą prie Lenkijos Karalystės, 1861 m. antroje pusėje, kaip matyti iš kelių aptartų Lietuvos „baltųjų“ žygių Peterburge, nebuvo krašto socialinio elito ir centrinės valdžios, o tiksliau, kai kurių reformatoriškai nusiteikusių ministrų „derybų“ objektas. Tačiau vien tokių „konsultacijų“ atsiradimas liudijo, kad aukštuosiuose politiniuose sluoksniuose pripažįstama būtinybė ieškoti kompromiso su konservatyviaja Lietuvos bajorijos dalimi.

Vilniaus švietimo apygardos vadovybės nuostatos

Švietimo institucijų reikšmę gerai suvokė ir vietinė valdžia Vilniuje. Todėl tiek anksčiau, tiek 1861 m. antroje pusėje tuometinėmis sąlygomis VŠA vadovybė griežtai pasisakė prieš aukštosios mokyklos įkūrimą Vilniuje⁶⁶, nors, kita vertus, tokios institucijos būtinybė ir nebuvo neigiama: „Aukštosios mokyklos nebuvimas apygardoje jaučiamas gana stipriai. Todėl manau, kad reikia svarstyti universiteto steigimo Vilniuje problemą. Iš tikrųjų universitetas

⁶² *Дневник П. А. Валуева...*, c. 116.

⁶³ *Ibid.*, c. 116.

⁶⁴ *Ibid.*, c. 119.

⁶⁵ *Ibid.*, c. 108, 321; T. Tyszkiewicz, *Écrits sur la Pologne contemporaine (1862–1864)*, Bruxelles, 1864, p. 105–112; Ю. И. Штакельберг, Фонд П. А. Валуева, *op. cit.*, c. 344–345; [?], Владимир Николаевич Назимов, *op. cit.*, кн. 2, c. 393.

⁶⁶ VŠA globėjo 1861 m. rugsėjo 2 d. raštas liaudies švietimo ministrui, *RVIA*, f. 735, ap. 6, b. 200, l. 23; šio dokumento kopija taip pat yra: *LVIA*, f. 567, ap. 1, b. 111, l. 45–57.

Vilniuje būtinas, bet jo atidarymas esamomis sąlygomis, mano nuomone, būtų nesavalaikis“. O steigti tokią instituciją bus galima, kai „neramumai krašte nurims, bus panaikinta karinė padėtis ir bus atkurta bendra ramybė. Tada universiteto steigimas taps pačiu aktualiausiu apygardos poreikiu“. Aišku, kad tada ir aukštosios mokyklos sociokultūrinis pobūdis bus kitoks: „Rusiška profesorių sudėtis, dėstymas rusų kalba ir visų valstybinių stipendijų, skiriamų tikriesiems rusams kituose universitetuose, perkėlimas į Vilniaus universitetą <...>“⁶⁷. Kol situacija normalizuosis, švietimo apygardos vadovai inicijavo kitokias priemones. Jie siūlė į mokytojų vietas Lietuvoje skirti „grynai rusų kilmės ir stačiatikių tikybos“ universitetų stipendininkus, tuo tarpu „Vilniaus švietimo apygardos stipendininkus, baigusius universitetus, paskirti į tarnybą rusiškose gubernijose“⁶⁸.

Tikėtis didesnio krašto socialinės-kultūrinės ir politinės situacijos krašte pasikeitimo vien šiomis priemonėmis vargu ar buvo galima. Formavosi nauji „tautinės“ politikos principai: „Čia [Šiaurės Vakarų krašte] reikia atgaivinti senąją, vietinę rusų tautybę, kurią per amžius buvo pavergęs svetimas lenkiškas elementas; reikia suteikti šiai tautybei tą reikšmę, kuri jai priklauso pagal istorinės praeities teisę <...>“⁶⁹. VŠA globėjas siūlė etninių lietuvių gyvenamose vietovėse pradinėse mokyklose vaikus mokyti jų gimtąja, t. y. lietuvių kalba, o lenkų kalbą iš jų eliminuoti⁷⁰.

⁶⁷ 1861 m. VŠA ataskaita, *LVIA*, f. 567, ap. 1, b. 111, l. 19.

⁶⁸ VŠA globėjo pavaduotojo 1861 m. rugsėjo 2 d. raštas liaudies švietimo ministrui, *RVIA*, f. 735, ap. 6, b. 200, l. 23.

⁶⁹ 1861 m. VŠA ataskaita, *LVIA*, f. 567, ap. 1, b. 111, l. 55.

⁷⁰ *Ibid.*, l. 5.

1862–1863 M. SAUSIO MĖNUO: KOVOS DĖL VILNIAUS UNIVERSITETO ATKŪRIMO APOGĖJUS

*Tarptautinė situacija 1861 m. pabaigoje – 1862 m. pradžioje
ir „lenkų klausimas“*

1861 m. pabaigos – 1862 m. pradžios įvykiai žadėjo nemažus tarptautinės konsteliacijos pasikeitimus. Nuo 1862 m. pradžios Rusijos užsienio reikalų ministerijos dokumentuose vis dažniau minimas „Rytų klausimas“. Išsivadavimo judėjimai Hercegovinoje, Juodkalnijoje, Serbijoje vertė Rusiją imti aktyvių diplomatinių veiksmų¹. Rusija, norėdama sustiprinti savo įtaką Balkanuose, turėjo ieškoti Prancūzijos paramos. O tai vėl galėjo suaktualinti „lenkų klausimą“. Šie pasikeitimai tarptautinėje arenoje nelikdavo nepastebėti ir Varšuvoje.

Wielopolskis, nepatenkintas Peterburgo vykdoma politika, įteikė atsištatydinimo pareiškimą. Spalio mėnesį jis buvo iškviestas į Peterburgą². Tada Lenkijos Karalystės „baltieji“ nusprendė aktyviau ieškoti paramos Europos sostinėse, kad šios paveiktų Peterburgą. 1861 m. gruodžio mėnesį „baltieji“ pareikalavo, kad Hotel Lambert veikėjai imtųsi aktyviai siekti diplomatinio spaudimo Rusijai³. 1862 m. pradžioje Varšuvoje buvo nuspręsta šiek tiek pakeisti taktiką. Tarp kitų naujų sumanymų buvo ir mintis, kad būtų prasminga atsisakyti pretenzijų į Rusiją, t. y. Ukrainą, ir apsiriboti vien Lietuva⁴. Greičiausiai

¹ I. Koberdowa, *Wielki książe Konstanty w Warszawie 1862–1863*, Warszawa, 1962, s. 67.

² Peterburge Wielopolskis buvo iki 1862 m. birželio mėnesio.

³ H. Wereszycki, J. Zdrada, *Polska działalność dyplomatyczna (1860–1900)*, *Historia dyplomacji polskiej*, t. 3: 1795–1918, pod. red. L. Bazyłowa, Warszawa, 1988, s. 445.

⁴ H. Wereszycki, *Hotel Lambert i obóz Białych przed wybuchem powstania styczniowego*, *Przegląd historyczny*, 1959, Nr. 3, s. 526–527.

būtent direktyvos iš Varšuvos pakoregavo Hotel Lambert taktiką 1862 m. pradžioje. Tuo metu Vladislovas Czartoryskis susitiko su Napoleonu III ir įteikė jam memorialą, kuriame buvo išdėstyti lenkų reikalavimai. Šį dokumentą buvo galima suprasti kaip Hotel Lambert parengtą reikalavimų sąrašą, kurį Napoleonas III turėtų išdėstyti per derybas su Rusijos valdžia. V. Czartoryskio Napoleonui III įteiktame memoriale siūlyta reikalauti rimtų nuolaidų Lenkijos Karalystėje, pirmiausia realios valdžios perėjimo į civilių rankas. Tuo tarpu Lietuvoje turėtų būti „lenkiška“ administracija ir švietimo sistema. Apie Ukrainą šiame memoriale nė neužsimenama. Būtent dėl šios aplinkybės galima manyti, kad akcijos iniciatorių būta Varšuvoje, o ne Paryžiuje, nes Hotel Lambert veikėjai nebuvę linkę atsisakyti reikalavimo atstatyti tokią valstybę, kokia buvo 1772 m.⁵

Viktoras Starzeńskis ir Vladimiras Nazimovas

1862 m. pradžioje Lietuvos „baltųjų“ politinis aktyvumas sumažėjo. Tą šitį paaiškina Gieysztoro liudijimas, esą 1862 m. pradžioje „iš užsienio“ buvo gautas nurodymas užleisti pozicijas „raudoniesiems“⁶. Išeitų, kad tokiu būdu buvo bandoma „svetimomis rankomis“ daryti įtaką valdžiai. Suaktyvėjusi radikaliųjų veikla turėjo stumti valdžią į „baltųjų“ glėbį. Kita vertus, nauji vėjai tarptautinėje politikoje dar tik ryškėjo ir jų poveikio Rusijos vidaus politikai kol kas nelabai buvo juntama. Tiesą pasakius, valdžios politikoje tuo metu galima išvelgti liberalių reformų rengimo spartinimą⁷, tačiau tai dar toli gražu neatitiko „pakraščių“ bajorijos lūkesčių.

Vienintelis, kuris tuo metu bandė tartis su valdžia, buvo Starzeńskis. Tiesa, ir jis šį kartą pasitenkino ne tokio aukšto rango politiku. 1862 m. vasario mėnesį Peterburge jis įteikė laišką Vilniaus generalgubernatoriui Nazimovui⁸. Starzeńskis pasiūlė kompromisą tarp valdžios ir krašto socialinio elito. Viena iš jo įvardytų sąlygų – Vilniaus universiteto bei švietimo apygardos atkūrimas.

⁵ Ibid., s. 528.

⁶ В. Б. Бикунич, *Революционная организация...*, 1. 38.

⁷ Р. Г. Эймонтова, *Революционная ситуация и подготовка университетской реформы в России, Революционная ситуация в России в 1859–1861 гг.*, Москва, 1974, с. 71.

⁸ J. Štakelbergas šį raštą datavo 1861 m. rugsėjo mėnesiu: Ю. И. Штакельберг, *Архив „Русской старины“*, *К столетию героической борьбы „за нашу и вашу свободу“*, *Сборник статей и материалов о восстании 1863 г.*, под ред. В. А. Дьякова, И. С. Миллера,

Tai, atrodo, bus vienintelis žinomas atvejis, kai Starzeńskis mėgino tartis su Nazimovu. Vėliau Vilniaus generalgubernatorių stengtasi apeiti. Tokią politiką sąlygojo Nazimovo nuostatos.

Vilniaus generalgubernatorius 1862 m. pirmojoje pusėje bandė įtikinti centrinę valdžią, kad būtina koreguoti vyriausybės politiką Šiaurės Vakarų krašte⁹. Nazimovas neabejoja, jog valdžia negali krašte remtis bajorija. Tačiau ir žemutiniais socialiniais sluoksniais negalima pasitikėti: „Liaudis (narod), ši gyvoji valstybės jėga, pasinėrė į moralinę ir fizinę apatiją ir <...>, plintant švietimui, ji su vienodu pasiryžimu gali pasiduoti tiek rusų-stačiatikių, tiek lenkų-katalikų propagandai“¹⁰. Tiesa, Vilniaus generalgubernatoriaus nuomone, šiuo metu vyriausybės politika turėtų remtis kaimo mokytojais bei iš dalies stačiatikių dvasininkija, tačiau norint pasiekti bent kiek realesnių rezultatų būtina pradėti rusų dvarininkų kolonizaciją¹¹. Tokią priemonę Nazimovas buvo siūlęs ir ankstesniais metais, todėl, be jokios abejonės, jis turėjo nesunkiai įsivaizduoti, kad Peterburge šie pasiūlymai nesusilauks pritarimo.

C. М. Фальковича, Москва, 1964, с. 305. Iš tiesų, viena aptariamojo Starzeńskio laiško kopija taip ir datuojama: *RMARLI (PN) RS*, f. 265, ap. 10, b. 47, l. 1–4, tačiau kita kopija pažymėta jau 1862 m. vasario mėnesiu: *RVA*, f. 908, ap. 1, b. 132, l. 82–84. Paskutinę datą laikytume tikrąja, nes tokią sukilimo metu suimtas Starzeńskis nurodė pats: Vilniaus politinių bylų tardymo komisijos pirmininko 1863 m. birželio 4 d. raštas Vilniaus generalgubernatoriui, *LVA*, f. 378, PS, 1861 m., b. 92, l. 43; Vilniaus politinių bylų tardymo komisijos pirmininko 1863 m. birželio 7 d. raštas Vilniaus generalgubernatoriui, *ibid.*, f. 1248, ap. 1, b. 1, l. 7. Šis laiškas, nenurodant nei autoriaus, nei datos, buvo publikuotas: *Królewstwo Polskie, Czas*, 1862, Nr. 95, ir trumpai atpasakotas: *Królewstwo Polskie, Dziennik Poznański*, 1862, Nr. 79. Su šiuo dokumentu buvo supažindintas tiek vidaus reikalų ministras Valujevas, tiek karo ministras D. Miliutinas. Kopija yra Rusijos valstybiniame karo istorijos archyve, f. 484, ap. 1, b. 9, l. 314–315. Neaišku kuo remiantis istoriografijoje šis dokumentas buvo datuojamas 1861 m. kovo mėnesiu: I. Koberdowa, *Wielki książe...*, s. 37; Z. Stankiewicz, *Z dziejów wielkości i upadku Aleksandra Wielopolskiego*, Warszawa, 1967, s. 186; D. Fainhauz, *Ślady mi Wielopolskiego*, *op. cit.*, s. 243.

⁹ Vilniaus generalgubernatoriaus nuomonė apie [nežinomo autoriaus] rašto turinį, kurį 1862 m. vasario 25 d. vidaus reikalų ministras įteikė carui, *RVA*, f. 1282, ap. 2, b. 334, l. 121–131; *ibid.*, f. 1267, ap. 1, b. 11, l. 105–111. Nazimovas šį dokumentą parašė po 1862 m. balandžio 15 d., nes būtent tą dieną jis paprašė šio rašto kopijos: Vilniaus generalgubernatoriaus 1862 m. balandžio 25 d. raštas vidaus reikalų ministrui, *ibid.*, f. 1282, ap. 2, b. 1282, l. 120.

¹⁰ *Ibid.*, l. 122.

¹¹ *Ibid.*, l. 124.

Nazimovas nebuvo vienišas su tokiais pasiūlymais. Tiesa, Vilniaus generalgubernatoriaus siūlyta veiksnių programa, palyginti su analogiškėmis, net laikytina nuosaikia. Kiti, pavyzdžiui, grafas Sergejus(?) Sumorokovas siūlė po truputį iškelti Lietuvos „lenkus“, t. y. bajoriją, į Lenkijos Karalystę¹². Tokiems siūlymams 1862 m. pabaigoje pritarė ir Nazimovas¹³.

Suprasdamas, kad vyriausybė nepritaris kolonizacijos programai, Nazimovas siūlė kitaip kompensuoti stipraus rusiško elemento nebuvimą: kai situacija normalizuosis, įsteigti viename iš Šiaurės Vakarų krašto miestų rusišką universitetą, kuriame dėstyti tik rusai, paskirti stipendijas kilusiems iš Didžiarusiškų gubernijų, įkurti šioje mokymo įstaigoje lietuvių bei lenkų kalbų katedras¹⁴. Siūlymas steigti pastarąsias dvi katedras lyg ir sakyti, kad Vilniaus generalgubernatorius siekė lenkų kalbos, kaip iki tol pagrindinės civilizacinės krašte, viešo funkcionavimo susiaurinimo ir lietuvių kalbos protegavimo. Kol situacija pakryps norima linkme, Vilniaus generalgubernatorius siūlo imtis kai kurių priemonių ir švietimo bei kultūros srityje: steigti liaudies mokyklas rusų, lietuvių ir žemaičių kalbomis, tomis kalbomis leisti žurnalą liaudžiai, kaip ir Kijeve įsteigti senųjų aktų tyrimo komisiją¹⁵.

Ministrų komitetas Vilniaus generalgubernatoriaus pasiūlymus svarstė vasario 27 bei kovo 6 d. ir nusprendė pavesti šią iniciatyvą svarstyti liaudies švietimo ministrui Golovninui. Šis kartu su Finansų bei Vidaus reikalų ministerijų vadovais turėjo parengti samprotavimus apie „priemonės organizuoti Lietuvos gubernijose švietimo sistemą su aukštosiomis bendrojo pobūdžio ar specialiomis įstaigomis, siekiant nuolatinio artimesnio šio krašto suliejimo su Rusija“¹⁶. Aleksandras II šį sprendimą palaimino kovo 27 d. Iš pradžių Liaudies švietimo ministerijoje buvo nuspręsta svarstyti tą klausimą tik tada,

¹²Generolo adjutanto grafo Sergejaus[?] Sumorokovo 1862 m. kovo 5 d. laiško imperatoriui kopija, *ibid.*, f. 908, ap. 1, b. 132, l. 89–90.

¹³A. M. Hildebranto 1862 m. gruodžio 24 d. raštas V. A. Dolgorukovui, *Революционный подъем...*, c. 151.

¹⁴Vilniaus generalgubernatoriaus ataskaita carui, be datos. Yra Aleksandro II rezolucija: „Priemonės, siūlomas p. Nazimovo, apsvarstyti Ministrų komitete, 1862 m. vasario 14 d.“, *РВИА*, f. 1282, ap. 2, b. 334, l. 1–16.

¹⁵*Ibid.*, l. 12–14.

¹⁶Specialus Ministrų komiteto 1862 m. vasario 27 d. ir kovo 6 d. posėdžių žurnalas, *ibid.*, f. 1263, ap. 1, b. 2956, l. 46–48.

kai bus patvirtinti naujieji universitetų nuostatai¹⁷, tačiau jau tų pačių metų vasarą Golovniną pradėjo skaičiuoti, kiek prireiks biudžeto lėšų naujam universitetui Vilniuje¹⁸. Taigi nelaukta, kol bus patvirtinti naujieji Rusijos universitetų nuostatai.

Lietuvos „baltųjų“ švietimo sistemos reformavimo programa

Šiems Nazimovo pasiūlymams dar klaidžiojant valdžios koridoriuose, tarptautinė situacija darėsi vis palankesnė „lenkų klausimui“. Prancūzijai, kaip ir anksčiau, reikėjo Rusijos paramos siekiant įtvirtinti savo pozicijas Italijoje, o Rusija be Prancūzijos paramos negalėjo tikėtis jai naudingų permainų Balkanuose. Strateginiai Rusijos tikslai Balkanuose ir būtinybė susitarti su Prancūzija, taip pat sudėtinga situacija Karalystėje privertė caro valdžią padaryti naujų nuolaidų Lenkijai. Tuo metu, kai Peterburge svarstytos nuolaidų Lenkijos Karalystėje ribos, specialus Rusijos pasiuntinys Paryžiuje Andrejus Budbergas vedė slaptas derybas su Prancūzijos vyriausybe, kurios baigėsi 1862 m. birželio mėnesį dar glaudesnio dviejų valstybių bendradarbiavimo įtvirtinimu¹⁹.

Kaip žinoma, gegužės 10 (22) d. Aleksandras II nusprendė savo brolių Konstantiną paskirti vietininku Lenkijos Karalystėje, o grafiui Wielopolskiui buvo pavesta vadovauti civilinei valdžiai. Tuo pat metu buvo priimtas sprendimas reformuoti švietimo sistemą Karalystėje. Turėjo būti atkurtas Varšuvos universitetas.

Kaip tik tomis dienomis, kai Peterburge buvo sprendžiamas nuolaidų Lenkijos Karalystėje klausimas, gegužės 8–15 d. Vilniuje susirinko apie 300 bajorų²⁰.

¹⁷ Liaudies švietimo ministro 1862 m. balandžio 25 d. raštas Vilniaus generalgubernatoriui, *ibid.*, f. 733, ap. 140, b. 17, l. 5; liaudies švietimo ministro 1862 m. balandžio 25 d. raštas einančiam finansų ministro pareigas, *ibid.*, l. 7; liaudies švietimo ministro 1862 m. balandžio 26 d. raštas vidaus reikalų ministrui, *ibid.*, f. 1282, ap. 2, b. 334, l. 141.

¹⁸ Liaudies švietimo ministro 1862 m. liepos 2 d. raštas finansų ministrui, *LVI A*, f. 567, ap. 1, b. 111, l. 91–92.

¹⁹ J. Zdrada, *Sprawa polska w okresie powstania styczniowego, Powstanie styczniowe 1863–1864. Wrzenie. Bój. Europa. Wizje*, pod red. S. Kalemki, Warszawa, 1990, s. 450.

²⁰ Vilniaus generalgubernatoriaus 1862 m. gegužės 16 d. konfidencialus raštas vidaus reikalų ministrui, *RVI A*, f. 1282, ap. 1, b. 31, l. 31; С. А. Лазутка, *Революционная ситуация в Литве 1859–1862 гг.*, Москва, 1961, с. 205.

Vienų šaltinių duomenimis, čia susirinko 4²¹, kitų – 6²² vakarinių gubernijų atstovai. Pasitarimai vykdavo tai vieno, tai kito bajoro namuose²³. Šiame suvažiavime dalyvavo dauguma Lietuvos „baltųjų“ vadovų: Gieysztoras, Antanas Jeleńskis, Starzeńskis, A. Domeika, Aleksandras Oskierka ir kiti.

Vietiniams pareigūnams pats šio suvažiavimo faktas nebuvo paslaptis, tačiau vargu ar tai pasakytina apie konfidencialių pokalbių turinį. Atvykę bajorvedžiai aiškino vietiniams valdininkams, esą pagrindinė pasitarimų tema buvo žemės ūkio draugijos steigimo klausimas. Nenuostabu, kad valdininkai nelabai tikėjo tokiais paaiškinimais. Ir, kaip rodo netrukus po to prasidėję įvykiai, jie buvo teisūs.

Gieysztoro liudijimu, šiame suvažiavime Starzeńskis visus supažindino su savo laišku, įteiktu vidaus reikalų ministrui, o A. Domeika – su peticija dėl būtinumo Vilniuje atkurti universitetą, kurią parengė Krzywickis²⁴. Gegužės 23 d. įrašas E. Römerio dienoraštyje, kur jis atpasakoja A. Domeikos peticiją²⁵, liudija, kad tai yra tas pats dokumentas ar bent jau pirminis variantas to, kuris buvo paskelbtas kartu su kitais atsiliepimais dėl naujų pradinių ir vidurinių mokyklų nuostatų²⁶. Minimo dokumento aptarimas suvažiavimo metu bei

²¹ 1864 m. rugpjūčio 31 d. bajoro Antano Jeleńskio Vilniaus ypatingai tardymo komisijai duoti parodymai, *LVIA*, f. 1248, ap. 2, b. 1786, l. 105.

²² J. Gieysztor, *Pamiėtniki...*, t. 1, s. 165.

²³ 1864 m. rugpjūčio 31 d. bajoro Antano Jeleńskio parodymai, *LVIA*, f. 1248, ap. 2, b. 1786, l. 105.

²⁴ J. Gieysztor, *Pamiėtniki...*, t. 1, s. 165.

²⁵ E. Römerio dienoraštis, 1862 m. gegužės 23 d. įrašas, *MAB RS*, f. 138, b. 1777, l. 72–73.

²⁶ Соображения Виленского губернского предводителя дворянства, действительного статского советника Домейки, *Замечания на проект устава общеобразовательных учебных заведений и на проект общаго плана устройства народных училищ*, Санкт-Петербург, 1862, ч. 5, с. 505–512. A. Domeikos samprotavimai buvo paskelbti ir Krokovoje leistame konservatyvios pakraipos laikraštyje *Czas: Królewstwo Polskie, Czas*, 1862, Nr. 223. Dar kartą jis publikuotas XX a. pradžioje: И. Корнилов, *Русское дело в Северо-Западном крае. Материалы для истории Виленского учебного округа преимущественно в Муравьевскую эпоху*, Санкт-Петербург, 1901, с. XXI–XXVIII. Šį dokumentą Vilniaus gubernijos bajorvedis parašė 1862 m. balandžio 24 d.: Aleksandro Domeikos 1862 m. liepos 31 d. laiškas broliui Ignui, *LBP*, Adomo Mickevičiaus muziejus, signatūros Nr. 1018, lapai nenumeruoti. Kai remsimės šiuo dokumentu, tada nurodysime publikuotą variantą.

iš karto po to vykę Lietuvos „baltųjų“ veiksmai liudijo, kad tuo metu konservatyvusis bajorijos sparnas prioritetą teikė švietimo sistemos reorganizavimui, pritaikant jį tradicinio elito poreikiams.

Taip pat rūpintasi gauti leidimą periodiniam leidiniui lenkų kalba „Przegład Rolniczy“, tačiau tam pasipriešino Vilniaus generalgubernatorius nurodymas, kad toks leidinys gali platinti lenkiškumą žemutiniuose socialiniuose sluoksniuose, be to, Nazimovui nepatiko, kad leidimo prašė Starzeńskis. Tokio prašymo patenkinimas, generalgubernatoriaus nuomone, dar labiau pakeltų jo autoritetą visuomenėje ir patvirtintų opinią, esą Starzeńskis labai įtakingas vyriausybinuose sluoksniuose. O tai Nazimovui buvo visiškai nepriimtina²⁷.

Tuoj po suvažiavimo, gegužės 19 d., Minsko gubernijos bajorvedis Łappa nusiuntė savo reikalavimus dėl švietimo sistemos pertvarkymo Lietuvoje liaudies švietimo ministrui Golovninui²⁸. Matyt, nesuklystume spėdami, kad Minsko gubernijos bajorvedis suderino šį savo žingsnį su kitais „baltųjų“ lyderiais. Tiek Minsko, tiek Vilniaus gubernijų bajorvedžių reikalavimai švietimo srityje, palyginti juos su kitų Lietuvos socialinio elito veikėjų pasiūlymais, leidžia teigti, kad Łappos ir A. Domeikos valdžiai įteikti reikalavimai atspindėjo bent jau didesnės dalies konservatyviosios bajorijos nuotaikas.

A. Domeika Rusijos imperijoje aptinka tris civilizacijas: Didžiarusiškąją (stačiatikiškąją), Baltvokiškąją (protestantiškąją) ir Lietuviškai lenkiškąją (katalikiškąją)²⁹. Taip akcentuojant Lietuvos ir Lenkijos civilizacinį bendrumą, siekta labai aiškių tikslų: reikalauti atskirų statutų tiek pradinėms bei vidurinėms mokykloms, tiek geidžiamam universitetui. Tą mintį

²⁷ Vilniaus generalgubernatoriaus 1862 m. gegužės 31 d. raštas liaudies švietimo ministrui, *RVA*, f. 773, ap. 1, b. 121, l. 3–4.

²⁸ Minsko gubernijos bajorvedžio Łappos 1862 m. gegužės 19 d. raštas liaudies švietimo ministrui, *ibid.*, f. 733, ap. 140, b. 17, l. 26–33. Šio dokumento kopiją yra daugelyje archyvų: *ibid.*, f. 567, ap. 1, b. 111, l. 80–86. Jis buvo publikuotas: *Архивные материалы Муравьевского музея, относящиеся к польскому восстанию 1863–1864 гг. в пределах Северо-Западного края*. ч. 1: *Переписка по политическим делам гражданского управления с 1 января 1862 по май 1863 г.*, составил А. И. Миловидов (*Виленский временник*, kn. 6), Вильна, 1913, с. 70–74; E. Aleksandravičius, *Bandymai atgaivinti*, *op. cit.*, p. 151–152.

²⁹ *Соображения Виленского губернского предводителя дворянства, действительного статского советника Домейки*, *op. cit.*, с. 509.

deklaravo ir Kirkoras³⁰, ir VAK viceprezidentas Balińskis³¹. Galima būtų kelti hipotezę, kad Łappos raštas tiesiogiai susijęs su tuo metu rengta universitetų reforma. Yra žinoma, kad 1862 m. pradžioje liaudies švietimo ministras nusiuntė naująjį projektą ir kai kuriems bajorvedžiams³².

Reikalaujamos aukštosios mokyklos prototipas turėjęs būti XIX a. pirmosios pusės Vilniaus universitetas³³. Be to, kaip rašė A. Domeika, bajorija per trijų šimtmečių laikotarpį paaukojo daug pinigų edukaciniam fondui, kurio lėšos ir šiandien naudojamos VŠA reikalams³⁴. Visi šie argumentai turėjo įtikinti valdžią, kad atkurtasis Vilniaus universitetas turi tarnauti „lenkiškos“ civilizacijos reikalams. Vidurinėse mokyklose ir universitete dėstomoji kalba turinti būti lenkų³⁵.

Łappa taip pat reikalauja prie kai kurių gimnazijų steigti realines bei agronomijos mokyklas su pavyzdinėmis fermomis³⁶. Pastarosios reikalingos „praktiniam mokytų agronomų rengimui, kurių trūkumas mūsų krašte gana jaučiamas; tokiose mokyklose mūsų valstiečiai pasišvenčiantys vien ūkiui,

³⁰ [Замечания] Редактора Виленского Вестника Киркора, *Замечания на проект устава общеобразовательных учебных заведений и на проект общего плана устройства народных училищ*, Санкт-Петербург, 1862, ч. 2, с. 453.

³¹ [Замечания] Вицепредседателя Виленской археологической комиссии М. Баллинского, *ibid.*, с. 442.

³² Р. Г. Эймонтова, *Революционная ситуация и подготовка университетской реформы в России, Революционная ситуация в России в 1859–1861 гг.*, Москва, 1974, с. 72. Tiesa, A. Domeika teigė, kad iš gubernijos bajorvedžių jo vienintelio buvo paprašyta pareikšti nuomonę apie švietimo reformą: Aleksandro Domeikos 1862 m. liepos 31 d. laiškas broliui Ignui, *LBP*, Adomo Mickevičiaus muziejus, signatūros Nr. 1018, lapai nenumeruoti. Gali būti, kad kiti Lietuvos gubernijų bajorvedžiai nebuvo informuoti, o apie kitas gubernijas Domeika nieko nežinojo, todėl taip ir teigė.

³³ Minsko gubernijos bajorvedžio Łappos 1862 m. gegužės 19 d. raštas liaudies švietimo ministrui, *op. cit.*, с. 71.

³⁴ *Соображения Виленского губернского предводителя дворянства, действительного статского советника Домейки*, *op. cit.*, с. 509.

³⁵ Minsko gubernijos bajorvedžio Łappos 1862 m. gegužės 19 d. raštas liaudies švietimo ministrui, *op. cit.*, с. 71; [Замечания] Редактора Виленского Вестника Киркора, *op. cit.*, с. 453; Vilniaus apskrities bajorų peticija be datos, *LVI*A, f. 1135, ap. 4, b. 372, l. 82–84.

³⁶ Minsko gubernijos bajorvedžio Łappos 1862 m. gegužės 19 d. raštas liaudies švietimo ministrui, *op. cit.*, с. 71.

galėtų susipažinti su svarbiausiu mokslu <...>, į kurią remiasi mūsų materialinė butis“³⁷. Čia, panašiai kaip minėtame 1858 m. dalies Vilniaus gubernijos bajorų pasiūlyme, projektuojamos atskiriems visuomenės luomams skirtingos mokymo įstaigos, būtinos skirtingoms funkcijoms atlikti.

Dėl dėstomosios kalbos pradinėse mokyklose Lietuvos socialinio elito atstovai nebuvo vieningi. Dalis siūlė mokyti gimtąja kalba, taigi ir lietuvių³⁸, tuo tarpu kiti, ypač iš baltarusiškų žemių, pasisakė, kad visuose mokymo lygiuose mokymas vyktų tik lenkų kalba³⁹.

Visi šie pertvarkymai, anot A. Domeikos, turėjo implikuoti visos švietimo sistemos perėjimą į socialinio elito kontrolę, kurią turėjo vykdyti valdžios skiriamas švietimo apygardos globėjas (jį vyriausybė galėtų parinkti tik iš bajorijos siūlomų kandidatų) bei iš tradicinio elito deleguojamų narių sudaryta speciali taryba prie globėjo⁴⁰.

Tiek Łappos, tiek A. Domeikos, tiek kitų minėtų Lietuvos visuomenės veikėjų pasiūlymuose galima aiškiai įžvelgti bandymą modernėjančios socialinės struktūros akivaizdoje išsaugoti dominavimą krašte. Kita vertus, čia ryškėjo kova dėl valstiečių. Tokia Lietuvos švietimo sistemos reorganizacija faktiškai turėjo baigtis edukacinės sistemos perėjimu valdančiojo luomo kontrolei⁴¹. Łappa taip pat konstatuoja jaunosios kartos išsilavinimo nuosmukį⁴². To laikotarpio valdžios susirašinėjimuose dažnai būdavo fiksuojamas priežastinis ryšys tarp žemo išsilavinimo lygio ir revoliucinės propagandos sėkmės. Taigi ir Łappa bandė piršti mintį, kad švietimo sistema krašto socialinio elito rankose būsianti naudinga valdžiai – tai garantuos jaunimo švietimą konservatizmo dvasia. Šiame kontekste dažnai prisimenama situacija Pabaltijo gubernijose, kuriose dominavo baltvokiečiai. Būtent Dorpato (vėliau – Jurjevo, dabar – Tartu) universiteto studentai 1861 m. neramumų metu neįsivėlė į šiuos įvykius. Valdžiai čia peršama mintis, kad kooperacija su „pakraščiu“ socialiniu elitu

³⁷ Ibid.

³⁸ Соображения Виленского губернского предводителя дворянства, действительного статского советника Домейки, op. cit., c. 509.

³⁹ A. Kulakauskas, *Pradžios mokykla...*, l. 68.

⁴⁰ Соображения Виленского губернского предводителя дворянства, действительного статского советника Домейки, op. cit., c. 510.

⁴¹ Łappa tiesiai reikalavo: „Suteikti visišką liaudies švietimo laisvę“: Minsko gubernijos bajorvedžio Łappos 1862 m. gegužės 19 d. raštas liaudies švietimo ministriui, op. cit., c. 74.

⁴² Ibid, c. 72.

gali garantuoti ramybę ten esančiose ar numatomose įsteigti aukštosiose mokyklose. Kaip įprasta tokiais atvejais, liaudies švietimo ministras persiuntė Łappos raštą į Vilnių⁴³.

Vilniaus generalgubernatoriaus „tautinės politikos“ receptai 1862 m. vasarą

Nazimovas, susipažinęs su Łappos pasiūlymais, pareiškė, kad jei toks prašymas būtų atėjęs iš didžiarusiškų gubernijų, tai nebūtų jokių abejonių dėl jo nuoširdumo⁴⁴. Tuo tarpu Lietuvos bajorija yra ne vietinės kilmės, taigi ir civilizaciniai pasiekimai šiame krašte, pasak Nazimovo, yra atneštiniai. Tačiau labiausiai generalgubernatorių baugina tai, kad „lenkų“ bajorija daro įtaką liaudžiai.

Vis dėlto kai kurie Łappos peticijos punktai, Nazimovo nuomone, yra svarstylini. Universitetą steigti būtina, tačiau ši mokymo įstaiga negali būti lenkiška. Neprieštaravo Nazimovas ir dėl realinių bei specialiųjų mokyklų steigimo krašte.

VŠA globėjas Aleksandras Širinskis-Šichmatovas savo atsakyme, kuriuo jis faktiškai tik papildė generalgubernatoriaus samprotavimus, labai griežtai pasisakė prieš lenkų kalbos, kaip dėstomosios, įvedimą į mokyklas⁴⁵. Širinskis-Šichmatovas reikalavime dėstyti gimnazijose lenkų kalba aiškiai išvelgė vieną implikaciją: jeigu ši kalba būtų įvesta mokyklose, tai nebūtų jokio pagrindo atsisakyti jos įvedimo teismuose ir administracijoje. VŠA globėjas nurodo ir valdžios socialinę atramą, tiesa, tik potencialią: „Liaudis (narod) bunda iš amžiais trukusio miego, jaučia, kad lenkai nėra jos draugai“. Todėl dabar, jo nuomone, reikia rūpintis liaudies mokyklų plėtimu ir stačiatikių dvasininkų įtakos stiprinimu.

Šis susidūrimas su krašto bajorijos reikalavimais, atrodo, kaip reikiant įbaugino vietinę valdžią. Dar tą pačią 1862 m. vasarą Nazimovas pasiūlė

⁴³ Liaudies švietimo ministro 1862 m. birželio 7 d. raštas Vilniaus generalgubernatoriui, liaudies švietimo ministro 1862 m. birželio 7 d. raštas VŠA globėjui, *RVIA*, f. 733, ap. 140, b. 17, l. 35, 36.

⁴⁴ Vilniaus generalgubernatoriaus 1862 m. birželio 26 d. konfidencialus raštas liaudies švietimo ministrui, *ibid.*, l. 47; šio dokumento kopija: *LBP*, signatūros Nr. 545, l. 1275–1277.

⁴⁵ VŠA globėjo 1862 m. birželio 26 d. slapta raštas liaudies švietimo ministrui, *RVIA*, f. 733, ap. 140, b. 17, l. 45.

v̄yriausybei imtis radikalesnių priemonių Šiaurės Vakarų krašte. Vilniaus generalgubernatorius pripažįsta, kad valdžia yra nepajėgi kovoti su „lenkiška“ įtaka Lietuvoje, nes tam nėra nei finansinių išteklių, nei kvalifikuotų žmonių⁴⁶. Nazimovas siūlo carui paskelbti manifestą, kuriame būtų pareikšta: „<...> gerbdami tautų papročius ir valstybiniu nusikaltimu pripažindami bet kokią, net moralinę, tautinę prievartą, siekdami suteikti kiekvienai tautai galimybę laisvai ir be kliūčių plėtotis jos užimamuose plotuose, būdingomis jai formomis ir būdais, įsakome: vietovėse, kur vyrauja rusai [t.y. baltarusiai. – D. S.], steigti rusiškas mokyklas, kur vyrauja lietuviai ir žemaičiai, leisti mokytis lietuviškai ir žemaitiškai, o kur daugumą gyventojų sudaro lenkai, mokytį lenkiškai <...>“⁴⁷.

Kad ir ne atvirai, vis dėlto Nazimovas siūlė priemones, kurios Šiaurės Vakarų krašte būtų mažinusios tradicinio elito įtaką. Tokie vietinės valdžios pareigūno siūlymai Peterburge būdavo sutinkami be didelio entuziazmo. Valujevas net pavadino Nazimovo siūlytą manifestą „a la Garibaldi manifestu tautų garbei“⁴⁸.

Viena iš Nazimovo ir Valujevo nesutarimų priežasčių buvo ta, kad jie teikė skirtingus prioritetus: pirmasis rūpinosi Šiaurės Vakarų karšto reikalais ir net nebandė prognozuoti, kokį poveikį tai galėtų turėti visos imperijos situacijai, o antrasis, kaip ir pridera ministrui, paisė visos imperijos interesų. Bandymai pasinaudoti politikos *divide et impera* privalumais Šiaurės Vakarų karšte negalėjo žavėti Valujevo, nes situacija 1862 m. vasarą nebuvo guodžianti. Negalima pasiremti net tradiciniu elitu⁴⁹.

Liaudies švietimo ministras iš esmės parėmė Nazimovo ir Širinskio-Šichmatovo poziciją. Atsakyme Ąappai Golovninai užsiminė apie rengiamą naują universitetų statutą. Tokia užuomina Lietuvos bajorijai iš pirmo žvilgsnio galėjo atrodyti paguodžianti. Juk toks sakiny implikavo mintį, kad, patvirtinus naująjį statutą, bus kuriamas universitetas ir Šiaurės Vakarų krašte⁵⁰. Tačiau

⁴⁶ Vilniaus generalgubernatoriaus pasiūlymai (Aleksandro II rezoliucija datuota 1862 m. rugpjūčio 27 d., taigi raštas turėjo būti parašytas anksčiau), *ibid.*, f. 1267, ap. 1, b. 11, l. 32–40.

⁴⁷ *Ibid.*, l. 37; E. Aleksandravičius, A. Kulakauskas, *Carų valdžioje...*, p. 81.

⁴⁸ *Дневник П. А. Валуева...*, с. 190.

⁴⁹ П. А. Валуев, О внутреннем состоянии России, 26 июня 1862 г., *Исторический архив*, 1958, № 1, с. 141.

⁵⁰ Liaudies švietimo ministro 1862 m. liepos 24 d. rašto Minsko gubernijos bajorvedžiui kopija, *LVA*, f. 567, ap. 1, b. 111. l. 96–97; tas pat: *RVIA*, f. 733, ap. 140, b. 17, l. 55–56.

bendrieji universitetų nuostatai turėjo būti taikomi rusiškiems universitetams, taigi ir dėstomoji kalba juose galėjo būti tik rusų. 1862 m. viduryje, kaip žinoma, tokia perspektyva krašto socialinio elito jau nebeapatenkino.

Viktoro Starzeŋskio veikla 1862 m. antrojoje pusėje

1862 m. vasaros įvykiai rodė, kad esama padėtis ilgai netruks ir „lenkų klausimas“ turės būti kaip nors sprendžiamas. Jau nuo 1862 m. pavasario pabaigos Lenkijos Karalystėje sustiprėjo „raudonųjų“ pozicijos, birželio mėnesį pradėtas ruošti sukilimas. Palankiai lenkams klostėsi tarptautinė situacija. Liepos 8 d. buvo sudaryta slapta Rusijos ir Prancūzijos sutartis dėl Serbijos, kuri liudijo šių dviejų valstybių suartėjimą. Kita vertus, 1862 m. vasaros viduryje vis aiškiau buvo matyti, kad Lenkijos Karalystei suteiktos nuolaidos neprivėdė prie valdžios ir lenkų socialinio elito bendradarbiavimo. Karalystės „baltieji“, radikalesnių grupių spaudžiami ir nenorėdami visiškai prarasti įtakos visuomenėje, buvo priversti reikalauti iš valdžios naujų nuolaidų. Tuo metu „baltieji“ situacijos jau nebevaldė taip, kaip metų pradžioje. Aiškiausiai tai demonstravo Andriaus Zamoyskio pareiškimas imperatoriaus broliui Konstantinui, kad kraštą nuraminti gali tik Lietuvos ir Rusios, t. y. Ukrainos, prijungimas prie Lenkijos Karalystės⁵¹. Tokia nuostata buvo būdinga greičiausiai absoliučiai daugumai politiškai aktyvių konservatyviosios bajorijos veikėjų Lenkijos Karalystėje. Tačiau nauja buvo tai, kad Zamoyskis tai atvirai deklaravo. Ankstesni jo pasisakymai nebūdavo tokie kategoriški. Šis pareiškimas labai komplikavo tiek Konstantino, tiek Wielopolskio situaciją.

1862 m. rugpjūčio mėnesį į Varšuvą atvyko Starzeŋskis. Jis susitiko su valdžioje buvusiais Konstantinu bei Wielopolskiu ir su vienu iš „baltųjų“ vadovų Zamoyskiu⁵². Iš karto po konsultacijų Varšuvoje Starzeŋskis išvyko į Paryžių. Atrodo, kad pagrindinis tikslas buvo bandymas įtikinti Hotel Lambert veikėjus, jog reikia vykdyti nuosaikesnę politiką.

1862 m. rudenį situacija ėmė keistis konservatyviosios Lietuvos bajorijos nenaudai. Podolės gubernijos bajorija priėmė peticiją Aleksandriui II, kurioje reikalauta prijungti šią guberniją prie Lenkijos Karalystės. Artėjo ir

⁵¹ S. Kienewicz, *Między ugodą a rewolucją (Andrzej Zamoyski w latach 1861–62)*, Warszawa, 1962, s. 259.

⁵² Vidaus reikalų ministro 1862 m. spalio 8 d. konfidencialus raštas Vilniaus generalgubernatoriui, *LVA*, f. 378, PS, 1861m., b. 92, l. 6; I. Koberdowa, *Wielki książe...*, s. 103.

rinkimai Minsko gubernijoje (lapkričio mėnesi), kur taip pat buvo laukiama panašios peticijos priėmimo. Be to, dar pablogėjo Prancūzijos ir Rusijos santykiai⁵³.

Tuo metu Lietuvos „baltieji“ suaktyvino savo veiklą. 1862 m. rudenį įvyko du jų suvažiavimai: rugsėjo ir spalio mėnesi⁵⁴. Kadangi vieši pareiškimai buvo atmesti, teliko jau anksčiau ne kartą bandytas konfidencialių pokalbių bei raštų būdas. Ir vėl geriausiai tokiai veiklai tiko Starzeŋskis.

Į Peterburgą Starzeŋskis atvyko 1862 m. lapkričio antrojoje pusėje. Sužinojęs, kad Valujevas planuoja vykti į Maskvą, kur tuo metu buvo imperatorius su dvaru, Starzeŋskis išprašė važiuoti drauge. Juo labiau, kaip viename rašte mini vidaus reikalų ministras, tuo metu ten rinkosi gubernijų bajorvedžiai⁵⁵. Būdamas sostinėse jis įteikė peticiją Valujevui⁵⁶ ir žandarų bei III skyriaus viršininkui kunigaikščiui Vasilijui Dolgorukovui⁵⁷. Pastarasis perdavė šį dokumentą Aleksandrui II. Taip pat įvyko Starzeŋskio ir imperatoriaus susitikimas. Gruodžio pradžioje Starzeŋskis jau lankėsi Varšuvoje, kur ne kartą susitiko su imperatoriaus broliu, vietininku Lenkijos Karalystėje Konstantinu⁵⁸.

Žinios apie šias Starzeŋskio keliones greit pasiekė Lietuvą. Dalis vietinės bajorijos buvo nepatenkinta Starzeŋskio veikla⁵⁹. E. Römeris įtarė

⁵³ Pagal jau minėtą slaptą sutartį Rusija spalio mėnesį pripažino Italiją, tuo tarpu Prancūzija nesistengė vykdyti savo išpareigojimų ir faktiškai nerėmė Rusijos Balkanuose.

⁵⁴ J. Gieysztor, *Pamiętniki...*, t.1, s. 169, 178; В. Б. Бикулич, *Революционная организация...*, с. 60; L. Beynar, *Działalność Aleksandra Oskierki w Wilnie w latach 1861–1863*, *Księga pamiątkowa Kola historyków sluchaczy uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie, 1923–1933*, Wilno, 1933, s. 342; 1864 m. rugpjūčio 31 d. bajoro Antano Jeleŋskio parodymai, *LVIA*, f. 1248, ap. 2, b. 1786, l. 106.

⁵⁵ Valujevo 1863 m. sausio 17 d. laiško Nazimovui kopija, *RVIA*, f. 908, ap. 1, b. 441, l. 8.

⁵⁶ Vietininko Lenkijos Karalystėje Konstantino 1862 m. gruodžio 6 d. laiškas Aleksandrui II, *Korespondencja Namiestników Królestwa Polskiego z lat 1861–1863*, red. S. Kieniewicz, J. Miller, Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, 1973, s. 316.

⁵⁷ Valujevo 1863 m. sausio 17 d. laiško Nazimovui kopija, *RVIA*, f. 908, ap. 1, b. 441, l. 8–9.

⁵⁸ Vietininko Lenkijos Karalystėje Konstantino 1862 m. gruodžio 6 d. ir 15 d. laišкаи Aleksandrui II, *Korespondencja Namiestników...*, s. 316, 321.

⁵⁹ Е. Орловский, *Гродненская старина*, ч. I: *гор. Гродна*, Гродно, 1910, с. 284. Yra išlikęs dokumentas, priskiriamas Vilniaus vyskupui Krasinskiui, kuriame kritikuojama Starzeŋskio peticija. Tačiau kritika yra labai abstrakti, o iš paties dokumento nieko negalima

Starzeński tapus valdžios agentu⁶⁰. Vis dėlto didžiausią nerimą, jei ne paniką, šios Starzeński akcijos kėlė Nazimovui. Jis įvairiais būdais bandė išsiaiškinti, ką Starzeński veikė sostinėse ir kiek sėkminga buvo ši jo kelionė⁶¹. Po jos vyriausybiniuose sluoksniuose prasidėjo intensyvi diskusija. Buvo aptariamas tiek Starzeński asmuo, tiek jo pasiūlymai. Aleksandrii II Starzeński politinės nuostatos, išdėstytos jų susitikimų metu, padariusios gerą įspūdį. Kaip galima spręsti iš imperatoriaus 1862 m. lapkričio 21–22 d. laiško broliui Konstantinui, Starzeński bandė įtikinti carą, kad jis atstovauja konservatyviajam Lietuvos socialinio elito sparnui, kuris neigiamai žiūri į bet kokias radikalias permainas⁶². Ir Konstantinui susidaręs įspūdis, kad Starzeński supranta Lietuvos prijungimo prie Lenkijos nerealumą, o siekia „Lietuvai didesnio provincinio savarankiškumo. Šia prasme jo norai gali būti visiškai patenkinti tau [Aleksandrii II] patvirtinant žemskines įstaigas <...>“ (išskirta originale. – D. S.)⁶³.

Geriausiai Starzeński išdėstytus postulatus atskleidžia minėtoji peticija⁶⁴, kuri, atrodo, nevysiškai identiška tam, ką Starzeński kalbėjo Aleksan-

pasakyti apie jo autoriaus pažiūras: Atsakymas į gr.[afo] Starzeński raštą imperatoriui, paduotą 1862 m. gruodį Maskvoje, priskiriamas Vil.[niaus] vyskupui Krasinskiui, *RMARLI (PN) RS*, f. 265, b. 47, l. 21–23.

⁶⁰ E. Römerio dienoraštis, 1862 m. gruodžio mėnesio įrašas, *MAB RS*, f. 138, b. 1777, l. 160.

⁶¹ Vilniaus generalgubernatoriaus rašto žandarų ir III skyriaus viršininkui juodraštis [be datos], *LVIA*, f. 378, PS, 1861m., b. 92, l. 7; Vilniaus generalgubernatoriaus 1863 m. sausio 14 d. konfidencialus raštas vidaus reikalų ministrui, *RVIA*, f. 908, ap. 1, b. 441, l. 6–7.

⁶² Aleksandro II 1862 m. lapkričio 21–22 d. laiškas broliui vietininkui Lenkijos Karalystėje Konstantinui, *Korespondencja Namiestników...*, s. 303.

⁶³ Vietininko Lenkijos Karalystėje Konstantino 1862 m. lapkričio 26–27 d. laiškas Aleksandrii II, *ibid.*, s. 309.

⁶⁴ Mums pavyko rasti dvi minėtojo dokumento kopijas su Aleksandro II pastabomis. Viena iš jų saugoma Valujevo fonde RVIA ir yra įvardyta kaip „neišaiškinto asmens raštas P. A. Valujevui [1861 m.?]“: *RVIA*, f. 908, ap. 1, b. 149, l. 1–8. Kita kopija likusi *RMARLI (PN) RS* žurnalo „Русская старина“ fonde ir pavadinta „1862 m. gruodžio pirmomis dienomis imperatoriui Maskvoje paduotas raštas“, o pačioje dokumento pradžioje nurodyta, kad tai grafo Starzeński „memoire“: *RMARLI (PN) RS*, f. 265, ap. 10, b. 47, l. 5–18. Toliau šį dokumentą vadinsime Starzeński 1862 m. lapkričio pabaigoje parengta peticija, o analizuodami jos turinį nurodysime RVIA esančią kopiją.

druį II. Valujevo liudijimu, imperatorius, perskaitęs minėtą raštą, pareiškęs, kad „grafas Starzeŋskis žodžiu pasakė teisingiau ir nepriekaištingiau nei popieriuje <...>“⁶⁵.

Starzeŋskis įvardijo tris galimus valdžios politikos variantus: 1. Patenkinti apšviestųjų krašto klasių norą prijungiant Lietuvą prie Lenkijos Karalystės. 2. Visiškai pašalinti iš Lietuvos „lenkišką“ elementą ir padaryti Lietuvą tik stačiatikių valstiečių kraštu. 3. Suteikti Lietuvai tą vietą, kuri „jai skirta Apvaizdos“⁶⁶. Trečiąjį variantą Starzeŋskis aptaria detaliau. Apšviestųjų visuomenės sluoksnių reikalavimai grindžiami tiek istoriniais argumentais, tiek panslavistine doktrina. Rusijai Starzeŋskis priskiria civilizacijos nešėjos Azijoje vaidmenį, kai germaniškojo pasaulio ekspansiją turi sulaikyti vakarų slavai, suvienyti po Romanovų skeptru. Tačiau vakarų slavų civilizacinis potencialas galės tik tada atlikti Apvaizdos jam priskirtą vaidmenį, kai jie galės laisvai plėtoti savo institucijas⁶⁷. Tokie motyvai leido peticijos autoriui reikalauti nuolaidų Lietuvai. Pirmiausia reikalaujama grąžinti institucijas, buvusias Aleksandro I valdymo laikais, tiesa, nurodant, kad tik tas, „kurios dera prie esamos valdžios prerogatyvų“⁶⁸. Toliau išdėstomi konkretūs reikalavimai. Peticijos autorius siūlo, kad Vakarų komitete būtų išklaustyti visuomenės pasitikėjimą turintys asmenys, kurie turėtų būti arba pakviesti, arba geriau – išrinkti. Be to, reikalaujama švietimo autonomijos (*l'enseignement doit être lokal*)⁶⁹. Ši nuostata grindžiama tuo, kad rusiški universitetai neigiamai veikia krašto jaunimą. Iš esmės Starzeŋskis bando įpiršti valdžiai tą pačią mintį, kurią jau sutikdavome ankstesnėse Lietuvos „baltųjų“ peticijose, reikalaujančiose atkurti universitetą, t. y. nurodant rusiškų universitetų revoliucingumą, bandoma įtikinti valdžią, kad Lietuvoje įkurtame universitete jaunimas bus auklėjamas konservatizmo dvasia, nes jį prižiūrės „natūralūs vadovai“ (*guides naturelles*). Taip pat peticijoje nurodyta, kad valdžia turėtų ne tik leisti, bet ir skatinti įvairių banko, žemės kredito, mokslo, literatūros ir žemės ūkio draugijų kūrimą⁷⁰.

Apie imperatoriaus reakciją į šiuos postulatus galime spręsti iš jo pastabų peticijos paraštėse. Aleksandro II nuostata panslavizmo atžvilgiu

⁶⁵ Valujevo 1863 m. sausio 17 d. laiško Nazimovui kopija, *RVIA*, f. 908, ap. 1, b. 441, l. 9.

⁶⁶ Starzeŋskio 1862 m. lapkričio pabaigoje parengta peticija, *ibid.*, b. 149, l. 2.

⁶⁷ *Ibid.*, l. 4.

⁶⁸ *Ibid.*, l. 7.

⁶⁹ *Ibid.*, l. 8.

⁷⁰ *Ibid.*

griežtai neigiama⁷¹. Reikalavimas suteikti slavų tautoms didesnes saviraiškos galimybes carui primena siekimą pertvarkyti Romanovų imperiją pagal JAV modelį⁷².

Nors imperatorius sutiko su Starzeńskio pateiktais rusiškų universitetų vertinimais, tačiau, jo nuomone, Vilniaus universiteto istorija (caras nurodo 1831 m.) neskatina jį atkurti⁷³. Ir siekimą steigti įvairias draugijas imperatorius vertina neigiamai⁷⁴. Vis dėlto ne visi Starzeńskio reikalavimai buvo kategoriškai atmesti. Ties reikalavimu atkurti Aleksandro I laikais buvusias institucijas caras parašė, kad tai reikėtų rimtai apsvarstyti, o štai dėl pasitikėjimą turinčių visuomenės atstovų darbo Vakarų komitete pareiškė neturįs nieko prieš⁷⁵.

Nauja „tautinė politika“ Šiaurės Vakarų krašte 1862 m. pabaigoje – 1863 m. pradžioje?

Palanki imperatoriaus nuostata kai kurių Starzeńskio reikalavimų atžvilgiu liudijo, kad Peterburgas buvo suinteresuotas konservatyviųjų Lietuvos visuomenės sluoksnių parama. Gresiančio sukilimo akivaizdoje Lietuvos bajorijos laikysena įgijo strateginę reikšmę. Peterburgas manė, kad Lietuvoje „baltųjų“ įtaka visuomenėje buvo gerokai solidesnė nei „raudonųjų“⁷⁶. Taigi suteikdama daugiau nuolaidų tradiciniam krašto elitui, valdžia galėtų iš esmės pacifikuoti Lietuvą ir tokiu būdu suduoti rimtą smūgį toms Lenkijos Karalystės politinėms jėgoms, kurios rengė sukilimą. Kaip ši nuostata atsispindėjo 1862 m. pabaigoje – 1863 m. pradžioje valdžios priimtuose sprendimuose?

⁷¹ Aleksandro II pastabos Starzeńskio 1862 m. lapkričio pabaigoje parengtos peticijos paraštėse, *ibid.*, l. 4.

⁷² *Ibid.*; Aleksandras II nebuvo pirmas, įžvelgęs analogiją tarp slavofilų propaguotos federacinės sandaros ir JAV. XIX a. šeštojo dešimtmečio pabaigoje Aleksandras Nikitenko buvo parengęs cenzūros nuostatų punktą, draudžiantį publikuoti žinias „apie visų slavų federatyvinę santvarką pagal Jungtinių Amerikos Valstijų pavyzdį“, tačiau jis nebuvo patvirtintas: В. А. Дьяков, *Славянский вопрос в общественной жизни дореволюционной России*, Москва, 1993, с. 55.

⁷³ Aleksandro II pastabos Starzeńskio 1862 m. lapkričio pabaigoje parengtos peticijos paraštėse, *RVIA*, f. 908, ap. 1, b. 149, l. 8.

⁷⁴ *Ibid.*

⁷⁵ *Ibid.*, l. 7.

⁷⁶ A. M. Hildebranto 1862 m. gruodžio 24 d. raštas V. A. Dolgorukovui, *op. cit.*, c. 147.

1862 m. gruodžio 4 d. Vakarų komitetas svarstė Vilniaus generalgubernatoriaus 1862 m. rugsėjo 22 d. parengtus pasiūlymus dėl politikos studentijos atžvilgiu. Atsižvelgdamas į tai, kad vėl pradeda veikti Rusijos universitetai, Nazimovas siūlė „lenkų kilmės asmenims, kilusiems iš Vakarų gubernijų“, dalyvavusiems neramumuose, leisti toliau studijuoti tik Lenkijos Karalystės aukštosiose mokyklose. Tokia priemonė būtų naudinga tuo, kad „rusų jaunimas būtų apsaugotas nuo žmonių, paveiktų kenksmingų idėjų“, o baigę studijas Lenkijos Karalystėje „nacionaline [lenkiška. – D. S.] dvasia“ jie greičiausiai ten ir pasiliktų, išlaisvindami vyriausybę nuo rūpesčio priimti į valstybinę tarnybą nepageidaujamus asmenis⁷⁷. Nazimovas šiuo atveju buvo tos pačios nuomonės, kaip ir daugelis to meto valdininkų, kurie manė, kad neramumus Rusijos universitetuose 1861 m. išprovokavo „lenkų“ studentija. Nors būta ir tokių kaip liaudies švietimo ministras Golovninai, kurie nesutiko su šia nuomone⁷⁸.

Vakarų komitete buvo nuspręsta išskaidyti problemą ir svarstyti keletą klausimų: ar perkelti visus Lenkijos Karalystės stipendininkus iš rusiškų universitetų į Karalystę, ar leisti Šiaurės Vakarų krašto jaunimui stoti į Lenkijos Karalystės mokymo įstaigas ir ar leisti baigti studijas aukštosiose mokyklose „lenkų kilmės asmenims“, pašalintiems už dalyvavimą neramumuose⁷⁹. Svarstant šį klausimą vėl buvo prisiminta idėja įkurti universitetą Vilniuje. Buvo pasiūlyta steigti Šiaurės Vakarų krašte „aukštąsias bendrąsias bei specialiąsias mokyklas“ ir taip apsaugoti vidinės Rusijos universitetus nuo „lenkų“⁸⁰. Tačiau šiai idėjai nepritarė dauguma Vakarų komiteto narių.

Vakarų komitetas nusprendė nesiimti jokių prievartinių priemonių dėl Lenkijos Karalystės stipendininkų, „kilusiems iš Vakarų krašto“ leisti laisvai stoti į Lenkijos Karalystės mokymo įstaigas, o pašalintiems iš universitetų – taikyti tas pačias taisykles, kaip ir kitiems studentams⁸¹. Lietuvos bajorija

⁷⁷ Vilniaus generalgubernatoriaus 1862 m. rugsėjo 22 d. rašto liaudies švietimo ministriui juodraštis, *LVIA*, f. 378, PS, 1861 m., b. 73, d. 3, l. 21–22. Šis raštas publikuotas: *Архивные материалы...*, c. 146–147.

⁷⁸ 1862 m. gruodžio 4 d. Vakarų komiteto žurnalas, *RVIA*, f. 1267, ap. 1, b. 12, l. 10.

⁷⁹ *Ibid.*, l. 11.

⁸⁰ *Ibid.*, l. 18–19.

⁸¹ *Ibid.*, l. 49–50; Vidaus reikalų ministro 1862 m. gruodžio 14 d. raštas Vilniaus generalgubernatoriui, *Архивные материалы...*, c. 206. Susirašinėjimą šiuo klausimu taip pat galima rasti: *RFVA*, f. 109, 1 ekspedicija, 1862, b. 459, l. 6–36.

traktavo tai kaip tam tikrą nuolaidą⁸². Tai, kad Vakarų komitetas nesiėmė jokių represinių priemonių prieš „lenkų kilmės asmenis“, studijuojančius aukštosiose mokyklose, liudijo, jog Peterburge tuo metu didesnę įtaką turėjo nuosaikesni politikai. Apie tam tikrų kompromisų su „pakraščiu“ elitais paiešką liudija ir 1862 m. pabaigoje vidaus reikalų ministro parengti pasiūlymai⁸³.

Gruodžio pradžioje vidaus reikalų ministras, konstatavęs, kad paskutinių 30 metų politika Šiaurės Vakarų krašte nedavė rezultatų, bandė įvardyti tą visuomenės dalį, kuri padėtų vyriausybei vykdyti politiką šiame krašte. Valujeviui buvo svetimas Nazimovo ir kai kurių kitų Šiaurės Vakarų krašto valdininkų socialinis radikalizmas. Tiesa, jis taip pat pastebė, kad ištikimi vyriausybei čia yra tik kaimo gyventojai, tačiau kategoriškai atmeta galimybę pasinaudoti būtent šiuo socialiniu sluoksniu, nes to negalima pasiekti „be bendrųjų pilietinės tvarkos pagrindų sugriovimo ir be baimės pajudinti šiuos pagrindus ne tik visoje Vakarų krašto erdvėje, bet ir gretimose gubernijose, o po to šiuo užkrečiamu pavyzdžiu ir kitose imperijos dalyse. Žinoma, galima sukelti valstiečius prieš dvarininkus. <...> Bet ar galima ryžtis taikyti tokią priemonę, o taikant ar galima sustabdyti ją ties idealia vieta, žyminčia tos ar kitos apskrities ribą?“⁸⁴ Po keleto dienų paruoštuose kaip tik cituoto dokumento papildymuose Valujevas pateikė programą, pagal kurią būtų galima patraukti į savo pusę naujus sąjungininkus Šiaurės Vakarų krašte⁸⁵.

Valujevo pasiūlymai apėmė daugelį visuomeninio gyvenimo sričių. Mes aptarsime tik svarbesnius. Vidaus reikalų ministras siūlė nebeatidėliojant išduoti leidimus steigti kredito draugijas, tiesa, stengiantis jas atverti ir rusiškų gubernijų dvarininkams. Be to, „reikia rūpintis pritraukti į Peterburgą nors

⁸² E. Römerio dienoraštis, 1862 m. gruodžio mėnesio įrašas, *MAB RS*, f. 138, b. 1777, l. 160.

⁸³ Vidaus reikalų ministerijoje parengta situacijos Vakarų krašte nuo 1861 m. pradžios iki pastarojo meto apžvalga, [slaptai], *RVIA*, f. 1267, ap. 1, b. 11, l. 69–79. Šis dokumentas publikuotas: *Сборник документов музея графа Муравьева*, сост. А. Белецкий, Вильна, 1906, т. 1, с. 7–19.

⁸⁴ Vidaus reikalų ministerijoje parengta situacijos Vakarų krašte nuo 1861 m. pradžios iki pastarojo meto apžvalga, [slaptai], *RVIA*, f. 1267, ap. 1, b. 11, l. 76.

⁸⁵ Vidaus reikalų ministro 1862 m. gruodžio 18 d. Vakarų komitetui įteikti papildomi samprotavimai prie apžvalgos apie situaciją Vakarų krašte, [slaptai], *ibid.* b. 12, l. 108–120; kopija yra: *LVIIA*, f. 439, ap. 1, b. 27, l. 10–12. Šis dokumentas publikuotas: *Сборник документов музея...*, с. 20–23.

tam tikram laikui įtakingus asmenis, kilusius iš Vakarų krašto, ir skirti pareigūnais asmenis, sugebančius išsikovoti moralinę įtaką“. Pasiūlė jis ir strategiją švietimo srityje: „Kruopščiai užkertant kelius lenkų kalbos ir katalikybės plitimui liaudies masėse, negalima varžyti nei vieno, nei kito aukštuosiuose visuomenės sluoksniuose, nes juose tie elementai negali būti nuslopinti jėga. Šiuo požiūriu pageidautina suteikti lenkų kalbos vartojimui, jos tyrimui bei mokymui reikiamą erdvę kaip neoficialiai kalbai ir pareikšti galimybę atkurti Vilniaus universitetą“⁸⁶. Cituotiems ministro pasiūlymams pritarė Aleksandras II. Šie Valujevo pasiūlymai aiškiai liudijo, kad jis ieškojo kompromiso su tradiciniu krašto elitu.

Didžiausias nuolaidas, kaip matyti iš šių pasiūlymų, vidaus reikalų ministras buvo linkęs daryti švietimo ir kultūros srityje. Kita vertus, jis labai aiškiai nubrėžė šių nuolaidų ribą: lenkų kalba negali tapti oficialiaja. Tikėtina, buvo kalbama apie deklaraciją, kurioje būtų užsiminta apie galimybę įsteigti universitetą, kuriame visi dalykai būtų dėstomi lenkiškai. Tiesa, tuo pat metu ministras, kaip jau minėta, siūlė leisti lenkų kalbą vartoti tik kaip neoficialią kalbą. Tai leistų kelti hipotezę, jog galbūt Valujevas norėjo tik apsiriboti deklaracijos apie universiteto atkūrimą paskelbimu, tačiau realiai nesimti jokių žingsnių.

Vakarų komitetas vidaus reikalų ministro pasiūlymus svarstė 1863 m. pradžioje, kai jau buvo paskelbtas šaukimas į kariuomenę Lenkijos Karalystėje ir prasidėjo sukilimas. Esant tokioms aplinkybėms, net pačios mažiausios nuolaidos tradiciniam elitui Lietuvoje buvo nebeįmanomos. Vakarų komitetas leidimą steigti kredito draugijas atidėjo, kol bus „kraštas nuramintas ir jame sugražinta visiška tvarka“⁸⁷.

1863 m. pradžioje, kai Vakarų komitetas svarstė Valujevo projektus, Nazimovas suformulavo naujus pasiūlymus. Vilniaus generalgubernatorius, priminęs savo 1862 m. pasiūlymus dėl rusiškų universitetų apsaugojimo nuo „jaunų lenkų bajorų“ įtakos, siūlė „blaiviai apsvarstyti klausimą, ar nebūtų galima paspartinti aukštosios mokyklos įsteigimą VŠA taip, kaip nuspręst vyriausybė, kad būtų išstaisytas vietinio jaunimo auklėjimo pobūdis. Tokios įstaiogos įkūrimas patenkinant tam tikra prasme daugumos vietinių gubernijų bajorų interesus galėtų turėti tokias palankias pasekmes, kad mūsų vyriausybė būtų išlaisvinta nuo bet kokių įsipareigojimų suteikti jiems valstybinę tarnybą

⁸⁶ Vidaus reikalų ministerijoje parengta situacijos Vakarų krašte nuo 1861 m. pradžios iki pastarojo meto apžvalga, [slaptai], *RVIA*, f. 1267, ap. 1, b. 11, l. 120.

⁸⁷ Vakarų komiteto 1863 m. vasario 5 d. posėdžio žurnalas, *ibid.*, b. 13, l. 75–80.

imperijoje (greičiausiai kalbama apie vadinamąsias didžiarusiškas gubernijas), kadangi tie asmenys pagal gaunamo išsilavinimo pobūdį nebūtų tam pasirengę, kita vertus, vyriausybei nereikėtų toleruoti valstybinėje tarnyboje asmenų, kurių visiškos ištikimybės ji negalinti tikėtis⁸⁸. Mintis, kad numatoma aukštoji mokykla vietinį jaunimą turėtų atvesti „į doros kelią“, sakytų, jog Nazimovas liko prie ankstesnės savo nuomonės – steigti VŠA rusišką aukštąją mokyklą. Tačiau tai vienintelė užuomina, kuri galėtų patvirtinti šią hipotezę. Visi kiti argumentai byloja priešingos hipotezės naudai. Tai, kad Nazimovas užleidžia iniciatyvą vyriausybei nustatant naujosios mokymo įstaigos pobūdį, galėtų liudyti, kad jis jau nebe toks „kietas“ rusiškos aukštosios mokyklos šalininkas. Tas neapibrėžtumas greičiausiai sietinas su tuo, kad Vilniaus generalgubernatorius tiksliai nežinojo, kokios tendencijos ima viršų Peterburge, todėl griežtai neformulavo savo pasiūlymo. Vis dėlto šiame rašte aptinkame užuominą, iš kurios galima spėti, kad Nazimovas pakeitė savo poziciją. Čia turime omenyje jo mintį, jog lenkai, gavę išsilavinimą VŠA įkurtoje aukštojoje mokykloje, negalės pretenduoti į valdišką tarnybą „rusiškose“ gubernijose. Dabar prisiminkime Vilniaus generalgubernatoriaus 1862 m. rugsėjo 22 d. pasiūlymus: Rusijos vyriausybei neberekės priimti į valstybinę tarnybą „lenkų“, baigusių aukštąsias mokyklas Lenkijos Karalystėje, kur jie gaus išsilavinimą „nacionaline [lenkiška. – D. S.] dvasia“. Šis dviejų Nazimovo raštų sugretinimas perša vienareikšmę išvadą: VŠA reikia steigti „lenkišką“ universitetą. Kitaip tariant, Vilniaus generalgubernatorius, nežinodamas, kokios integracinės politikos šalininkai tuo metu turi didesnę įtaką Peterburge, buvo linkęs ieškoti tam tikro kompromiso su krašto visuomene.

1862 m. pabaigos Valujevo ir 1863 m. pradžios Nazimovo pasiūlymai dėl valdžios vykdomos politikos Šiaurės Vakarų krašte koregavimo labai aiškiai liudijo, kad būtent tuo metu tiek tarptautinė, tiek imperijos vidaus situacija buvo taip sukomplikavusi valdžios pasitikėjimą savo jėgomis, kad nemaža valdančiojo elito dalis buvo pasiruošusi daryti rimtas nuolaidas Lietuvos bajorijos naudai, o pirmiausia – švietimo srityje.

Apertieji procesai leistų kelti hipotezę, kad kultūrinės autonomijos suteikimas Lietuvai, kurios svarbiausias atributas turėjo būti atkurtasis Vilniaus universitetas, buvo tas sprendimas, kuris valdžiai bent laikinai būtų užtikrinęs didesnės konservatyviosios bajorijos dalies lojalumą. Dalis Rusijos politikų

⁸⁸ Vilniaus generalgubernatoriaus 1863 m. sausio 31 d. konfidencialus raštas vidaus reikalų ministrui, *LVI*A, f. 378, PS, 1861 m., b. 73, d. 3, l. 30–31.

buvo pasirengę suteikti tokių nuolaidų Šiaurės Vakarų krašto bajorijai. Tačiau Peterburge didelę įtaką turėjo ir tie politikai, kurie siūlė nedaryti esminių nuolaidų Šiaurės Vakarų krašto „lenkams“, be to, prasidėjo sukilimas, ir kompromisas tarp valdžios ir krašto socialinio elito nebuvo pasiektas.

1863–1873 M.: RUSIFIKACINIAI AUKŠTOSIOS MOKYKLOS ĮKŪRIMO PROJEKTAI

Michailo Muravjovo sumanymas steigti universitetą Vilniuje

Po baudžiosios panaikinimo ir „lenkų sukilimo“ aiškius kontūrus įgijo nauja rusiška konservatyvios ideologijos versija (Michailas Katkovas, Jurijus Samarinas, Nikolajus Danilevskis etc.)¹, kuri istorinėje literatūroje įvardijama tiek inteligentų konservatizmu², tiek panslavizmu³. Skirtumas nuo ankstesnio konservatizmo čia buvo tas, kad ši integracinė ideologija nebebuvo elitistinė, t. y. ji išaukštino liaudį, o ne bajoriją. „Atsigręžimas į liaudį“ šiuo atveju neimplikavo patvaldinės sistemos kertinių akmenų griovimo. Nepasitikėjimas tradiciniu elitu dažniausiai buvo grindžiamas jo vakarietiškejimu. Būtent todėl Rusijos išsigelbėjimas sietas su liaudimi, kurios nepalietė Vakarų įtaka. Tiesa, daliai šios ideologinės srovės atstovų nebuvo būdingas naivus anksatyvųjų slavofilų tikėjimas rusų liaudies galiomis. Greičiau čia išvelgta Rusijos ateitis.

Imperijos biurokratinis elitas į šią integracinę ideologiją žiūrėjo palankiau nei į socialinio elito konservatizmą, kuris kaip kompensacijos už prarastą socialinį statusą ir ekonominę įtaką reikalavo ypatingų politinių teisių. Ypač efektyviai ši ideologija galėjo būti instrumentaluota Šiaurės Vakarų krašte.

¹ Žinoma, šie rusų publicistai propagavo gana skirtingas ideologijas, tačiau mums šiuo atveju svarbu tai, kas juos vienijo.

² R. Pipes, *Russian Conservatism in the Second Half of the Nineteenth Century*, *Slavic Review*, vol. 30, 1971, No.1, p. 121–128.

³ H. Rogger, *Reflections on Russian Conservatism: 1861–1905*, *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, Bd. 14, 1966, H. 2, S. 196.

1863 m. rudens pradžioje Muravjovas, matyt, jau nusprendęs, kad karinis Šiaurės Vakarų krašto problemų sprendimas greitai baigsis, grįžo prie Nazimovo minties apie universiteto steigimą šiame krašte tada, kai čia įsivyravus visiška tvarka. Muravjovo nuomone, kurią jis išsakė vidaus reikalų ministrui Valujevui, siekiant apsaugoti kitus Rusijos universitetus nuo neigiamos „lenkų“ įtakos, reikia įkurti universitetą ar licėjų Vilniuje arba kuriame nors kitame Šiaurės Vakarų krašto mieste. Tokia institucija, anot generalgubernatoriaus, reikalinga ir dar dėl vienos priežasties: „Dėl moralinių ir politinių aplinkybių būtina parodyti tam tikrą vyriausybės dėmesį šio krašto poreikiams“⁴. Be to, Muravjovas tikėjosi, kad bajorija noriai aukos lėšas universitetui⁴. Ties Muravjovo pasiūlymais dėl aukštosios mokyklos caras Aleksandras II parašė savo rezoliuciją: „Jeigu jis [Muravjovas] mano tai esant naudinga, tegu pateikia [pasiūlymus] per liaudies švietimo ministrą“.

Spalio 7 d. Vilniaus generalgubernatorius kreipėsi į VŠA globėją su pasiūlymu steigti Vilniuje universitetą⁵. Muravjovas šį pasiūlymą grindė dviem argumentais⁶. Valdžia, nerengdama etninių rusų darbui vietinėse valdžios įstaigose ir švietimo žinyboje, turi priimti į darbą „lenkų kilmės asmenis“. Kita vertus, „jauni žmonės, kilę iš Vakarų gubernijų, vykdami baigti mokslus į rusiškus universitetus, įnešdavo į juos pačią žalingiausią rusų jaunimui kryptį. Tai liudija ir universitetuose vykę neramumai, kuriuose, kaip žinoma, kurstytojai ir pagrindiniai dalyviai buvo lenkų kilmės studentai“.

⁴ Vilniaus generalgubernatoriaus 1863 m. spalio 2 d. rašto vidaus reikalų ministrui kopija su caro pastabomis, *RVIA*, f. 1282, ap. 3, b. 769, l. 155–157; J. Kozłowska-Studnicka, *Wskrzeszenie Uniwersytetu Wileńskiego w wyobraźni Murawjewa-Wieszatiela (Z akt kancelarji gen.-gubernatora w Archiwum państwowe w Wilnie)*, *Szkola Polska*, 1920, Nr. 1, s. 11.

⁵ Vilniaus generalgubernatoriaus 1863 m. spalio 7 d. raštas VŠA globėjui, *LVIA*, f. 567, ap. 3, b. 1263, l. 4. Šio dokumento juodraštis yra kitoje byloje: *ibid.*, f. 378, BS, 1863 m., b. 870, l. 1; J. Kozłowska-Studnicka, *Wskrzeszenie Uniwersytetu Wileńskiego*, op. cit. s. 11–12. Milovidovas suklydo perskaitydamas šio dokumento datą. Muravjovo raštą jis datavo rugsėjo 7 d.: А. Миловидов, *Историческая справка...*, op. cit., c. 16. Taip istoriografijoje įsivėlė klaida, kurią kartoję ir kiti tyrinėtojai: L. Vladimirovas, *Mėginimai atkurti*, op. cit., p. 134; E. Aleksandravičius, *Bandymai atgaivinti*, op. cit., p. 158; C. Лазутка, *Наследие Вильнюсского университета*, op. cit., c. 133.

⁶ [M. Muravjovas], *Samprotavimai apie universiteto įkūrimą Vilniuje*, *LVIA*, f. 378, BS, 1863 m., b. 870, l. 2–4.

rusifikacines intencijas turėję veikėjai panašiai argumentavo būtinybę steigti universitetą Vilniuje⁷.

Muravjovas šią aukštąją mokyklą ruošėsi steigti pagal bendruosius 1863 m. birželio 13 d. caro patvirtintus universitetų nuostatus. Tai, kad šiuo atveju neplanuota rengti specialių nuostatų Vilniaus universitetui, aiškiai demonstravo Muravjovo siekį nepripažinti šio krašto civilizacinio atskirumo. Juk naujieji universitetų nuostatai netaikyti Dorpato universitetui. Vadinamosiose Pabaltijo gubernijose valdžia tuo metu dar pripažino vokiškosios civilizacijos viešpatavimą. Tiesa, bendrieji nuostatai turėjo būti šiek tiek koreguojami, atsižvelgiant į vietines sąlygas ir valdžios siekius.

Pirmoji naujojo universiteto ypatybė turėjo būti ta, kad jis skiriamas šešioms Šiaurės Vakarų krašto gubernijoms (Vilniaus, Kauno, Minsko, Gardino, Vitebsko ir Mogiliovo). Bendruosiuose universitetų nuostatuose tokia „geografinė“ paskirtis nebuvo fiksuota⁸. Tai buvo vadinamųjų pakraščių „privilegija“⁹. Vilniaus universitetą, kaip ir visus kitus, kuriems taikyti šie nuostatai, turėjo sudaryti 4 fakultetai: Istorijos-filologijos, Fizikos-matematikos, Teisės ir medicinos (išimtį sudarė tik Peterburgo universitetas, kuriame nebuvo Medicinos, bet įkurtas Rytų kalbų fakultetas). Be to, Istorijos-filologijos fakultete steigiamą Lietuvii kalbos katedra. Generalgubernatorius nenurodė, kodėl steigiamą ši katedra.

Anot Muravjovo, reikėjo pasirūpinti, kad naujos aukštosios mokyklos profesūra būtų patikima. O tai, generalgubernatoriaus nuomone, buvo galima padaryti tik įvedant griežtus darbuotojų priėmimo principus. Profesoriai Vilniaus universitete turi būti „rusų kilmės ir stačiatikių tikėjimo“, išskyrus užsienio kalbų lektorius. Kiti universiteto darbuotojai turėtų būti „stačiatikių tikėjimo“. Tik žemiausio rango darbuotojai galėjo būti kitatikiai.

⁷ Titulinio patarėjo A. Evreinovo 1862 m. gruodžio 4 d. raštas M. Muravjovui, *RVIA*, f. 908, ap. 1, b. 207, l. 3.

⁸ *Общий Устав Императорских Российских Университетов, Полное собрание законов Российской империи, собрание второе*, Санкт-Петербург, 1866, т. 38, с. 622–638.

⁹ Kijevo Šv. Vladimiro universitetas buvo įsteigtas pirmiausia trims gubernijoms: Kijevo, Voluinės ir Podolės. Kadangi tuometinė Baltarusijos ŠA neturėjo savos aukštosios mokyklos, joje turėjo mokytis ir šios apygardos jaunimas: Skelbimas apie iškilmingą Imperatoriškojo Šv. Vladimiro universiteto įkūrimą, *LVIA*, f. 567, ap. 2, b. 2867, l. 7. Taip pat Dorpato universitetas pirmiausia buvo skirtas trims Pabaltijo gubernijoms: *Акт постановления для Императорского университета в Дерпте, Сборник постановлений по Министерству народного просвещения*, т. 1: *Царствование Александра I*, Санкт-Петербург, 1864, стб. 6.

Toliau buvo punktas, kurio įgyvendinimas turėjo apsaugoti Rusijos universitetus nuo maištingo jaunimo: „Atidarius Vilniaus universitetą, lenkų kilmės [jaunuolius] (pabraukta Muravjovo. – D. S.), kilusius iš minėtųjų šešių gubernijų, nepriimti į rusiškuosius universitetus; šios taisyklės išimtis taikoma tik tiems iš jų, kurie su savo tėvais ar giminaičiais gyvena vidinėse gubernijose“ (pabraukta aut. – D. S.). Šis punktas istoriografijoje buvo komentuojamas labai įvairiai. Milovidovas, kuris informaciją rinko archyve, taip tą punktą ir atpasakojo¹⁰. Vladimirovas rėmėsi Milovidovu, tačiau jį ir interpretavo. Jis teigė, esą tas barjeras taikomas „vietiniams Šiaurės Vakarų krašto (oficialiai tik „lenkų kilmės“) gyventojams“¹¹. Aleksandravičius, atsižvelgdamas į Vladimirovo nuomonę, mini tiesiog „Lietuvos gyventojus“¹²; tą patį tvirtina ir Antanas Rukša¹³. O Kulakauskas nurodo, kad ta nuostata taikoma vietiniams vadinamojo Šiaurės Vakarų krašto gyventojams katalikams¹⁴. Prisiminus, kad Muravjovas, steigdamas Vilniaus universitetą, siekė apsaugoti rusiškuosius universitetus nuo „lenkiškosios“ įtakos, nekyla abejonių, jog Vladimirovo ir Aleksandravičiaus versija mažai tikėtina. Juk pagal ją išeitų, kad Muravjovui ir vietiniai rusai yra nepatikimi. Tuo tarpu Kulakausko teiginio negalima visiškai atmesti. Kiek mums žinoma, toje epochoje valdžia kartą net buvo priversta aiškiai pasakyti, kas yra „lenkų kilmės asmenys“. Tai atsitiko taikant 1865 m. gruodžio 10 d. įstatymą dėl draudimo „lenkų kilmės asmenims“ pirkti žemę Šiaurės Vakarų krašte. 1869 m. iš Peterburgo atėjo nurodymas „lenkų kilmės asmenimis“ „laikyti ne visus katalikus, bet tik lenkus ir tuos, kurie kilę iš „Vakarų“ gubernijų ir priėmę lenkų tautybę“¹⁵. Tačiau Rusijos valdžiai dažnai „lenkų kilmės asmenys“ Šiaurės Vakarų krašte buvo visi katalikai, taigi ir etniniai lietuviai. Taip vėliau atsitiko Muravjovo pasiūlytai nuostatai, kurią patvirtino caras, kad į Rusijos mokymo įstaigas negalima priimti daugiau nei 10% „lenkų kilmės asmenų“ (ji taikyta ir lietuviams). Tačiau tokios nuostatos laikėsi ne visi valdininkai. Vis dėlto tiksliausiai galėtume išsiaiškinti, kaip Muravjovas suvokė „lenkų kilmės asmenis“, paanalizavę jo politikos tikslus Šiaurės

¹⁰ А. Миловидов, *Историческая справка...*, с. 17.

¹¹ L. Vladimirovas, *Mėginimai atkurti*, op. cit., p. 135.

¹² E. Aleksandravičius, *Bandymai atgaivinti*, op. cit., p. 158.

¹³ A. Rukša, *Vilniaus universiteto*, op. cit., p. 124.

¹⁴ A. Kulakauskas, *Vilniaus universiteto*, op. cit., l. 183.

¹⁵ М. С. Самбук, *Политика царизма в Белоруссии во второй половине XIX века*, Минск, 1980, с. 34.

Vakarų krašte bei atidžiai perskaitę kitus jo pasiūlymus, parašytus greta punkto dėl Vilniaus universiteto steigimo.

Pradėti vertėtų nuo strateginių Muravjovo planų krašte. Tuose dokumentuose, kuriuos mums pavyko perskaityti, Muravjovas dažniausiai krašto gyventojus diferencijuoja į dvi grupes: ištikimus vyriausybei ir priešiška nusi-teikusius. Tais atvejais, kai generalgubernatorius, atskirdamas šias dvi grupes, vartoja, mes pasakytume, socialinės stratifikacijos terminus, pirmajai grupei jis priskiria valstiečius, antrajai – socialinį elitą, ypač bajoriją¹⁶; kai mąsto etnokonfesinėmis kategorijomis, priešiška stovyklai priskiriami „lenkų kilmės asmenys“ (dažnai dar priduriant „ir katalikų tikybos“), o ištikimųjų – „rusų kilmės ir stačiatikių tikybos asmenys“ (iš esmės tokia diferenciacija sutinkama šiuose Muravjovo pasiūlymuose dėl Vilniaus universiteto). Taigi etniniai lietuviai lyg ir patenka į „pilkąją zoną“: kaip valstiečiai jie, Muravjovo many-mu, turėtų būti patikimi, tačiau antroje klasifikacijoje jie jau niekaip nebepa-tenka į patikimųjų sąrašą. Todėl tenka grįžti prie Muravjovo samprotavimų apie naujojo Vilniaus universiteto pobūdį.

Manytume, kad etninių lietuvių „likimas“ paaiškėja iš paskutinio gene-ralgubernatoriaus siūlymų punkto, kuriame rašoma, kad visi „lenkų kilmės asmenys“, stodami į universitetą, kaip savo lojalumo garantą įneša 300 rublių užstatą. Akivaizdu, kad tokia suma buvo įmanoma tik bajoro kišenei, ir tai ne kiekvieno. Tikėtina, kad Muravjovas tokiu būdu, be kitų tikslų, siekė apsaugoti universitetą nuo smulkiųjų bajorų. Būtent ši bajorijos dalis labai aktyviai dalyvavo paskutiniame sukilime, ir valdžiai tai nebuvo paslaptis¹⁷. Be to, rei-kia nepamiršti, kad mokestis už mokslą pagal naujus Rusijos imperijos uni-versitetų nuostatus ne sostinėse sudarė 40 rublių. Visa suma, kurią studentas turėtų mokėti, aiškiai buvo per didelė valstiečių šeimos biudžetui. Mažai tikė-tina, kad Muravjovas siekė visiškai neišleisti lietuvių į naująjį Vilniaus univer-sitetą. Todėl manytume, kad Muravjovas lietuvių valstiečių nepriskyrė „lenkų kilmės asmenų“ grupei. Iš šių samprotavimų matyti, kad pagal Muravjovo sumanymą lietuviams turėjo būti atviras kelias į Rusijos universitetus. Tiesa,

¹⁶ И. И. Костюшко, *Крестьянская реформа 1864 года в Царстве Польском*, Москва, 1962, с. 83; Всеподданнейший отчет графа М. Н. Муравьева по управлению Северо-Западным краем (с 1 мая 1863 г. по 17 апреля 1865 г.), *Русская старина*, 1902, т. 110, с. 497–498.

¹⁷ J. Sikorska-Kuliesza, *Deklasacja drobnej szlachty na Litwie i Białorusi w XIX wieku*, Warszawa, 1995, s. 94.

nederėtų ignoruoti ir tos aplinkybės, jog, svarstant universiteto sukūrimo Šiaurės Vakarų krašte galimybes, lietuvių problema buvo marginalinio pobūdžio. Svarbiausias rūpestis buvo socialinio elito lojalumas.

Siekiant sustiprinti rusiškus pradus Vilniaus universitete, jam perduodamos visos valstybinės stipendijos iš kitų universitetų (šioje vietoje turimos omenyje stipendijos, skiriamos Šiaurės Vakarų krašto jaunimui), išskyrus tas, kurios turi specialią vietinę paskirtį. Stipendininkai turi būti „rusų kilmės ir stačiatikių tikybos“, o baigę universitetą jie turėtų dirbti atitinkamą metų skaičių krašte. Lygiai su ta pačia intencija generalgubernatorius siūlė „kilusių iš Lenkijos Karalystės nepriimti jokia dingstimi“.

Komentuojant šį Muravjovo pasiūlymą, istoriografijoje dažniausiai buvo teigiama, kad tas draudimas turėjo būti taikomas ir Lietuvos Užnemunės gyventojams¹⁸. Iš tiesų, keturios šiaurinės Augustavo gubernijos apskritys Vilniaus generalgubernatoriui tuo metu buvo pavaldžios tik laikinai, tačiau Muravjovas siūlė šią guberniją dėl gyventojų etninės sudėties priskirti prie Lietuvos, t. y. Šiaurės Vakarų krašto. Ir, kas ypač svarbu šiuo atveju, šį administracinių ribų pertvarkymą Muravjovas išdėstė tame pačiame rašte vidaus reikalų ministrui, kaip ir pasiūlymą dėl aukštosios mokyklos steigimo Šiaurės Vakarų krašte¹⁹. Vadinasi, Augustavo gubernijos lietuviams turėjo būti atviras kelias į steigiamą Vilniaus universitetą.

Diferencijuojama ir nustatant mokesčių už mokslą, kurį turi mokėti visi be išimties „lenkų kilmės studentai“, tuo tarpu stačiatikių šventikų ir cerkvės tarnautojų vaikai atleidžiami nuo bet kokio mokesčio.

Švietimo žinyba, tiksliau, prie apygardos globėjo esanti Globėjų taryba, iš esmės pritarė Muravjovo iniciatyvai, tik pakoregavo kai kuriuos pasiūlymus bei pateikė keleto bendrųjų nuostatų pakeitimo pritaikant Vilniaus universitetui argumentaciją²⁰.

¹⁸L. Vladimirovas, Mėginimai atkurti, op. cit., p. 133; E. Aleksandravičius, Bandymai atgaivinti, op. cit., p. 158; A. Kulakauskas, Vilniaus universiteto, op. cit., p. 183.

¹⁹Vilniaus generalgubernatoriaus 1863 m. spalio 2 d. rašto vidaus reikalų ministrui kopija, *RVIA*, f. 1282, ap. 3, b. 769, l. 156.

²⁰VŠA globėjo 1863 m. spalio 12 d. raštas Vilniaus generalgubernatoriui, *LVIA*, f. 378, BS, 1863 m., b. 870, l. 5–8. Šio dokumento kopija taip pat yra: *RVIA*, f. 733, ap. 147, b. 198, l. 2–6; J. Kozłowska-Studnicka, Wskrzeszenie Uniwersytetu Wileńskiego, op. cit, s. 12–13. Paminėtinos šios Muravjovo pasiūlymų korekcijos, kurias suformulavo Globėjų taryba: profesoriai ir darbuotojai turi būti rusų kilmės ir stačiatikių tikybos, išskyrus katalikų tikybos dėstytoja

Švietimo žinybos pasiūlymuose nurodoma, kad Istorijos-filologijos ir Fizikos-matematikos fakultetai reikalingi mokytojams, Teisės – vietiniams valdininkams Šiaurės Vakarų krašte rengti, o Medicinos – „lenkų jaunimui“ atitraukti iš rusiškų universitetų.

Lietuvių kalbos katedra Istorijos-filologijos fakultete steigama todėl, kad būtų rengiami „rusų veikėjai civilinei ir švietimo žinyboms tose vietovėse, kur gyvena lietuvių liaudis“. Šios katedros paskirtį galima suprasti išsiaiškinus to meto valdžios strategiją švietimo srityje etninių lietuvių atžvilgiu. 1863 m. pabaigoje – 1864 m. pradžioje vietinėje švietimo žinyboje dar neplanuota totali lietuvių rusifikacija. Pačioje 1864 m. pradžioje Muravjovas nurodė, kad tose Kauno gubernijos vietovėse, kur gyvena lietuviai, greta rusų kalbos leidžiama mokytis ir lietuvių kalbos, be to, šia kalba galima mokytis tikybos²¹. Tai iliustruoja ir Vasilijaus Kulino reakcija į Aleksandro Hilferdingo pasiūlymus remti pastarųjų etnokultūrinį savitumą ir taip supriešinti juos su lenkais²² (Kulino ir Hilferdingo pažiūras aptarsime vėliau). Bet kuriuo atveju fiksuotina tai, kad, skirtingai nuo 1862 m. pradžios Nazimovo pasiūlymo, šiame projekte nebėra projektuojamas lenkų kalbos katedros įkūrimas. Kaip neprisiminus maždaug pusmečiu anksčiau išdėstytą VŠA globėjo siūlymą pašalinti lenkų kalbą kaip dėstomąjį dalyką iš gimnazijų, o ten, kur gyvena etniniai lietuviai, gimnazijose, progimnazijose ir apskritinėse mokyklose lietuvių kalbą dėstyti kaip dalyką. Tada, 1863 m. balandžio mėnesį, Širinskis-Šichmatovas, siūlydamas šias priemones, nurodė, kad „taip būtų pakeltas vyriausybei visiškai nepriešiškas žemaitiškas elementas, kuris po truputį išstumtų lenkiškąjį“²³. Be-

ir užsienio kalbų lektorius. Norint patraukti geresnius profesorius ir kitus darbuotojus, reikia jiems suteikti tam tikrų lengvatų ar paskatų, palyginti su vidinių Rusijos universitetų kolegomis. Dėl „lenkų kilmės Šiaurės Vakarų krašto jaunuomenės“ nepriėmimo į kitas aukštąsias mokyklas Globėjų taryba pridūrė, kad ta nuostata netaikytina Dorpato universitetui, kur „lenkiško elemento buvimas, nesant palankių sąlygų jo plėtotei, bus nežalingas“. Dėl mokesčio už mokslą taip pat įvesta korekcija: nuo jo turi būti atleidžiami visi be išimties rusų kilmės ir stačiatikių tikybos gyventojai. Taip pat užstato klausimu siūloma jau nebe 300 rublių, bet ne mažiau kaip 300 rublių.

²¹ Vilniaus generalgubernatoriaus 1864 m. sausio 1 d. aplinkraščio nuorašas, *Lietuvių spaudos draudimo panaikinimo byla*, parengė A. Tyla, Vilnius, 1973, p. 66.

²²Замечания В. П. Кулина по поводу статьи г. Гильфердинга, „Несколько замечаний о литовском и жмудском племени“ (1864 г. январь); И. Корнилов, *Русское дело ...*, с. 53–58.

²³ VŠA globėjo 1863 m. balandžio 19 d. slaptas raštas liaudies švietimo ministru, *LVI*, f. 567, ap. 21, b. 15, l. 22.

je, visuomenėje, kaip rodo ir Motiejaus Valančiaus „Mažosios seminarijos“ projektas, valdžiai įteiktas pačioje 1864 m. pradžioje, jau buvo subrendęs ir lietuviškos vidurinės mokyklos poreikis²⁴.

Kodėl šis projektas nebuvo įgyvendintas? Oficialioje to meto dokumentacijoje atsakymo nerasime. Tiesa, yra žinoma, kad su Globėjų tarybos pasiūlymais buvo supažindintas liaudies švietimo ministras²⁵, tačiau tai ir yra paskutinis žinomas atvejis, kai valdininkų susirašinėjime paminėtas Muravjovo pasiūlymas steigti universitetą Vilniuje. Vienas iš svarbiausių veiksnių galėjo būti finansinė imperijos padėtis. Valstybei trūko pinigų ir, liaudies švietimo ministro liudijimu, jo vadovaujama žinybai buvo skiriama mažai lėšų, mat manyta, kad ši sfera nėra labai svarbi²⁶. Tuo pat metu, kai Muravjovas inicijavo aukštosios mokyklos steigimą Vilniuje, dėl finansinių išteklių trūkumo buvo atidėtas universiteto steigimas Novorosijske²⁷.

Tačiau reikia prisiminti, kad tuo metu Rusijoje būta dar vienos svarbios institucijos, kurios nuomonės įvairiais aktualiausiai šalies gyvenimo reikalais buvo paisoma net aukščiausiuose sluoksniuose. Ir tai buvo ne kas kita kaip laikraštis „Moskovskije vedomosti“ su redaktoriumi Katkovu. Katkovas ne tik kritikavo vyriausybės veiklą, bet daugeliu atvejų tiesiog diktavo valdžiai, ką toji turi daryti. Štai Rusijos pasiuntinys Prancūzijoje Budbergas rašė, kad kasdieninį laikraščių skaitymą jis pradėdavęs ne nuo oficialiųjų vyriausybės leidinių, bet nuo „Moskovskije vedomosti“, nes „pirmenybę teikė originalui, o ne kopijai“²⁸. Panašiai Katkovo įtaką apibūdino ir Konstantinas Pobedonoscevas: „Buvo ministerijų, kuriose Katkovui nedalyvaujant nebuvo imamasi

²⁴ A. Kulakauskas, M. Valančius ir XIX a. septintojo dešimtmečio švietimo reforma, *LTSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai, Istorija*, t. 27, 1987, p. 36–55.

²⁵ VŠA globėjo 1863 m. spalio 16 d. raštas liaudies švietimo ministrui, *RVIA*, f. 733, ap. 147, b. 198, l. 2–6. Šio rašto juodraštis: *LVIA*, f. 567, ap. 3, b. 1263, l. 10.

²⁶ A. V. Golovnino užrašai, t. 3: Veiksnių vadovaujant liaudies švietimo ministerijai nuo 1861 m. pabaigos iki 1866 m. balandžio mėn. apybraiža, *RVIA*, f. 851, ap. 1, b. 5, l. 390. Šis dokumentas jau pradėtas publikuoti: A. В. Головин, Записки для немногих, *Вопросы истории*, 1997, № 5, c. 100–101.

²⁷ *Сборник постановлений по Министерству народного просвещения*, т. 3: *Царствование императора Александра II*, Санкт-Петербург, 1865, стб. 1068.

²⁸ Cit. pagal: M. Schulze-Wessel, *Rußlands Blick auf Preußen. Die polnische Frage in der Diplomatie und der politischen Öffentlichkeit des Zarenreiches und des Sowjetstaates 1697–1947*, Stuttgart, 1995, S. 190.

nieko svarbaus²⁹. Muravjovas taip pat laikėsi šio principo, todėl, vos atvykęs į Vilnių 1863 m. pavasarį, kreipėsi į Katkovą siūlydamas bendradarbiauti. „Moskovskije vedomosti“ redaktorius atsiliepė į šį Vilniaus generalgubernatoriaus pasiūlymą ir nusiuntė savo patikėtinį į Vilnių³⁰. Anot vieno artimo Muravjovui vietinio valdininko, „skaityti „Moskovskije vedomosti“ buvo taip pat būtina, kaip ir eiti pareigas“³¹. Šie liudijimai lyg ir sufleruoja tyrinėtojų, kad atsakymą į rūpimą klausimą galima rasti Katkovo redaguotame laikraštyje.

Ir iš tiesų, netrukus po to, kai Globėjų tarybos pasiūlymai pasiekė Peterburgą, spalio 31 d., „Moskovskije vedomosti“ išspausdino straipsnį, skirtą šiam Muravjovo sumanymui³². Jame taip pat išreiškiama mintis, kad, steigiant universitetą Vilniuje, siekiama sumažinti „lenkų“ įtaką, tačiau abejojama, ar tokia priemonė bus veiksminga. Pirmiausia nekyla abejonių, kad studentai bus „lenkai“. Kita vertus, nepaisant sumanytojų noro, nepavyks rasti rusų profesorių, kurių ir taip trūksta kituose universitetuose. Nors pripažįstama, kad tokia institucija reikalinga, vis dėlto iš pradžių, „Moskovskije vedomosti“ nuomone, reikia paruošti atitinkamą dirvą, kaip tai padaryta Kijeve, o tada bus galima galvoti ir apie tokios institucijos steigimą Šiaurės Vakarų krašto sostinėje: „Mes manome, kad universitetas Vilniuje, nors ir neturėdamas kaimynystėje dvasinės akademijos ir esant apskritai mažiau palankiai aplinkai, įneš savo svarbą įnašą, bet manome, kad jis turi atsirasti kaip daugelio kitų išankstinių priemonių, tarp jų ir plačios rusų žemdirbių luomo kolonizacijos, pasekmė. Kai įvyks ši kolonizacija, kai vietinis valstiečių luomas atsigaus ir atsistos ant kojų, kai jaunoji pasiturinčių valstiečių karta pasiūs nors tam tikrą kontingentą į vidurines mokslo įstaigas ir kai tos įstaigos suteiks savo auklėtiniais nuodugnę, dalykišką išsilavinimą, – tada ir tik tada bus laikas atidaryti atskirą universitetą Šiaurės Vakarų kraštui“³³. Katkovas ne tik pasako savo *veto* šiam sumanymui, bet ir nurodo, ką artimiausiu laiku reikia nuveikti Šiaurės Vaka-

²⁹ Cit pagal: В. А. Твардовская, *Идеология пореформенного самодержавия*. (М. Н. Катков и его издания), Москва, 1978, с. 3.

³⁰ Ibid., с. 30.

³¹ Ibid., с. 64.

³² М. Н. Катков, *Собрание передовых статей Московских ведомостей. 1863 год*, Москва, 1897, с. 646–648.

³³ Iš kitų Katkovo pasisakymų galima susidaryti vaizdą, kad jis etninių lietuvių nelaike patikimu elementu. Todėl tikėtina, kad šiuo atveju jo minimas „vietinis valstiečių luomas“ – tai etniniai baltarusiai (jo supratimu, tiesiog rusai).

rų krašte švietimo srityje: „Reikia sutelkti dėmesį į jau esančias įstaigas – pasaulietines ir dvasines, ir labiausiai dvasines“. Kaip matysime, vėliau Muravjovas uoliai bandė įvykdyti šį Katkovo nurodymą. Tačiau, matyt, įtardamas, kad dvasinių mokymo įstaigų pertvarkymas nebus lengvas, jis pasiūlė imtis kitų priemonių, kurios turėjo kompensuoti aukštosios mokyklos nebuvimą Šiaurės Vakarų krašte.

Muravjovas jau tų pačių metų lapkričio 13 d. pasiūlė Vilniaus švietimo apygardoje dirbantiems rusams bei baltvokiečiams mokėti 50% priedą prie atlyginimų³⁴, o vėliau dar pasiūlė taikyti šią nuostatą ir užsieniečiams – užsienio kalbų dėstytojams³⁵. 1864–1866 m. Valstybės taryba šį klausimą svarstė tris kartus, ir Vilniaus generalgubernatoriaus pasiūlymas buvo igyvendintas³⁶. 50% priedai prie atlyginimų buvo skiriami ir rusams valdininkams.

Priedai prie atlyginimų turėjo papildyti kitas valdžios priemones, kurioomis į Šiaurės Vakarų kraštą buvo stengiamasi pritraukti ištikimus mokytojus. Patikimų mokytojų trūkumas buvo jaučiamas labiau nei valdininkų. Šios problemos negalėjo išspręsti ir 1838 m. įsteigtos 20 stipendijų Peterburgo, Maskvos, Charkovo bei Kazanės universitetuose VŠA (tuo metu ji vadinosi Baltarusijos ŠA) gimnazijų absolventams, nes jas galėjo gauti ir ne rusai. Siekdama pritraukti daugiau rusų mokytojų į šią apygardą, švietimo žinybos vadovybė 1849 m. nurodė ne stačiatikių kilmės VŠA stipendininkus po universiteto baigimo skirti mokytojais tik į vadinamąsias vidines Rusijos gubernijas, o į jų vietas VŠA turėjo būti skiriami rusų kilmės universitetų stipendininkai. 1852 ir 1859 m. ši nuostata buvo dar kartą patvirtinta³⁷. 1860 m. dauguma tų stipendijų buvo sukoncentruotos Peterburgo ir Maskvos universitetuose³⁸.

Lygiai tuo pat metu Muravjovas pradėjo rūpintis, kad greta jau egzistuojančių 60 stipendijų „patikimiems stačiatikių tikybos asmenims“ Maskvos, Charkovo ir Kazanės universitetų Istorijos-filologijos bei Fizikos-matematikos

³⁴ Vilniaus generalgubernatoriaus 1863 m. lapkričio 13 d. rašto liaudies švietimo ministrai juodraštis, *LVI*A, f. 378, BS, 1863 m., b. 876, l. 1–2.

³⁵ Vilniaus generalgubernatoriaus 1864 m. balandžio 8 d. raštas liaudies švietimo ministrai, *ibid.*, l. 15–16.

³⁶ Pažyma apie Valstybės tarybos 1864 m. vasario 10, gruodžio 28 d. bei 1866 m. gegužės 23 d. nutarimus, patvirtintus caro, *RVI*A, f. 1152, ap. 7, b. 373, l. 21.

³⁷ Liaudies švietimo ministro 1859 m. spalio 23 d. raštas VŠA globėjui, *LVI*A, f. 567, ap. 3, b. 296, l. 237.

³⁸ Liaudies švietimo ministro 1860 m. kovo 13 d. raštas VŠA globėjui, *ibid.*, l. 277.

fakultetuose³⁹ būtų įsteigtos dar 30 stipendijų Dorpato universitete. Stipendininkai po studijų baigimo turėjo 6 metus atidirbti pagal Liaudies švietimo ministerijos siuntimą Šiaurės Vakarų krašte. Tokios stipendijos buvo įsteigtos 1864 m. gegužės 25 d. Jas, nepaisant Muravovo pasipriešinimo⁴⁰, galėjo gauti ne tik rusai, bet ir baltvokiečiai⁴¹.

Liko dar viena problema, kurią Muravjovas tikėjosi išspręsti įkurdamas universitetą Vilniuje, – tai neigiama „lenkų“ studentų įtaka rusiškuose universitetuose. Prie jos Vilniaus generalgubernatorius grįžo rengdamas 1864 m. gegužės 14 d. pasiūlymus, kuriuos jis įteikė Aleksandriui II. Čia buvo siūloma apriboti „lenkų kilmės asmenų“ skaičių didžiarusiškose mokymo įstaigose iki 10%. Caro paliepimu Vakarų komitetas Muravovo pasiūlymus svarstė gegužės 17 ir 19 d. Generalgubernatoriaus pasiūlymą palaikė tik 4 komiteto nariai, tarp kurių buvo ir Nikolajus Miliutinas, o kiti 7 posėdyje dalyvavusieji bei pirmininkas kunigaikštis Pavelas Gagarinas siūlė neįvesti lenkams *numerus clausus* motyvuodami tuo, kad revoliucingumas glūdi atskiroje asmenybėje, ir bendras „lenkų kilmės studentų“ skaičius čia niekuo dėtas. Kita vertus, jų nuomone, nėra reikalo nustatyti vienodos normos visiems universitetams. Be to, tokios normos nustatymas būtų atviras suvaržymas, o tai tik dar pablogintų situaciją. Ypač Muravovo pasiūlymą kritikavo Valujevas. Tačiau Aleksandras II gegužės 22 d. patvirtino mažumos nuomonę šiuo klausimu⁴².

Jau tų pačių metų lapkričio mėnesį liaudies švietimo ministras Golovninus kreipėsi į carą klausdamas, ar ta lenkų kilmės asmenų didžiarusiškose įstaigose skaičių ribojanti norma galios ir ateinančiais, t. y. 1865, metais⁴³. Ši

³⁹ *Сборник постановлений по Министерству народного просвещения*, т. 3: *Царствование императора Александра II...*, 1865, стб. 855.

⁴⁰ Vilniaus generalgubernatoriaus 1864 m. balandžio 8 d. raštas liaudies švietimo ministrui, *LVI A*, f. 378, BS, 1863 m., b. 876, l. 18–16.

⁴¹ *Сборник постановлений по Министерству народного просвещения*, т. 3: *Царствование императора Александра II...*, стб. 1163–1164.

⁴² [?], Михаил Николаевич Муравьев и его мероприятия в Северо-Западной России. 1864 г. (Приложения к его запискам), *Русская старина*, 1884, кн. 6, с. 578–581; Muravovo 1864 m. gegužės 14 d. pasiūlymai taip pat publikuoti: Три политические записки о С.-З. крае Гр. М. Н. Муравьева, *Сборник статей, разъясняющих польское дело по отношению к Западной России*, выпуск второй, составил и издал С. Шолкович, Вильна, 1887, с. 308–318.

⁴³ Liaudies švietimo ministro 1864 m. lapkričio mėnesio nuolankiausias pranešimas carui [dokumento viršuje esantis įrašas „lapkričio 30 d.“ rodo, kada caras gavo šį dokumentą], *RVI A*, f. 744, ap. 1, b. 29, l. 322–324.

Golovnino žingsnį galima traktuoti tik kaip bandymą panaikinti tą draudimą. Caras perdavė svarstyti šį klausimą Ministrų komitetui. 1865 m. balandžio 15 d. komiteto posėdyje Golovninai išdėstė savo argumentus. Jo surinktais duomenimis, per paskutinius 11 metų tik sostinių universitetuose „lenkų kilmės studentų“ skaičius viršijo tą 10% ribą: Peterburgo universitete jų buvo 30%, Maskvos – 23%. Liaudies švietimo ministras manė, kad tokia situacija susidarė todėl, jog „Vakarų krašte nėra aukštųjų mokyklų“⁴⁴. Taip pat Golovninai nurodė galimas tokio draudimo pasekmes: arba „lenkų kilmės jaunuoliai“, baigę Šiaurės Vakarų krašto gimnazijas, masiškai stos į Kijevo universitetą ir ten sudarys daugumą, o tai yra visiškai nepageidautina; arba stos į Varšuvos ir užsienio aukštasias mokyklas, kurias baigę jie bus dar priešiškesni Rusijai; arba jie iš viso liks nebaigę aukštojo mokslo, o tai, anot Golovnino, nepateisinama nei iš žmogiškų, nei iš politinių pozicijų. Be to, anot ministro, „universitetą steigti ten akivaizdžiai negalima“, o kitokios aukštosios mokyklos neatneš laukiamos naudos⁴⁵. Tačiau Golovnino pasiūlymo nepalaikė nė vienas posėdyje dalyvavęs komiteto narys, iš jų ir tie, kurie minėtame Vakarų komiteto posėdyje mažiau nei prieš metus priešinosi tokios priemonės taikymui (tarp tokių paminėtinas ir Valujevas). Ministrų komitetas tokį sprendimą grindė tuo, kad šiame krašte vis dar vykdoma „lenkiška propaganda“, be to, būtų nesolidu atšaukti neseniai priimtus nutarimus. Aleksandras II patvirtino daugumos nuomonę⁴⁶.

Šis „lenkų kilmės studentų“ skaičiaus apribojimas buvo prisimenamas ir vėlesniais metais. 1872 m. liaudies švietimo ministras Dmitrijus Tolstojus susirūpino, kad ši ribojanti norma nebūtų taikoma lietuviams. Ministro nuomone, lietuviai aktyviai dalyvavo abiejuose sukilimuose todėl, kad „lenkai“ patraukė juos į savo pusę. Pagrindinis įrankis buvo mokyklos, ypač Varnių dvasinė seminarija. Todėl dabar, D. Tolstojaus nuomone, „jeigu jiems [lietuviams] bus suteikta galimybė baigti universitetą, tai jie, be abejonės, įgis aukštąjį rusų išsilavinimą ir nebus lenkų sąjungininkai, nes su šiais jie turi tik bendrą religiją, tačiau labai skiriasi kalba ir visa buitimi“⁴⁷. Toks žingsnis, galima

⁴⁴ Atskiras Ministrų komiteto 1865 m. balandžio 15 d. žurnalas, *ibid.*, f. 1263, ap. 1, b. 3146, l. 60–61.

⁴⁵ *Ibid.*, l. 163–164.

⁴⁶ *Ibid.*, l. 158–160, 166.

⁴⁷ Išrašas iš liaudies švietimo ministro ataskaitos carui apie 1872 m. rudenį įvykdytą VŠA apžiūrą, *LVI*A, f. 567, ap. 26, b. 49, l. 2.

sakyti, buvo logiškas. Mat valdžia rėmė lietuvių, gyvenusių Lenkijos Karalystėje, studijas rusiškuose universitetuose (vadinamųjų lietuviškų stipendijų atsiradimo aplinkybes bei skyrimo tvarką aptarsime kitame skyriuje). Caras pritarė pasiūlymui netaikyti 10% apribojimo lietuviams.

Aukštosios stačiatikių dvasinės akademijos projektas 1863–1864 m.

Gavęs Katkovo „instrukciją“, Muravjovas vis dėlto neatsisakė idėjos įsteigti aukštąją mokyklą Vilniuje, tačiau naujame jo pasiūlyme, su kuriuo, kiek yra žinoma, jis pirmiausia supažindino Lietuvos ir Vilniaus stačiatikių metropolitą Josifą, jau buvo kalbama apie stačiatikių dvasinę akademiją. Muravjovo nuomone, tokios institucijos įkūrimas Vilniuje „atitiktų tą svarbą, kurią privalo turėti mūsų dvasininkija šalyje, jau ne kartą buvusioje religinės tikybų kovos sritimi“. Kreipdamasis su šiuo pasiūlymu į Maskvos ir Kolomos metropolitą Filaretą, Vilniaus generalgubernatorius taip pat pasižadėjo rūpintis būtinomis tam reikalui lėšomis⁴⁸.

Tačiau jau pirmoji Lietuvos ir Vilniaus metropolito Josifo reakcija rodo, kad jis be didelio entuziazmo žiūrėjo į šį sumanymą. Tiesa, Josifas iš esmės pritarė dvasinės akademijos steigimui Vilniuje, nes ji stiprintų stačiatikybės įtaką tiek Vilniuje, tiek visame Šiaurės Vakarų krašte, tačiau pridūrė, kad, žiūrint visos imperijos interesų, dar viena akademija šalia jau egzistujančių keturių nebūtų reikalinga. Be to, Stačiatikių bažnyčios biudžete tam tikrai nėra lėšų. Vadinasi, baigia savo samprotavimus Josifas, dvasinę akademiją Vilniuje galima steigti tik tuo atveju, jei tam bus skirtos ekstra lėšos⁴⁹.

Gavęs tokį atsakymą, Muravjovas turėjo suprasti, kad iš Filareto negalima laukti jokių iniciatyvų šiuo klausimu. O ir tradicinis tokių reikalų tvarkymo būdas, kai generalgubernatorius kreipiasi į vidaus reikalų ministrą ar carą, šiuo atveju nebuvo tinkamas, nes šie pirmiausia būtų atsiklausę Stačiatikių bažnyčios hierarchų nuomonės. Muravjovas, ne vienerius metus dirbęs

⁴⁸ Vilniaus generalgubernatoriaus 1863 m. lapkričio 13 d. rašto Lietuvos ir Vilniaus stačiatikių metropolitui Josifui juodraštis, *ibid.*, f. 378, BS, 1864 m., b. 13486, l. 1–2; П. Жукович, *Записка о Духовной Академии в Вильне*, Санкт-Петербург, 1914, с. 4–5; А. Миловидов, *Историческая справка...*, с. 18–19.

⁴⁹ Lietuvos ir Vilniaus stačiatikių metropolito Josifo 1863 m. gruodžio 12 d. raštas Vilniaus generalgubernatoriui, *LVI*, f. 378, BS, 1864 m., b. 13486, l. 3.

Peterburge, be jokios abejonės gerai buvo susipažinęs su Stačiatikių bažnyčios vyresnybės nuotaikomis, kurias atspindėjo ir Lietuvos bei Vilniaus metropolito reakcija į jo sumanymą. Tikėtina, kad būtent tai ir paskatino Muravjovą pateikti savo sumanymą carui audiencijos metu 1864 m. žiemą.

Matyt, minėtos aplinkybės ir paskatino generalgubernatorių pakoreguoti savo pasiūlymą. Aleksandrui II Muravjovas užsiminė tik apie papildomų kursų steigimą prie stačiatikių dvasinės seminarijos Vilniuje, į kurią būtų priimami ir gimnazijų auklėtiniai⁵⁰. Tokiam pasikeitimui įtakos galėjo turėti ir naujasis VŠA globėjas Ivanas Kornilovas. Yra išlikęs vienas jo rankraštis be datos, kuriame jis teigiamai vertina dvasinės stačiatikių akademijos įkūrimą Vilniuje, tačiau tokią instituciją siūlo steigti tik tada, kai bus sutvarkytos žemesnio lygmens mokymo įstaigos, nes tik tuo atveju „akademija bus gera“⁵¹. Anot Sankt Peterburgo stačiatikių dvasinės akademijos profesoriaus Michailo Kojalovičiaus, kuris tuo metu susirašinėjo tiek su Antonijum Pščolko⁵², tiek su Kornilovu, iš pradžių buvo galvojama apie ketverių metų kursą ir juridinio išsilavinimo akcentavimą greta dalykų, būdingų dvasinėms mokymo įstaigoms⁵³. Caro nurodymu šis sumanymas buvo perduotas Vakarų komitetui.

Muravjovo pasiūlymus dėl priemonių Šiaurės Vakarų krašte, taip pat dėl papildomų kursų steigimo prie seminarijos Vakarų komitetas svarstė gegužės 17 ir 19 d. Tolesnis šio klausimo svarstymas buvo perduotas oberprokuroro žiniai. Sinodas, apsvarstęs šį klausimą liepos 3 d., nusprendė sužinoti Lietuvos ir Vilniaus metropolito nuomonę. Pastarasis, užsiminęs, kad tokią idėją reikia „nuodugniai ir įvairiapusiškai apsvarstyti“, pasiūlė tam tikslui sudaryti komisiją, į kurią kartu su generalgubernatoriaus paskirtais pasauliečiais įeitų Kauno stačiatikių vyskupas Aleksandras bei seminarijos rektorius Josifas⁵⁴.

⁵⁰ Vilniaus generalgubernatoriaus 1864 m. liepos 24 d. atsiliepimo Lietuvos ir Vilniaus metropolitui kopija, *ibid.*, l. 13.

⁵¹ I. Kornilovas, Raštas dėl būtinybės sutvarkyti Šiaurės Vakarų krašto dvasines mokymo įstaigas prieš atidarant Vilniuje dvasinę akademią, be datos, *Rusijos tautinės bibliotekos Sankt Peterburge Rankraščių skyrius* (toliau – RTBP RS), f. 377, b. 198, l. 1–2.

⁵² Šis stačiatikių šventikas jau buvo patekęs į mūsų istoriografijos akiratį. Jis buvo vienas iš tų caro valdžios statytinių, kurie faktiškai parengė Archeologijos komisijos uždarymą: E. Aleksandravičius, *Kultūrinis sąjūdis Lietuvoje...*, p. 46.

⁵³ *Виленский вестник*, 1889, № 261.

⁵⁴ Lietuvos ir Vilniaus metropolito Josifo 1864 m. liepos 17 d. raštas Vilniaus generalgubernatoriui, *LVIA*, f. 378, BS, 1864 m., b. 13486, l. 38.

Liepos 24 d. Muravjovas pasiūlė Josifui sudaryti komitetą, kuriam vadovautų Kauno stačiatikių vyskupas Aleksandras ir į kurį įeitų seminarijos rektorius šventikas Pščolko, o iš pasauliečių – VŠA globėjas Kornilovas, apygardos inspektorius Kulinas, Vilniaus gimnazijos inspektorius Michailas Iziumovas ir liaudies mokyklų inspektorius Konstantinas Snitko⁵⁵. Taigi Muravjovas siekė, kad daugumą komisijoje sudarytų pasauliečiai, be to, vieną iš dvasininkų jis pats pasiūlė.

Aišku, kad Muravjovas pasirinko šį šventiką neatsitiktinai. Kojalovičius, remdamasis savo susirašinėjimu su Pščolko, teigia, kad pastarasis buvo artimiausias Muravjovo bendramintis reformuojant Stačiatikių bažnyčią Šiaurės Vakarų krašte⁵⁶. Tokį teiginį bent iš dalies patvirtintų ir Muravjovo pastangos 1864 m. pabaigoje išrūpinti šventikui Pščolko Šv. Onos antro laipsnio ordiną⁵⁷.

Metropolitas nors ir neprieštaravo tokiai komisijos sudėčiai, tačiau parodė aišką nepasitenkinimą tuo, kad daugumą joje sudarys ne dvasinės žinybos atstovai⁵⁸.

Ši komisijos sudarymo istorija atspindėjo toje „Didžiųjų reformų epochoje“ buvusias kai kurių aukščiausių valstybės pareigūnų, pirmiausia Valujevo pastangas reformuoti Stačiatikių bažnyčią ir aukštųjų hierarchų požiūrį į šiuos sumanymus. Matydamas, kad Bažnyčios vadovai nenori imtis radikalių reformų, kurios suartintų dvasinį luomą su kitais gyventojų sluoksniais, pakeltų jo autoritetą visuomenėje ir, sumažinant jo skaičių, pagerintų materialinę situaciją, vidaus reikalų ministras inicijavo specialaus komiteto sudarymą. Maskvos ir Kolomnos metropolitas Filaretas nors ir pritarė tokios institucijos įkūrimui, tačiau kategoriškai prieštaravo prieš pasauliečių dalyvavimą ruošiant Bažnyčios reformą. Ši aukštųjų Stačiatikių bažnyčios hierarchų opozicija ir sutrukdė Valujevui 1861–1862 m. įvykdyti radikalias dvasinio luomo reformas.

Muravjovas, be jokios abejonės, žinojo apie šiuos Stačiatikių bažnyčios reformos projektus ir aukščiausių dvasiškių opoziciją. Svarbu dar ir tai, kad

⁵⁵ Vilniaus generalgubernatoriaus 1864 m. liepos 24 d. raštas Lietuvos ir Vilniaus stačiatikių metropolitui, *ibid.*, l. 39–40.

⁵⁶ *Виленский вестник*, 1889, № 255.

⁵⁷ Vilniaus generalgubernatoriaus 1864 m. gruodžio 10 d. rašto nenustatytam adresatui kopija, *LVIIA*, f. 439, ap. 1, b. 51, l. 2.

⁵⁸ Lietuvos ir Vilniaus metropolito 1864 m. liepos 26 d. raštas Vilniaus generalgubernatoriui, *ibid.*, f. 378, BS, 1864 m., b. 13486, l. 43.

Valujevas, 1861 m. rugpjūčio 18 d. pateikdamas carui pasiūlymus dėl Bažnyčios reformavimo, kaip pretekstą nurodė varganą stačiatikių dvasininkų padėtį vakarinėse gubernijose, tačiau tuo pat metu įrodinėjo, kad neišmanoma izoliuotai viename iš Rusijos regionų išspręsti šią problemą. Valujevas siūlė imtis reformų visos imperijos mastu⁵⁹. Todėl tikėtina, kad, nors ir daugeliu atvejų nepritardamas Valujevo inicijuojamoms reformoms, ši kartą Muravjovas planavo pasinaudoti vidaus reikalų ministro projektais savo politikai įgyvendinti Šiaurės Vakarų krašte.

Būta ir kitų aplinkybių, skatinusių Muravjovą imtis iniciatyvos ir per daug nepasitikėti dvasine vyresnybe. Tuo metu Šv. Sinodas bandė vaidinti pagrindinį vaidmenį liaudies švietime visos imperijos mastu ir net siekė nustumti Liaudies švietimo ministeriją į antraeiles pozicijas. Tuo tarpu Lietuvos ir Baltarusijos Stačiatikių bažnyčios vadovai patys sutiko būti švietimo žinybos pagalbininkai⁶⁰.

Atrodo, Muravjovas aiškiai suvokė, kad dvasinė žinyba Šiaurės Vakarų krašte nebus reformų iniciatorė. Generalgubernatoriaus nuomone, ŠA globėjas turi „stengtis veikti drauge su vyskupijos valdžia pagal Vyriausio krašto viršininko tiesioginį nurodymą ir nukreipimą, kadangi čia liaudies švietimo sistema turinti išskirtinį charakterį dėl ypatingų vietinių sąlygų ir politinės padėties; [švietimo žinyba], siekdama visiškos sėkmės, privalo glaudžiai sietis su krašto valdymo sistema ir veikdama su pastarąja turi padėti jai visomis priemonėmis išplėsti ir tvirtinti rusų tautybę bei palaikyti stačiatikybę tarp miesto ir kaimo gyventojų šalyje, iki šiol esančioje švietimo religinio-politinio prado įtakoje ir junge“⁶¹. Šiose eilutėse aiškiai atsispindi Muravjovo noras savo rankose sukonzcentruoti vadovavimą švietimo pertvarkymams Šiaurės Vakarų krašte.

Komisija savo pasiūlymus pateikė Muravjovui ir Josifui 1864 m. rugsėjo 9 d.⁶² Jos darbo rezultatai buvo užfiksuoti trijuose dokumentuose:

⁵⁹ D. Saunders, *Russia in the Age of Reaction and Reform 1801–1881*, London, New York, 1992, p. 250; G. L. Freeze, P. A. Valuyev and the Politics of Church Reform (1861–1862), *The Slavonic and East European Review*, vol. 56, 1978, No. 1, p. 72; С. Римский, Церковная реформа 60–70-х годов XIX века, *Отечественная история*, 1995, № 2, с. 170–171.

⁶⁰ A. Kulakauskas, *Pradžios mokykla...*, l. 91.

⁶¹ Vilniaus generalgubernatoriaus 1864 m. sausio 22 d. raštas liaudies švietimo ministriui, *LVI A*, f. 378, BS, 1864 m., b. 25, l. 5–6; A. Kulakauskas, *Pradžios mokykla...*, l. 110.

⁶² 1868 m. rugsėjo 17 d. Lietuvos ir Vilniaus metropolito Josifo raporto kopija, *RVI A*, f. 797, ap. 38, b. 156, l. 25–26.

„Komiteto, paskirto aukštosios mokyklos prie Lietuvos dvasinės seminarijos programos sudarymui, samprotavimas“ (toliau – „Samprotavimas“), „Aukštosios dvasinės dviklasės mokyklos projektas“ (toliau – „Projektas“) ir „Pasiūlymai dėl kai kurių mokslo dalykų, dėstomų pagal Lietuvos seminarijos programą, pakeitimų“⁶³. Autorių sumanymu, nauja aukštoji mokykla turėjo „rengti tikrus (istinno) rusų veikėjus stačiatikiška dvasia pilietinėje ir dvasinėje sferose kovai šiame krašte su katalikybe ir polonizmu, t. y. su fanatiška religine ir politine propaganda, galinčia turėti pasisėkimą, esant jų priešininkų indiferentiškumui ir nepakankamam moksliniam-teologiniam ir istoriniam išsilavinimui“. Į šią aukštąją mokyklą turėjo stoti geriausi seminarijų bei gimnazijų auklėtiniai. Pastarieji – tik stačiatikių tikybos. Seminarijų auklėtiniai priimami be stojamųjų egzaminų, o baigusieji gimnazijas turėjo laikyti tikybos egzaminą. Šį punktą komisija paminėjo savo pasiūlymuose, tačiau jo nebeliko jos parengtame „Projekte“. Jame buvo sakoma, kad tiek seminarijų, tiek gimnazijų auklėtiniai, sėkmingai baigę šių mokyklų kursus, priimami be egzaminų. Ir tik tie, kurie nebaigė tokio kurso, turėjo laikyti egzaminą. Mokslas turėjo trukti dvejus metus, nors komisija taip pat išreiškė pageidavimą pratęsti mokymąsi iki ketverių metų, jei bus lėšų⁶⁴.

„Projekte“ komisija nurodė, kad naujoji aukštoji mokykla turi ne tik tarnauti Bažnyčios poreikiams, bet dar pageidautina, kad ji ruošų absolventus ir kitai visuomeninei bei valstybinei veiklai. Baigusiems šią aukštąją mokyklą teikiama pirmenybė prieš seminarijų absolventus gaunant tarnybą Bažnyčioje. Stojantieji į civilinę tarnybą gauna tas pačias teises, kaip ir universitetų studentai. Taip pat nurodyta, kad šios mokyklos absolventai galėtų būti istorijos ir klasikinių kalbų mokytojai vietinėse gimnazijose ir progimnazijose. Planuota priimti į šią įstaigą iš visų imperijos seminarijų ir gimnazijų.

⁶³ Komiteto, paskirto aukštosios mokyklos prie Lietuvos dvasinės seminarijos programai sudaryti, samprotavimas; Aukštosios dvasinės dviklasės mokyklos projektas; Pasiūlymai dėl kai kurių mokslo dalykų, dėstomų pagal Lietuvos seminarijos programą, pakeitimų, *LVI*A, f. 378, BS, 1864 m., b. 13486, l. 53–56, 47–50, 51–52.

⁶⁴ „Projekte“ numatytos šios disciplinos: teologija, homiletika, visuotinė politinė ir Bažnyčios istorija, bažnytinė-pilietinė Rusijos istorija su smulkmenomis iš krašto istorijos, veikianti civilinė bei kanonų teisė, metafizika ir filosofijos istorija, literatūros teorija bei visuotinės ir rusų literatūros istorija, lotynų, graikų ir viena iš dabartinių kalbų. „Samprotavime“ komisija išreiškė nuomonę, kad būtų naudinga supažindinti studentus ir su Lietuvos Statutu „kaip su pačia akivaizdžiausia lenkų bajorijos ir katalikų dvasininkijos noro ir siekimo pavergti žemutines klases ir visus vietinius gyventojus-stačiatikius išraiška“, *ibid.*, l. 55.

Jeigu Muravjovas būtų gavęs pritarimą Peterburge, galima beveik neabejoti, kad jam būtų pavykę įgyvendinti šį sumanymą. Juk šioje įstaigoje per dvejus metus buvo galima gauti išsilavinimą, kuris prilygintas universitetiniam. Be to, šiam tikslui turėjo padėti ir numatytos 50 stipendijų po 200 rublių kiekviena. Stipendininkai, baigę aukštąją mokyklą, turėjo atidirbti tam tikrą metų skaičių (kuris „Projekte“ nebuvo nustatytas) Šiaurės Vakarų krašte.

Gavęs minėtus tris dokumentus kartu su būsimos aukštosios mokyklos sąmata, Muravjovas suprato, kad iš Šiaurės Vakarų krašto švietimo reikalams skiriamų lėšų nepavyks rasti papildomų 29 000 rublių, reikalingų naujai įstaigai. Todėl jis nusprendė kreiptis į oberprokurorą dėl šių lėšų⁶⁵. Tuo tarpu dvasinėje žinyboje, kaip jau minėta, nebūta didelio entuziazmo šiuo klausimu. Maskvos ir Kolomnos metropolitas abejojo, ar pavyks rasti naujai dvasinei akademijai kvalifikuotų profesorių bei lėšų. Be to, jo nuomone, įsteigus dvasinę akademiją, rezultatų gali tekti ilgokai laukti. Tuo tarpu dabartinė situacija reikalauja skubių sprendimų. Bažnyčios misiją šiame krašte, metropolito Filareto nuomone, gali atlikti ir dvasinių seminarijų auklėtiniai⁶⁶. Nepritarė Muravjovo sumanymui ir Sinodo oberprokuratoras Aleksejus Achmatovas. Taip žluogo šis paskutinis Muravjovo bandymas įsteigti aukštojo mokslo įstaigą Vilniuje.

Rusifikaciniai aukštosios mokyklos projektai 7-ojo dešimtmečio pabaigoje – 8-ojo dešimtmečio pradžioje

Po 1863 m. sukilimo numalšinimo ir septintojo dešimtmečio pradžios studentų bruzdėjimo susiklostė nepalanki situacija steigti naujus universitetus ne tik Šiaurės Vakarų krašte, bet ir kitose imperijos dalyse. Net savo liberalumu Rusijos vyriausybinuose sluoksniuose pasižymėjęs liaudies švietimo ministras Golovninai manė, kad Rusijoje yra pakankamai universitetų⁶⁷. Tokią išvadą iš dalies galėjo sąlygoti ir „objektyvi“ aplinkybė – imperijos universitetuose 7-ajame dešimtmetyje chroniškai trūko dėstytojų⁶⁸.

⁶⁵ Vilniaus generalgubernatoriaus 1864 m. rugsėjo [?] d. raštas Lietuvos ir Vilniaus metropolitui Josifui, *LVI*A, f. 378, BS, 1864 m., b. 13486, l. 44.

⁶⁶ *Виленский вестник*, 1889, № 261.

⁶⁷ Liaudies švietimo ministro 1865 m. rugsėjo 7 d. nuolankiausias pranešimas, *RVI*A, f. 851, ap. 1, b. 5, l. 362–376.

⁶⁸ A. Sinel, *The Classroom and the Chancellery: State Educational Reform in Russia under Count Dmitry Tolstoi*, Cambridge, 1973, p. 86–87.

Kita vertus, visų lygių imperijos valdininkai pakankamai aiškiai suvokė, kad visose gyvenimo sferose vykstantis modernizacijos procesas anksčiau ar vėliau vis tiek privers steigti aukštąją mokyklą Šiaurės Vakarų krašte. Būtent todėl energingai imtasi vidurinių mokyklų reformavimo. Strateginis šių pertvarkymų tikslas, kaip matyti iš valdininkų susirašinėjimo, buvo gimnazijų auklėtinių tautinės sudėties pakeitimas taip, kad jose pradėtų vyrėti „rusų kilmės ir stačiatikių tikybos“ mokiniai⁶⁹. Viena iš pagrindinių priemonių siekiant šio tikslo buvo gimnazijų skaičiaus mažinimas Šiaurės Vakarų krašte, nors tokia politika nebuvo vykdoma beatodairiškai. To neleido daryti Lietuvos geokultūrinė aplinka: „Atsižvelgiant į tai, kad Vakarų kraštas yra pasienio su Vakarų Europa kraštas, kad jis yra kaimynystėje su išsilavinusia Prūsija, Lenkijos Karalyste ir Kuršu, kur vietiniai gyventojai naudojami visomis priemonėmis savo vaikų švietimui ir kur vidurinių mokyklų skaičius yra nemažas ir dabar, ir nuolat didėja, negalima nepripažinti pateisinama tos nuomonės, kad, esant tokioms aplinkybėms, Vakarų kraštas tam, kad atsispirtų užsienio elementų įtakai, negali likti be stiprių rusiškų švietimo centrų, kokie turi būti visi vietiniai miestai su gimnazijomis“⁷⁰. Ypač svarbus šiame regione tapo lietuvių švietimas, kurie, anot VŠA globėjo Kornilovo, „patys savaime, be pašalinio, priešiško mums poveikio, neturi jokių separatistinių siekių ir gali jausti rusams, kaip įrodo faktai, visiškai draugišką nusistatymą; jie visada pasiduoda stipresnio prado įtakai: kai Vakarų krašto gimnazijose buvo įvesta dėstomoji lenkų kalba, žemaičiai, besimokę tose įstaigose, pradėjo kalbėti lenkiškai, o dabar, įsteigus liaudies mokyklas ir gimnazijas grynai rusiškos dvasios, jie mielai pasiduoda rusiškos įtakos viešpatavimui“⁷¹. Be to, čia jaučiamas labai didelis švietimo poreikis, todėl, samprotauja Kornilovas, uždarius Šiaulių gimnaziją, lietuviai vis tiek sieks išsilavinimo, tik jau ne rusiškose mokyklose, bet Mintaujoje, Rygoje, Liepojoje⁷².

Šis „patikimų“ imperijos valdinių įvaizdis palengvino lietuvių kelią į aukštąjį mokslą. Reikia tik prisiminti mūsų jau minėtas D. Tolstojaus pastangas netaikyti lietuviams 10% kvotos rusiškuose universitetuose bei „lietuviškas stipendijas“ (kurių genezę aptarsime kitame skyriuje). Tačiau šis rusų valdi-

⁶⁹ VŠA globėjo 1866 m. rugpjūčio 31 d. raštas Vilniaus generalgubernatoriui, И. Корнилов, *Русское дело...*, c. 98–115.

⁷⁰ Ibid., c. 102.

⁷¹ Ibid., c. 104.

⁷² Ibid., c. 104–105.

ninkų „palankumas“ lietuviams nebuvo susijęs su lietuvių kalbos, taigi ir aukštosios kultūros, viešomis funkcijomis, todėl ir lietuvių „patikimumas“ nebuvo pakankamas motyvas įsteigti aukštąją mokyklą Lietuvoje. Valdžios akimis žiūrint, čia vis dar vyravo lenkų civilizacija, ir tai trukdė valdžiai steigti Šiaurės Vakarų krašte universitetą ar kitą aukštojo mokslo įstaigą.

Būtent tokį motyvą 1865 m. nurodė Vilniaus generalgubernatorius Konstantinas Kaufmanas, kai Katkovas išskėlė mintį steigti Vilniuje medicinos-chirurgijos akademiją ir dvasinę seminariją⁷³.

Matyt, Muravjovo projektų nesėkmė buvo ilgam atšaldžiusi vietinių valdininkų iniciatyvas šioje srityje. Nauji aukštosios mokyklos steigimo Šiaurės Vakarų krašte projektai dienos šviesą išvydo tik 1868 m. pradžioje: Vilniaus gubernatorius siūlė steigti dvasinę akademiją su Teisės fakultetu⁷⁴. Aki-vaizdu, kad Teisės fakulteto reikalingumą suponavo kvalifikuotų valdininkų trūkumas Šiaurės Vakarų krašte. Šis gubernatoriaus pasiūlymas taip pat dar kartą parodė, kad bijoma kurti Lietuvoje net rusišką universitetą. Prieš universiteto steigimą Vilniuje 1868 m. pasisakė ir vienas iš slavofilų idėjinių vadovų Ivanas Aksakovas⁷⁵, ir paliekantis postą Vilniaus generalgubernatorius Eduardas Baranovas⁷⁶. Aksakovas pasiūlė steigti Vilniuje dvasinę stačiatikių akademiją, kuri „turėtų būti atvira visų luomų stačiatikiams; ji neturėtų apsiriboti vien specialiais teologiniais kursais; baigusiems mokslą akademijoje reikėtų suteikti teisę pasirinkti bet kokią gyvenimo būdą“. Akademija, pagal šį sumanymą, parūpintų „vietinių veikėjų valstybinei ir visuomeninei veiklai kontingentą“. Į ją galėtų stoti ir valstiečiai arba jiems galėtų būti įsteigtas technologijos institutas⁷⁷.

Aksakovo sumanymas, kaip ir minėtasis Vilniaus gubernatoriaus pasiūlymas, siekė tų pačių tikslų, kaip ir tuo metu rengti Stačiatikių bažnyčios reformavimo projektai. Kaip žinoma, 1869 m. gegužės 26 d. įstatymu buvo deklaruota, kad

⁷³ В. А. Твардовская, *Идеология пореформенного самодержавия...*, с. 64.

⁷⁴ Lietuvos stačiatikių metropolito 1868 m. rugsėjo 17 d. raporto kopija, *RVIA*, f. 797, ap. 38, b. 156, l. 26.

⁷⁵ И. С. Аксаков, *Задача России в Западном крае, Сочинения И. С. Аксакова. Польский вопрос и западно-русское дело. Еврейский вопрос. 1860–1886*, Москва, 1886, т. 3, с. 505–506.

⁷⁶ Vilniaus generalgubernatoriaus Baranovo raštas apie liaudies švietimą jo valdymo Šiaurės Vakarų krašte metu, parašytas paliekant jam šį postą, И. Корнилов, *Русское дело...*, с. 179.

⁷⁷ И. С. Аксаков, *Задача России в Западном крае*, оп. cit., с. 506.

„stačiatikių dvasininkų vaikai asmeniškai nebepriklauso dvasiniam luomui“. Nuo 1867 m. dirbęs specialus komitetas parengė naują dvasinių akademijų statutą, kuriuo ir kitų luomų nariams atvertas kelias į šias mokymo įstaigas⁷⁸.

Pradėjus eiti pareigas naujam Vilniaus generalgubernatoriui Aleksandrui Potapovui, buvo atnaujintas susirašinėjimas tarp valdžios institucijų dėl dvasinės akademijos steigimo Vilniuje ir būtinų šiam reikalui finansų paieškos. Vilniaus generalgubernatorius Potapovas siūlė, kad akademija rengtų ir seminarijų bei gimnazijų istorijos ir kalbų mokytojus bei įvedus teisės kursą – valdininkus⁷⁹. VŠA globėjo Pompėjaus Batiuškovo nuomone, reikėtų steigti dvasinę akademiją su filologijos skyriumi. Į ją galėtų stoti ir gimnazijų auklėtiniai⁸⁰. Visas biurokratinis susirašinėjimas baigėsi tuo, kad stačiatikių arkivyskupas Makarijus 1869 m. gegužės 24 d. įteikė dvasinės akademijos Vilniuje projektą Sinodo oberprokurorui grafui D. Tolstojui⁸¹. Tuo tarpu Batiuškovo liudijimu, projektą ruošusi speciali komisija⁸². Vilniaus stačiatikių dvasinė akademija turėjusi būti įsteigta pagal naująjį, 1869 m. gegužės 30 d. priimtą dvasinių akademijų statutą⁸³, papildant dar ir Istorijos-filologijos fa-

⁷⁸ С. Римский, Церковная реформа, оп. cit., с. 173–174.

⁷⁹ Vilniaus generalgubernatoriaus 1869 m. kovo 4 d. rašto Lietuvos ir Vilniaus stačiatikių metropolitui juodraštis, *LVI A*, f. 378, BS, 1864 m., b. 13486, l. 29.

⁸⁰ П. Батюшков, Благая мысль. О духовной академии, *Гражданин*, 1889, № 296; Milovidovas rado archyve Batiuškovo pasiūlymus, kuriuose kalbama apie aukštąją mokyklą su dviem fakultetais – Teologijos ir Filologijos. Remdamasis VŠA globėjo mintimi, kad „mums nereikalingas pilnas universitetas, bet nors vienas jo fakultetas, arba geriau du fakultetai – Teologijos ir Filologijos kartu“, darė išvadą, kad jis pasisakė už universiteto steigimą: А. Миловидов, *Историческая справка...*, с. 22. Visi vėliau rašę autoriai net nedvejodami teigė, kad Batiuškovas siekęs steigti universitetą: L. Vladimirovas, Mėginimai atkurti, op. cit., p. 135; E. Aleksandravičius, Bandymai atgaivinti, op. cit., p. 159; A. Kulakauskas, Vilniaus universiteto, op. cit., p. 183. Nors mums nepavyko aptikti Milovidovo cituojamo dokumento, tačiau manome, kad minėta citata neleidžia daryti tokios išvados. Juo labiau kad visas kontekstas byloja ne universiteto naudai – tuose dokumentuose, kuriuos mums pavyko aptikti archyvuose, kalbama tik apie įvairius dvasinės akademijos steigimo Vilniuje variantus.

⁸¹ Lietuvos ir Vilniaus stačiatikių arkivyskupo 1869 m. raštas Sinodo oberprokurorui, *RVI A*, f. 797, ap. 39, b. 98, l. 1.

⁸² П. Батюшков, Благая мысль, оп. cit.

⁸³ Высочайше утвержденный устав православных духовных академий, *Полное собрание законов Российской империи, собрание второе*, 1869, Санкт-Петербург, 1873, т. 44, с. 545–554.

kultetu⁸⁴. Šis fakultetas buvo reikalingas tam, kad Vilniuje būtų galima rengti mokytojus Liaudies švietimo ministerijos mokykloms „stačiatikybės ir rusų tautiškumo dvasia“⁸⁵. Būtent toks projektuojamos aukštosios mokyklos pobūdis aiškiai rodė caro valdininkų bejėgiškumą lenkiškos civilizacijos Šiaurės Vakarų krašte atžvilgiu.

Istoriografijoje iki šiol buvo teigiama, kad šis dvasinės akademijos projektas žlugo, nes D. Tolstojus manė, kad šie du fakultetai nesuderinami vienoje mokymo įstaigoje⁸⁶, tačiau archyvinė medžiaga rodo, jog oberprokuro-ras palaikė šią idėją⁸⁷, o kliuvinys buvo lėšų trūkumas⁸⁸.

Kol vyko biurokratinis susirašinėjimas, 1869 m. oficiozo „Vilenskij vestnik“ puslapiuose prasidėjo „diskusija“, kokio tipo aukštosios mokyklos reikia Šiaurės Vakarų kraštui. „Laimėjo“ dvasinės akademijos šalininkai⁸⁹.

Žlugus dvasinės akademijos steigimo Vilniuje idėjai, specialistų trūkumo problema liko. 1872 m. VŠA mokymo įstaigas apžiūrėjęs liaudies švietimo ministras D. Tolstojus buvo priverstas konstatuoti, kad šioje apygardoje trūksta universiteto, tačiau tokios mokymo įstaigos steigimo vieta, anot ministro,

⁸⁴ Stačiatikių dvasinės akademijos Vilniuje projektas, *RVIA*, f. 797, ap. 39, b. 98, l. 2–4. Jis paskelbtas: Ф. Тимов, Записка о русских поместных соборах и проект православной академии в Вильно Макария Булгакова, бывшего митрополита Московского, *Труды Киевской духовной академии*, 1906, февраль, с. 312–316. Vieną iš projekto redakcijų paskelbė M. Kojalovičius, tiesa, klaidingai datuodamas: М. Коялович, Проект православной духовной академии в Вильне (Митрополита Макария), *Церковный вестник*, 1890, № 2, с. 25–26; П. Жукович, *Записка о духовной академии...*, с. 7.

⁸⁵ Stačiatikių dvasinės akademijos Vilniuje projektas, *RVIA*, f. 797, ap. 39, b. 98, l. 2.

⁸⁶ А. Миловидов, *Историческая справка...*, с. 22; L. Vladimirovas, Mėginimai atkurti, op. cit., p. 135; E. Aleksandravičius, Bandymai atgaivinti, op. cit., p. 159; A. Kulauskas, Vilniaus universiteto, op. cit., p. 183.

⁸⁷ Sinodo oberprokuroro 1869 m. birželio 8 d. rašto finansų ministruui juodraštis, *RVIA*, f. 797, ap. 39, b. 98, l. 5–6.

⁸⁸ Finansų ministro 1869 m. rugsėjo 23 d. raštas Sinodo oberprokurorui, *ibid.*, l. 7.

⁸⁹ С. Шолкович, Некоторые сведения о бывшем университете в Вильне, *Виленский вестник*, 1869, № 22; [?]; К вопросу об учреждении в Вильне высшего учебного заведения, *ibid.*, № 24; [?]; Письмо из Минска, *ibid.*, № 29; С. Шолкович, Как отнеслось к вопросу об университете в Познани прусское правительство, *ibid.*, № 35; [?]; Еще к вопросу о высшем учебном заведении в Вильне, *ibid.*; [?]; К вопросу о филологическом отделении при духовной академии в Вильне. (Письмо из Мозыря), *ibid.*, № 47; X. [?]; Письмо из Минска, *ibid.*, № 69.

turėtų būti ne Vilnius, bet Polockas⁹⁰. D. Tolstojus pastebėjo, kad iš visu Rusijos europinės dalies švietimo apygardų tik viena VŠA neturi aukštosios mokyklos ir tai neigiamai veikia krašto švietimo žinybą. O vietines gimnazijas baigę mokiniai užplūsta Peterburgo ir Maskvos universitetus, kurie ir taip yra perpildyti. Ministras pastebėjo, kad pagrindinė aukštosios mokyklos nebuvimo priežastis susijusi su XIX a. pradžios Vilniaus universiteto pobūdžiu. Todėl dabar grafas siūlo steigti rusišką universitetą, kuris remtųsi rusiškais principais ir tvirtintų čia rusišką civilizaciją. Šiame kontekste buvo prisiminta ir Vokietija, kuri Strasbūre vietoj prancūziško universiteto įsteigė vokišką. Prioritetas parenkant vietą turėtų būti teikiamas, kaip jau minėta, Polockui, nes „Vilniuje dar gyvi prisiminimai apie priešišką mums buvusį ten universitetą, ir miestas tas, nepaisant žymaus rusiškos dvasios išplitimo, vis dar labiau nei kiti krašto miestai turi lenkišką atspalvį. O Polockas beveik rusiškas miestas, priklauso labiau surusintai gubernijai ir yra netoli Smolensko gubernijos, be to, jis labiau linksta prie vidinių rusiškų gubernijų nei prie vakarinių pakraščiu“⁹¹.

Reikia pastebėti, kad grafas D. Tolstojus buvo įpratęs priimti svarbius sprendimus po to, kai pats atvykdavo į vietą ir susipažindavo su situacija. Taip prieš kelerius metus, pavyzdžiui, atsitiko su Varšuvos universiteto reorganizacija. Sprendimą rusifikuoti Alma Mater Varšuvoje jis priėmė tik po to, kai pats ten apsilankė 1868 m. gegužės mėnesį⁹².

Tuo metu net pasklido gandas, kad į Polocką bus perkeltas Dorpato universitetas⁹³. Nors tokie gandai ir neturėjo stebinti. Galima net įtarti, kad jie atsirasdavo periodiškai. Šiek tiek anksčiau buvo pasklidęs gandas, kad iš Varšuvos į Vilnių bus perkelta aukštoji mokykla⁹⁴.

Nors liaudies švietimo ministro sumanymui iš principo dauguma valdininkų pritarė, tačiau iškilo daug problemų. Pirmiausia Vilniaus generalgubernatorius siūlė steigti tokį universitetą ne Polocke, bet Vitebske⁹⁵. Paskui iški-

⁹⁰ 1871–1873 m. Vilniaus generalgubernatoriaus ataskaita, *RVIA*, f. 1263, ap. 1, b. 3723, l. 92.

⁹¹ Liaudies švietimo ministro 1872 m. gruodžio 23 d. nuolankiausias pranešimas carui su Aleksandro II rezoliucija, *ibid.*, f. 733, ap. 147, b. 1073, l. 1–3.

⁹² S. Kienewicz, *Akademia Medyko-Chirurgiczna*, op. cit., s. 372.

⁹³ Liaudies švietimo ministerijos liaudies švietimo departamento direktoriaus 1872 m. gruodžio 23 d. raštas „Правительственный вестник“ redakcijai, *RVIA*, f. 733, ap. 147, b. 1073, l. 4, 5.

⁹⁴ S. Kienewicz, *Akademia Medyko-Chirurgiczna*, op. cit., s. 371.

⁹⁵ 1871–1873 m. Vilniaus generalgubernatoriaus ataskaita, *RVIA*, f. 1263, ap. 1, b. 3723, l. 92–93.

lo pastato problema. D. Tolstojus ketino įkurdinti universitetą Polocke esančios karinės gimnazijos patalpose⁹⁶, tačiau karinė žinyba pareikalavo kompensacijos⁹⁷. Tada liaudies švietimo ministras pakoregavo savo pasiūlymą. Dabar jis jau siūlė steigti iš pradžių tik du fakultetus, tiesa, nenurodydamas kuriuos būtent⁹⁸.

Istorinėje literatūroje aptinkame teiginį, esą šis sumanymas žlugo todėl, kad imperatorių nuo šios problemos atitraukė prasidėjęs Rusijos-Turkijos karas⁹⁹. Panašią priežastį XX a. pradžioje nurodydavo ir liaudies švietimo ministerijos pareigūnai¹⁰⁰. Mūsų rasti šaltiniai tokią hipotezę nei patvirtina, nei paneigia. Aleksandro II nurodymu sudaryta komisija, apsvarsčiusi liaudies švietimo ministro 1873 m. ataskaitą, kurioje jis taip pat buvo iškėlęs mintį apie universiteto steigimą Polocke¹⁰¹, nusprendė, kad reikia užsiimti ne naujos Alma Mater kūrimu, bet jau įkurto Novorosijsko universiteto stiprinimu ir įsteigti ten trūkstamą Medicinos fakultetą¹⁰².

Jeigu stačiatikių dvasinių akademijų steigimo sumanymų žlugimą dar galima paaiškinti bažnytinės valdžios nerangumu, tai įkurti universitetą labiausiai trukdė baimė, kad naujoje mokymo įstaigoje vėl įsivyras „lenkai“. Siekimas susilpninti šios etnopolitinės grupės įtaką, mūsų manymu, paskatino valdžią šiek tiek paremti lietuvių etnokultūrinę emancipaciją Lenkijos Karalystėje.

⁹⁶ Liaudies švietimo ministro 1872 m. gruodžio 23 d. nuolankiausias pranešimas carui su Aleksandro II rezoliucija, *ibid.*, f. 733, ap. 147, b. 1073, l. 3.

⁹⁷ Karo ministro 1873 m. vasario 5 d. raštas liaudies švietimo ministrui, *ibid.*, l. 10–11.

⁹⁸ Liaudies švietimo ministro 1873 m. kovo 18 d. raštas finansų ministrui, *ibid.*, l. 17.

⁹⁹ А. Миловидов, *Историческая справка...*, с. 25.

¹⁰⁰ Объяснительная записка к представлению министра народного просвещения об учреждении нового университета в России (На правах рукописи), Санкт-Петербург, 1907, *RVIA*, f. 733, ap. 153, b. 349, l. 38.

¹⁰¹ M. Hagen, *Hochschulunruhen und Regierungspolitik im russischen Reich vor 1914, Die Universitäten Dorpat/Tartu, Riga und Wilna/Vilnius 1579–1979. Beiträge zu ihrer Geschichte und ihrer Wirkung im Grenzgebiet zwischen West und Ost*, hrsg. von G. von Pistohlkors, T. U. Raun, P. Kaegbein, Köln, Wien, 1987, S. 53.

¹⁰² Išrašas iš komisijos, sudarytos 1873 m. liaudies švietimo ministro ataskaitai apsvartyti, žurnalo, be datos, su Aleksandro II rezoliucija, *RVIA*, f. 733, ap. 147, b. 1073, l. 20–21, 22.

„LIETUVIŠKŲ STIPENDIJŲ“ GENEZĖ

Stipendijų steigimo aplinkybės

Suvalkų ir Marijampolės gimnazijų lietuviams studijuoti Rusijos universitetuose skiriamos stipendijos, kurios kartais vadinamos tiesiog „lietuviškomis stipendijomis“¹, vienaip ar kitaip dažnai minimos istorinėje literatūroje. Tai ir neturėtų stebinti. Juk jomis pasinaudojo daug būsimų lietuvių inteligentų, pasižymėjusių ne tik savo moksline, bet ir politine veikla. Pakanka paminėti Joną Basanavičių, Petrą Leoną, Joną Jablonskį, Antaną Vilkutaitį, Praną Mašiotą, Vincą Pietarį. Dažnai aptariant šių stipendijų atsiradimą pastebima, kad jos skirtos „rusifikaciniais tikslais“². Be to, pažymima, kad dėl šių stipendijų, taip pat dėl kitų veiksmų Suvalkija „19 a. antrojoje pusėje ir perėmė iš Žemaitijos pagrindinio lietuvių tautinio sąjūdžio regiono funkcijas“³. Tačiau istoriografijoje tikrai daug painiavos ir neaiškumų, susijusių su stipendijų atsiradimu, jų skyrimo tvarka ir kt.

Vienas pirmųjų savo versiją rusų oficialiosios spaudos puslapiuose pateikė Basanavičius. Jis šį sumanymą priskyrė grafui D. Tolstojui. Be to, jis teigė, kad buvo skiriama nuo 8 iki 10 stipendijų Suvalkų ir Marijampolės gimnazijas baigusiems lietuviams studijuoti Maskvos universitete⁴. Petras Klimas šių stipendijų iniciatoriumi laikė Vilniaus generalgubernatorių Muravjovą⁵. Ir vėliau istorinėje literatūroje teigiama, kad buvo skiriama 10 stipendijų

¹ P. Leonas, Mano pergyvenimai ir atsiminimai, d. 2, *MAB RS*, f. 117, b. 1075, l. 85, 105.

² E. Aleksandravičius, A. Kulakauskas, *Carų valdžioje...*, p. 280–281.

³ A. Kulakauskas, *Pradžios mokykla...*, l. 138.

⁴ В. [J. Basanavičius], *Поляки в Литве, Новое время*, 1883, № 2634.

⁵ P. Klimas, *Iš mano atsiminimų*, Vilnius, 1990, p. 24.

šių dviejų gimnazijų lietuviams, turintiems atestate lietuvių kalbos pažymį, studijuoti Maskvos universitete⁶. Tiesa, kartais rašyta, kad tos stipendijos skiriamos ir studijuoti Peterburgo universitete⁷. Mes ir pabandysime atskleisti valdžios motyvus įsteigti šias stipendijas bei jų skyrimo tvarką. Neabejotina, kad „lietuviškų stipendijų“ atsiradimas sietinas su carinės valdžios reformomis Lenkijos Karalystėje po 1863–1864 m. sukilimo.

Numalšinus sukilimą Šiaurės Vakarų krašte, kaip ir Lenkijos Karalystėje, valdžia ėmėsi įgyvendinti priemones, kurios turėjo integruoti šiuos imperijos pakraščius taip, kad būtų užkirstas kelias bet kada ateityje tokiems įvykiams, kurie buvo per paskutinius kelerius metus. Skirtumas tik tas, kad Lenkijos Karalystėje ši užduotis buvo pavesta slavofilų „desantui“. Tiek prieš sukilimą, tiek po jo ir valdantysis elitas, ir Rusijos visuomeninė nuomonė Lenkijos Karalystės lenkų kultūrinės rusifikacijos rimtai nesvarstė. Tai supravo ir kitokios nei Šiaurės Vakarų krašte integracinės politikos parinkimą. Mūsų svarstomai problematikai aktualiausia yra Lenkijos Karalystės švietimo reforma, kurios pagrindines gaires 1864 m. gegužės 22 d. įteiktame rašte carui suformulavo N. Miliutinas⁸. Jis siūlė atsisakyti minties, kad mokykla gali tarnauti politiniams tikslams, t. y. kad lenkiškumo (pirmiausia dėstomosios lenkų kalbos) eliminavimas iš mokyklos leis sėkmingai rusifikuoti lenkus. Anot N. Miliutino, „politinių tikslų“ siekimas švietimo sistemoje po 1830–1831 m. sukilimo nedavė jokių rezultatų, todėl dabar reikia teikti pirmenybę kitokiems principams. Esminius jo pasiūlymus būtų galima reziumuoti taip: leisti lenkams visų lygių mokyklose mokytis gimtąja kalba, tačiau užkirsti bet kokią galimybę kitų, mes pasakytume, kitų nedominuojančių etninių grupių polonizacijai Lenkijos Karalystėje. Tokių tikslų galima pasiekti steigiant mokyklas, kur būtų mokoma jų, taigi ir lietuvių, gimtąja kalba. Mokytojų rengimu tokioms pradinėms mokykloms turėtų užsiimti specialiai tam įsteigtos pedagoginės mokyklos. Taigi N. Miliutinas Lenkijos Karalystėje siekė

⁶ R. Vėbra, Nacionalinės inteligentijos formavimasis, *Lietuvių nacionalinio išsivaidavimo judėjimas (ligi 1904 metų)*, Vilnius, 1987, p. 64; E. Aleksandravičius, A. Kulakauskas, *Carų valdžioje...*, p. 280–281; A. Tyla, Lietuvių Alma Mater Maskvoje, *Mokslas ir gyvenimas*, 1974, Nr. 6, p. 37.

⁷ A. Tyla, Lietuvos jaunimas Maskvos universitete. XIX amžius – XX amžiaus pradžia, *Kultūros barai*, 1981, Nr. 1, p. 64.

⁸ Valstybės sekretoriaus N. Miliutino tyrimai Lenkijos Karalystėje 1864 m., *Varšuvos universiteto Rankraščių skyrius*, signatūros Nr. 1595, l. 196–207.

igyvendinti tuos pasiūlymus, kuriuos šeštojo dešimtmečio pabaigoje – septintojo pradžioje Nazimovas siūlė įdiegti Šiaurės Vakarų krašte: sudarant palankias sąlygas nedominuojančios etnokultūrinės grupės edukacijai gimtąja kalba pakirsti socialinio ir kultūrinio elito pozicijas krašte. Pagrindinis švietimo reformos įstatymų rengėjas ir pagrindinis N. Miliutino padėjėjas šioje srityje buvo Hilferdingas⁹. Jis ir parengė dviejų dokumentų projektus: „Apie mokyklų direkcijas Lenkijos Karalystėje“ bei „Apie pradžios mokyklas Lenkijos Karalystėje“. Lenkijos Karalystės reikalų komitetas pritarė šiems projektams, caras patvirtino, ir jie tapo įstatymais. Pagal juos Lenkijos Karalystės ne lenkų tautybės gyventojai galėjo steigti atskiras, t. y. tautines, pradines mokyklas. Jei atskirų mokyklų dėl kažkokių priežasčių nebuvo galima įkurti, tada buvo galima reikalauti „atskiro tikybos arba savo kalbos mokytojo“¹⁰.

Tačiau nuo 7-ojo dešimtmečio vidurio pradėta atsisakyti tokios politikos. Tiesa, pradinėse mokyklose permainingai prasidėjo šiek tiek vėliau. 1867 m. imperatoriaus nurodymu visose Karalystės mokyklose kaip privalomas dalykas įvesta rusų kalba, o nuo 1871 m. pereita prie dėstomosios rusų kalbos. 1866 m. buvo pradėta gimnazijų rusifikacija. Vykstant vidurinių mokyklų Lenkijos Karalystėje reformai, nebuvo apeitos Suvalkų bei Marijampolės gimnazijos. 1866 m. gegužės 14(26) d. Steigiamasis komitetas Lenkijos Karalystėje¹¹ svarstė vidurinių mokyklų pertvarkymo projektą¹². Be kitų sprendimų, buvo pasiūlytas ir toks minėtųjų dviejų gimnazijų pertvarkymo projektas: „Steigiamasis komitetas ketina Suvalkų ir Marijampolės gimnazijose norintiems įvesti kaip dėstomąją dalyką lietuvių kalbą ir apskritai pritaikyti šias gimnazijas

⁹ N. Miliutino 1864 m. rugpjūčio 21 d. nuolankiausias pranešimas carui, *RVA*, f. 1162, ap. 7, b. 234, l. 61; A. Kulakauskas, *Pradžios mokykla...*, l. 134; Л. П. Лаптева, Гильфердинг Александр Федорович, *Славяноведение в дореволюционной России. Библиографический словарь*, Москва, 1979, с. 121–125.

¹⁰ A. Kulakauskas, *Pradžios mokykla...*, l. 134–135.

¹¹ Steigiamasis komitetas Lenkijos Karalystėje (Komitet urządzający w Królestwie Polskim, Учредительный комитет в Царстве Польском) buvo isticigtas 1864 m. vasario 19 (kovo 2) d. Iš pradžių jo kompetencijai priklausė valstiečių reformos vykdymas, tačiau netrukus jo darbų baras buvo išplėstas pavadant jam ir švietimo reikalus.

¹² Deja, mums nepavyko susipažinti su šiuo Steigiamojo komiteto žurnalu, nes Centriniam senųjų aktų archyve Varšuvoje (CSAA) buvo pasakyta, kad šios bylos būklė yra bloga ir skaitytojams neprieinama.

vietinių lietuvių poreikiams¹³. Caro paliepinu Steigiamojo komiteto pasiūlymus tą pačių metų liepos 16 d. svarstė Lenkijos Karalystės reikalų komitetas Peterburge. Jis pritarė Suvalkų ir Marijampolės gimnazijų pertvarkymui ir pasiūlė „įsteigti rusiškuose universitetuose, pirmiausia S. Peterburgo ir Maskvos, ne mažiau kaip dešimt stipendijų lietuvių kilmės Suvalkų ir Marijampolės gimnazijų auklėtiniams, kurie ypač gerai mokosi rusų ir lietuvių kalbų ir besiruošiantiems mokslinei ar pedagoginei veiklai“, be to, numatė 360 rublių per metus stipendiją bei kelionės apmokėjimą. Stipendininkus turėtų parinkti gimnazijų pedagogų tarybos, o tvirtinti – mokyklų direkcijos viršininkas¹⁴. Carui palaiminus Lenkijos Karalystės vidurinių mokyklų reformą, ji dar kartą buvo atsidūrusi Steigiamojo komiteto darbotvarkėje 1866 m. rugpjūčio 13(25) d. Jis iš esmės pakartojo Lenkijos Karalystės reikalų komiteto nutarimą dėl Suvalkų ir Marijampolės gimnazijų pertvarkymo bei „lietuviškų stipendijų“, tiesa, dar sukonkretindamas, kad skiriama 10 stipendijų¹⁵.

Tai, kad stipendijos skiriamos tik lietuviams, be to, gerai besimokantiems rusų, ir dar svarbiau – lietuvių kalbų, aiškiai liudijo, kad Peterburgas ir ateityje (bent jau netolimoje) buvo pasirengęs pripažinti etnokultūrinį lietuvių atskirumą (bent jau Lenkijos Karalystėje). Kitaip kam reikėtų rengti lietuvių kalbos specialistus mokslinei ir pedagoginei veiklai.

Be to, galima pastebėti, kad lietuviai nebuvo vieninteliai, kuriuos valdžia rėmė tokiomis stipendijomis. Jau nuo 1815 m. Liaudies švietimo ministerija kartkartėmis paremdavo pietų slavų, pirmiausia bulgarų ir serbų, mokymąsi Rusijos aukštosiose mokyklose. Sistemingai tokia parama pradėta teikti nuo 7-ojo dešimtmečio pradžios, kai buvo skiriama 5000 rublių per metus slavams studijuoti Novorosijsko universitete¹⁶. Vargu ar galima abejoti, kad šių stipendijų skyrimą inspiravo panslavistinės politikos sumetimai. Greičiausiai tokiu būdu tikėtasi išugdyti apsišvietusių slavų, kurie būtų naudingi Rusijai plečiant įtaką Balkanuose.

¹³ Steigiamojo komiteto Lenkijos Karalystėje 1866 m. rugpjūčio 13 (25) d. žurnalas, *CSAA*, Komitet Urządzący, signatūros Nr. 17, l. 221.

¹⁴ Lenkijos Karalystės reikalų komiteto 1866 m. liepos 16 d. posėdis, *RVA*, f. 1270, ap. 1, b. 1424, l. 556.

¹⁵ Steigiamojo komiteto Lenkijos Karalystėje 1866 m. rugpjūčio 13 (25) d. žurnalas, *CSAA*, Komitet Urządzący, signatūros Nr. 17, l. 228, 231–232, 237–240; *Dziennik Praw*, 1866, t. 65, s. 388–393.

¹⁶ А. В. Головнин, Записки для немногих, *op. cit.*, № 4, с. 78–81.

Memuarinėje literatūroje bei istoriografijoje mums pavyko rasti tik vieną vadinamųjų lietuviškų stipendijų sumanymo versiją, kurią pateikė Tomas Žilinskas. Pasak Žilinsko, kaip tik jam kilusi ši mintis po to, kai iš Stanislovo Mikuckio¹⁷ jis sužinojęs, kad Steigiamajame komitete svarstoma galimybė įsteigti 12 stipendijų Lenkijos Karalystės unitams studijuoti Maskvos universitete. „Aš apie tai iš Mikuckio išgirdęs, – rašo Žilinskas, – staiga perkirtęs pasakiau: „Tai kodėl ir lietuviams to nepadaryta?“ Pagal Žilinsko versiją šią mintį pasigavo Mikuckis ir viename iš Steigiamojo komiteto posėdžių stipendijų lietuviams skyrimą motyvavo taip (autentiškumui sustiprinti Žilinskas šias mintis pateikė rusų kalba): „Lenkijos Karalystėje gyvenantys rusai ir lietuviai aukštąjį išsilavinimą siekia įgyti Varšuvoje. Čia juos prisotina lenkiško patriotizmo ir t. t. Reikėtų ne tik rusams iš Siedleco ir Liublino gub.[ernijų], bet ir lietuviams skirti tiek pat stipendijų, kad jų kultūros centras būtų Maskva, o ne Varšuva“¹⁸. Strateginis tikslas steigiant šias stipendijas Žilinsko atsiminimuose perteiktas neabejotinai teisingai, tačiau jo versijoje yra labai daug netikslumų. Pirmiausia kyla abejonų dėl jo pokalbio su Mikuckiu autentiškumo. Mat iš tiesų Steigiamasis komitetas pasiūlė įsteigti stipendijas Lenkijos Karalystės „rusų ir graikų-unitų kilmės“ gimnazijų auklėtiniams rusiškuose universitetuose kaip laikiną priemonę, kol ir Karalystėje bus įsteigta rusiška aukštoji mokykla, tačiau pasiūlyta ne 12, kaip rašė Žilinskas, bet 30 stipendijų ir dar svarbiau – Steigiamasis komitetas šį klausimą svarstė tik 1867 m. sausio 28(vasario 9) d., o Lenkijos Karalystės reikalų komitetas tokį sprendimą palaimino tik kovo 28 d.¹⁹ Taigi sprendimų dėl „lietuviškų“ ir „rusiškų“ stipendijų priėmimo datų sugretinimas pirštų priešingą išvadą: iš pradžių buvo priimtas sprendimas dėl „lietuviškų“ stipendijų. Be to, Žilinsko versija verčia suabejoti ir tai, kad, kaip matyti iš Steigiamojo bei Lenkijos Karalystės reikalų komitetų žurnalų, sprendimas dėl „lietuviškų stipendijų“ buvo priimtas ne Varšuvoje, bet Peterburge. Nors visiškai Žilinsko versijos atmesti gal ir nereikėtų.

¹⁷ Stanislovas Mikuckis (1814–1890), anot kai kurių amžininkų, neturėdamas rimtų mokslinių duomenų, karjeros siekė kaip įmanydamas, net tapo valdžios politikos vykdytoju: V. Merkys, *Knygnešių laikai...*, p. 33.

¹⁸ Iš Tomo Žilinsko atsiminimų, *Lietuvos mokykla*, 1919 ir 1920, Kaunas, 1919/1920, p. 487; K. Grinius, *Atsiminimai ir mintys*, Tübingen, 1947, t. 1, p. 60, J. Kudirka, *Lietuviškoji Veiverių mokytojų seminarija*, Kaunas, Veiveriai, 1996, p. 4.

¹⁹ Išrašas iš Lenkijos Karalystės reikalų komiteto 1867 m. kovo 28 d. žurnalo, *RVIA*, f. 1270, ap. 1, b. 328, l. 3–7.

Juk mums nežinoma, ar, pavyzdžiui, 1866 m. gegužės 14 (26) d. Steigiamojo komiteto posėdyje nebuvo iškilęs šis klausimas. Be to, Lenkijos Karalystės reikalų komiteto rugpjūčio 13 (25) d. posėdyje dalyvavo ir Lenkijos Karalystės liaudies švietimo komisijos vyriausiasis direktorius Teodoras Vittė, į Varšuvą atvykdavo Hilferdingas, taigi neatmestina mintis, kad „lietuviškų stipendijų“ idėja galėjo kilti ir Varšuvoje. Tačiau yra kur kas didesnė tikimybė, kad šios idėjos atsiradimas sietinas su jau minėtuoju Hilferdingu.

Aleksandro Hilferdingo etnopolitinės projekcijos

Jau rašėme, kad būtent Hilferdingas buvo pagrindinis švietimo reformos projektų Lenkijos Karalystėje autorius, be to, jo plunksnai priklauso 1863 m. pabaigoje parašytas straipsnis „Keletas pastabų apie lietuvių ir žemaičių gentį“²⁰. Jame jis suformulavo valdžios politikos principus lietuvių atžvilgiu, kuriuos visiškai atitiko ir „lietuviškų stipendijų“ idėja. Hilferdingas siekia pagaliau atkreipti valdžios dėmesį į etninius lietuvius ir įtraukti juos į rusiškosios civilizacijos orbitą. Straipsnio autorius siūlo etninių lietuvių gyvenamoje teritorijoje esančiose pradinėse mokyklose dėstyti gimtąją, t. y. lietuvių, kalbą, o rusų kalbą įvesti kaip dalyką²¹; vidurinėse mokyklose dėstyti lietuvių kalbą kaip dalyką²²; įsteigti Maskvos, Peterburgo ir Kijevo universitetuose lietuvių kalbos katedras²³. Hilferingo manymu, „reikia, kad lietuvis, tapdamas išsilavinusiu žmogumi, netaptų lenku; reikia, kad lietuvių liaudis (litovskij narod), lenkų viešpatavimo palikta tamsoje ir sąstingyje, vėl kaip ir senovėje gautų iš rusų pasaulio ir jam tarpininkaujant priėjimą prie švietimo, lygiai taip pat, kaip jis dabar gauna iš Rusijos materialinę laisvę ir aprūpinimą“²⁴ (čia Hilferdingas kalba apie baudžiamos panaikinimą). Straipsnyje teigiama, kad, norint išvaduoti lietuvius iš lenkų civilizacijos įtakos, reikia puoselėti jų savimone,

²⁰ А. Гильфердинг, Несколько замечаний о литовском и жмудском племени, *Сборник статей, разъясняющих польское дело по отношению к Западной России*, составил С. Шолкович, Вильна, 1885, с. 106–127. Pirmiausia šį straipsnį Hilferdingas paskelbė laikraštyje „День“ (1864, № 8), vėliau jis buvo perspausdintas kitame periodiniame leidinyje „Русский инвалид“ (1864, № 5 (priede)): V. Merkys, *Knygnešių laikai...*, p. 32.

²¹ А. Гильфердинг, Несколько замечаний, *op. cit.*, с. 123.

²² *Ibid.*, с. 122, 125.

²³ *Ibid.*, с. 112, 121, 122.

²⁴ *Ibid.*, с. 121.

tačiau šioje vietoje kalbama tik apie etnokultūrinį lietuvių atskirumą: „Mes negalvojame apie separatizmą, o priešingai, jį besąlygiškai atmetame. Bet būtent tam, kad lietuvių liaudyje negalėtų būti separatizmo, pirma ir pati esmingiausia sąlyga – puoselėti jos savimone. Kadangi lietuvių (litovskaja narodnost) yra taip mažai ir jie taip suspausti tarp rusų, lenkų ir vokiečių, tai apie savarankiškumą jie ir negali galvoti; bet kartu lietuvių gentis (litovskoje plechia) – viena iš pačių atkakliausių ir savo istorija įrodė, kaip ji brangina savo kalbą ir savo papročius (byt)“²⁵. Šios eilutės lyg ir sakytų, kad Hilferdingas etninius lietuvius norėtų ateityje matyti politine prasme ištikimus Rusijos imperijos pavaldinius, kurie būtų išsaugoję tam tikrą etnokultūrinę autonomiją. Tačiau tokia išvada gali būti ir nevisiškai tiksli.

Straipsnyje Hilferdingas dažnai kaip sektiną pavyzdį mini Prūsijos politiką etninių lietuvių atžvilgiu. O ten, pasak autoriaus, „lietuviškasis elementas yra mirštančios tautybės būklėje: lietuviai mokosi vokiečių kalba ir, po truputį pamiršdami savąją, susilieja su vokiečiais“²⁶. Hilferdingas buvo ne vienintelis slavofilas, susižavėjęs Prūsijos švietimo sistema²⁷. Ar tik nebūtų tikėtina tokia hipotezė: Hilferdingas, siūlydamas savo veiksmų planą, bando jį padaryti patrauklų tiek būsimiems lietuvių inteligentams (nuorodos į būtinybę puoselėti etnokultūrinį lietuvių savitumą), tiek valdžiai (netiesiogiai sakymas, kad jo receptų laikymasis atves prie tų rezultatų, kurių pasiekė Prūsija).

Bet kuriuo atveju sunku sutikti su Grigorijaus Potašenkos išvada, esą Hilferdingo politinėje programoje pozityvus momentas buvo „lietuvių tautos kultūrinių, švietimo, iš dalies politinių poreikių pripažinimas ir jų įgyvendinimo būdų paieška“²⁸. Juk iš esmės jo programa buvo artima ir Nazimovo, ir Širinskio-Šichmatovo pažiūroms. Sunku sutikti su teiginiu, esą „Hilferdingo suformuluotas principas numato ir rusų bei lietuvių tautų interesų derinimo galimybę“²⁹. Aptariamuoju laikotarpiu, t. y. XIX a. viduryje, nebuvo ne tik modernios lietuvių, bet ir rusų tautos. Tiesa, kitoje vietoje lyg ir paaiškinama, kad Hilferdingas bandė derinti „Rusijos valstybinius interesus“ ir lietuvių tautos siekius³⁰.

²⁵ Ibid.

²⁶ Ibid, c. 113.

²⁷ M. Schulze-Wessel, *Rußlands Blick auf Preußen...*, S. 173.

²⁸ G. Potašenko, Aleksandras Hilferdingas. Slavofilai. Lietuva., *LAIS*, t. 8: *Asmuo: tarp tautos ir valstybės*, Vilnius, 1996, p. 238.

²⁹ Ibid., p. 232.

³⁰ Ibid., p. 238.

Taip pat reikia pastebėti, jog tokia politika turėjo atskirti tradicinį Lietuvos elitą (bajoriją) nuo lietuvių kalbą išsaugojusių valstiečių. Nemanytume, kad tai galima vertinti pozityviai.

Analizuodami Hilferdingo pažiūras negalime neaptarti ir tuometinės Šiaurės Vakarų krašto valdžios požiūrio į rusų mokslininko pasiūlymus. Nors N. Miliutinas konsultavosi su Muravjovu ir net gyrė Kornilovo vykdomą švietimo politiką³¹, tačiau, kaip minėta, Šiaurės Vakarų krašte nugalėjo kita „tautinės politikos“ tendencija. Vis dėlto 1864 m. pradžioje ir VŠA būta Hilferdingo bendraminčių. Recenziją minėtam straipsniui parašė VŠA inspektorius Kulinas³². Jo atsiliepime net buvo įrašytas pasiūlymas, tiesa, vėliau išbrauktas, pasiūsti keletą šimtų Hilferdingo straipsnio atspaudų į Vilnių ir Kauną, kad jie būtų išplatinti „Žemaitijoje tarp rusų“³³. VŠA dirbančiam Kulinui susirūpinimą kėlė tai, kad lietuviai retai stoja į universitetus ir apskritai retai baigia gimnazijas, o dažniausiai, pasimokę jose kelerius metus ir pramokę lotynų kalbos, eina į dvasines seminarias, kur jie patenka lenkų įtakon. Todėl jis siūlė susirūpinti lietuvių švietimu ir iš esmės pritarė Hilferdingo siūlomai programai. Kulinas taip pat pasisakė už tai, kad pradinis mokymas lietuvių gyvenamosiose vietovėse vyktų lietuvių kalba, o rusų kalba turėtų atskiro dalyko statusą. Tokiose mokyklose mokytojais turėtų dirbti asmenys, „gerai mokantys lietuvių ir rusų kalbas ir visiškai svetimi lenkų tautybės siekiamas“. Mokytojus iš etninių lietuvių ir rusų būtų galima rengti pedagoginiuose kursuose, įsteigtuose prie vienos iš Kauno gubernijos gimnazijų. Pritarė Kulinas Hilferdingo minčiai, jog būtina steigti lietuvių kalbos katedras kai kuriuose Rusijos universitetuose.

Tiesa, Kulinas siūlė pakoreguoti du punktus. Jis pasisakė už lietuvių kalbos kaip dėstomojo dalyko įvedimą tik Kauno bei Augustavo gubernijų gimnazijose ir siūlė netaikyti šios priemonės Vilniaus gubernijai, kurios gimnazijose lietuvių nėra. Be to, jis siūlė lietuvių kalbą įvesti kaip pasirenkamą, o ne privalomą dalyką, nes visiškai nepageidautina, kad lietuvių kalbą mokytusi lenkai ir ją vartodami patrauktų lietuvius į savo pusę. Būtent šis Kulino pasiūlymas,

³¹ И. И. Костюшко, *Крестьянская реформа 1864 года...*, с. 83; VŠA globėjo 1865 m. birželio 9 d. raštas N. Miliutinui, N. Miliutino 1865 m. liepos 3 (15) d. raštas VŠA globėjui, *RVIA*, f. 869, ap. 1, b. 591, l. 6, 7.

³² Замечания В. П. Кулина, *op. cit.*, с. 53–58.

³³ V. Kulinas, Dėl Hilferdingo straipsnio „Keletas pastabų apie lietuvių ir žemaičių gentį“, *RTBP RS*, f. 377, b. 1397, l. 1.

anot Kulakausko, ir yra „nežymi riba“, skirianti jo ir Hilferdingo pažiūras: „Hilferdingui lietuviai – tauta – potenciali etnosocialinė bendrija, žinoma, turinti būti galingos rusų civilizacijos įtakoje, „draugiška rusams“. V. Kuliniui gi lietuviai tik viena iš Rusijos (ir rusiško ar bent tokiu turinčio būti) Šiaurės Vakarų krašto tautinių mažumų – etnokultūrinių bendrijų, irgi, be abejo, turinčių būti rusų „globoje“³⁴.

Manytume, šie du straipsniai nesudaro prielaidų teiginiui, esą jų autoriai etninius lietuvius ateityje įsivaizdavo kaip skirtingo taksonominio lygio kolektyvinius individus. Kulinas tik siūlė dar subtilesnę politiką, kuri, jo supratimu, tiesiogiai su etniniais lietuviais nebuvo susijusi, – tiek Hilferdingo straipsnyje, tiek Kulino recenzijoje lietuviams numatomos identiškos galimybės mokytis gimnazijose ir gimtąją kalbą. Be to, nereikėtų pamiršti tos aplinkybės, jog Hilferdingas buvo vienas iš rusiškų rašmenų įvedimo lietuvių raštijoje iniciatorių³⁵.

Stipendijų skyrimo tvarka

Apžvelgę šių stipendijų atsiradimo aplinkybes, turime aptarti ir jų skyrimo eigą. 10 stipendijų nebuvo suteikiama, nes Liaudies švietimo ministerijos skiriamos šiam reikalui sumos užtekdavo tik ⁹³⁶. Be to, stipendininkai iš pradžių buvo siunčiami tik į Maskvos universitetą, nors, atrodo, kad tokio nurodymo „iš viršaus“ nebūta. Taip manyti verčia stipendijų skyrimo tvarka 1869 m., kai buvo pasiūlyti Suvalkų gimnazijos absolventai Mečislovas Blaškevičius ir Žygimantas Bžoska, nenurodant universiteto, kuriame jie norėtų studijuoti³⁷. Tik vėliau, kai iš Peterburgo atėjo paklausimas apie konkrečią aukštąją mokyklą, buvo nurodytas Maskvos universitetas³⁸. Vėliau šios stipendijos buvo skiriamos ir Peterburgo universiteto studentams. Nebuvo laikomasi ir nustatytos stipendijų skyrimo tvarkos. Mat dažnai norą gauti „lietuviškas stipendijas“ pareiškėdavo jau studijuojantys Maskvoje buvę Suvalkų ir Marijampolės gimna-

³⁴ A. Kulakauskas, *Pradžios mokykla...*, l. 121.

³⁵ R. Vėbra, *Lietuviškos spaudos draudimas 1864–1904 m.*, Vilnius, 1996, p. 13.

³⁶ Varšuvos ŠA globėjo 1882 m. lapkričio 15 d. raštas, adresuotas Liaudies švietimo departamentui, *RVA*, f. 733, ap. 147, b. 953, l. 208.

³⁷ Varšuvos ŠA globėjo 1869 m. rugpjūčio 4 d. raštas einančiam liaudies švietimo ministro pareigas, *ibid.*, b. 670, l. 30.

³⁸ Varšuvos ŠA globėjo 1869 m. rugpjūčio 18 d. raštas adresuotas liaudies švietimo departamentui, *ibid.*, l. 32.

zijų auklėtiniai, o tada sprendimą priimdavo Varšuvos ŠA globėjas. Nebuvo laikomasi ir kitos įstatymo nuostatos, pagal kurią stipendijos turėjo būti skiriamos tiems lietuviams, kurie ruošėsi mokslinei³⁹ ar pedagoginei veiklai, nes jas gaudavo ne tik Istorijos-filologijos ir Fizikos-matematikos, bet ir Medicinos bei Teisės fakultetų studentai.

„Lietuviškoms stipendijoms“ devintojo dešimtmečio pabaigoje buvo iškilusi grėsmė, kai tuometinis Varšuvos švietimo apygardos globėjas Aleksandras Apuchtinas pasiūlė jas visiškai panaikinti ir pinigus pervesti į Varšuvos universitetą rusų studentų stipendijoms, kadangi „lietuviškos stipendijos nevisiškai pasiekia tą tikslą, kuriam jos įsteigtos, nes, viena, labai mažai lietuvių stipendininkų atsideda mokslinei veiklai, antra, lietuvių stipendininkų paskyrimas mokytojais šio krašto mokymo įstaigose nepageidautinas, nes jie toli gražu neišsaugo savo tautybės ir gerokai sulenkėja <...>“⁴⁰. Atrodo, kad Peterburge laikytasi kitos nuomonės, nes Apuchtinas, kaip rodo archyviniai dokumentai, negavo jokio atsakymo į šį pasiūlymą. Dar kartą grėsmė šių stipendijų gyvavimui iškilo XX a. pradžioje. Liaudies švietimo ministerijos valdytojas Grigorijus Zengeris 1902 m. siūlė atsisakyti šių stipendijų ir verčiau įsteigti Varšuvos universitete lietuvių tarmių katedrą (kafedru litovskich narečij). Likę pinigai būtų skiriami daugiausia rusų kilmės studentams. Tai atneštų keleriopą naudą, nes valdžia gautų vietinės valdžios tarnybai reikalingų specialistų, mokančių lietuvių kalbą, ir kaip atsvara už Rusijos sienų esantiems Lietuvos tyrimo centrams būtų sukurtas mokslinis centras Rusijos teritorijoje⁴¹. Šių stipendijų perkėlimo į Varšuvos universitetą sumanymas ne kartą svarstytas ir vėlesniais metais⁴².

„Lietuviškų stipendijų“ atsiradimo aplinkybės bei tikėtino jų iniciatoriaus Hilferdingo etnopolitinės projekcijos liudija, kad valdžia siekė pajungti atsirandančią lietuvių inteligentiją etnopolitiniams imperijos interesams. Posukiliminiu laikotarpiu ir XIX ir XX a. sandūroje toks tikslas daugeliui rusų politikų atrodė nesunkiai pasiekiamas.

³⁹ Beveik neabejotina, kad šiuo atveju kalbama apie mokslinę lituanistinę veiklą.

⁴⁰ Varšuvos ŠA globėjo 1888 m. vasario 8 d. raštas liaudies švietimo ministrui, *RVIA*, f. 733, ap. 147, b. 670, l. 39.

⁴¹ Liaudies švietimo ministerijos valdytojo G. Zengerio 1902 m. gegužės 29 d. raštas vidaus reikalų ministrui, *Lietuvių spaudos draudimo panaikinimo byla...*, p. 122–123.

⁴² Varšuvos ŠA globėjo 1903 m. birželio 24 d. rašto liaudies švietimo ministrui kopija, liaudies švietimo ministro 1908 m. gruodžio 5 d. raštas, adresuotas Ministrų komitetui, *RVIA*, f. 733, ap. 154, b. 431, l. 61–62, 56–58.

XIX A. PABAIGA – XX A. PRADŽIA: VILNIAUS ŽEMĖS ŪKIO DRAUGIJOS INICIATYVA RUSIJOS „TAUTINĖS POLITIKOS“ KONTEKSTE

Rusijos „tautinė politika“ ir aukštasis mokslas XIX a. pabaigoje

Ankstesniuose skyriuose išanalizavus valdžios politiką aukštojo mokslo srityje Lietuvoje matyti, kad nuo 4-ojo dešimtmečio, ypač nuo Muravjovo paskyrimo įsitvirtino ta politinė strategija, kuria buvo siekiama eliminuoti ar bent sumažinti „lenkiškos“ aukštosios kultūros įtaką Šiaurės Vakarų krašte. Kaip atsvara naudota rusiška aukštoji kultūra. Tačiau XIX a. antrojoje pusėje ir juo labiau XX a. pradžioje gerokai pakito krašto sociokultūrinė situacija. Šiuo metu valdininkai, svarstydami aukštosios mokyklos steigimo Lietuvoje problemas, vis dažniau kreipė dėmesį į žydų keliamą pavojų.

1881 m. į sostą atėjus imperatoriui Aleksandrui III, visose vadinamųjų pakraščių mokyklose pereita prie dėstomosios rusų kalbos, kitaip tariant, kultūrinė rusifikacija tapo „tautinės politikos“ alfa ir omega¹. Tačiau kai 1894 m. Aleksandrą III soste pakeitė jo sūnus Nikolajus II, atsirado daug požymių, liudijančių šios politikos krizę. „Tautinės politikos“ vingiai buvo juntami ir švietimo sferoje.

XIX a. antrojoje pusėje aukštosios mokyklos buvo dar stipriau pajungtos valdžios kontrolei. Ši tendencija ypač ryški 1884 m. naujame universitetų

¹ Rusų biurokratijos politinės nuostatos iki šiol mažai tyrinėtos. Be to, problema, kaip gerai pastebėjo Valentinas Djakinas, yra ir ta, kad nebuvo oficialių dokumentų, formulavusių „tautinės politikos“ principus: В. С. Дякин, Национальный вопрос во внутренней политике царизма (XIX в.), *Вопросы истории*, 1995, № 9, с. 131.

statute. Juo praktiškai galutinai panaikinta universitetų autonomija². Devintojo dešimtmečio viduryje prasidėjo Dorpatu (vėliau – Jurjevas, dabar – Tartu) universiteto, 1892 m. – Rygos politechnikumo rusifikacija³.

Dalis aukštų Rusijos valdininkų vis dėlto suvokė, kad Rusijai reikia kuo daugiau specialistų su aukštuoju išsilavinimu. Ir iš tiesų XIX a. antrojoje pusėje Rusijos imperijoje padidėjo tiek studentų, tiek aukštųjų mokyklų skaičius. Buvo atidarytas universitetas Tomske (1888), dar sparčiau gausėjo aukštųjų technikos mokyklų. Aukštojo techninio mokslo raidą ypač rėmė tuometinis finansų ministras Sergejus Vittė. Šeštojo dešimtmečio pabaigoje buvo 14 aukštųjų technikos mokyklų, amžiaus pabaigoje – 63. Panašiai didėjo ir studentų skaičius: 1855 m. universitetuose jų buvo 3500, o amžiaus pabaigoje jau 16 000. Tam tikrą pažangą šioje srityje atspindėjo ir aukštųjų moterų institutų įkūrimas. Iš viso XIX a. pabaigoje Rusijos imperijoje buvo apie 30000 studentų, iš jų – apie 1500 moterų.

Aukštųjų mokyklų autonomijos suvaržymas bei įvairios kitos represinės priemonės buvo viena iš priežasčių, skatinusių studentų neramumus. Vokiečių istoriko Manfredo Hageno nuomone, iki 1898–1899 mokslo metų rusiškose aukštosiose mokyklose studentų neramumai buvo dažni, tačiau jų negalima laikyti nuolatiniais, o nuo šio laikotarpio jau galime kalbėti apie studentišką neramumą grandinę⁴. Studentų judėjimas priverstė valdžią susirūpinti universitetų padėtimi. Pačioje XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje prasidėjo įvairių komisijų veikla. Jos turėjo pateikti pasiūlymus dėl universitetų reformos⁵.

² Dabar jau universitetai visiškai pakluso liaudies švietimo ministro ir ŠA globėjo valdžiai, naikinamas rektorius, dekanų ir profesorių renkamumas, iš stojančių į universitetus pradedama reikalauti liudijimų apie politinį patikimumą ir t. t. Tiesa, iš pradžių tai nelietė Dorpatu universiteto, kuris turėjo atskirą 1863 m. patvirtintą statutą: M. Haltzel, *Der Abbau der deutschen ständischen Selbstverwaltung in den Ostseeprovinzen Rußlands 1855–1905*, Marburg/Lahn, 1977, S. 145; *История Тартуского университета, 1632–1982*, Таллин, 1983, c. 128.

³ M. Haltzel, *Der Abbau der deutschen ständischen Selbstverwaltung...*, S. 150.

⁴ M. Hagen, *Hochschulunruhen und Regierungspolitik im russischen Reich vor 1914*, op. cit., S. 57.

⁵ F. Furchtbar, *Studien zur Universitätskrise in Russland in den Jahren 1899 bis 1905, Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades der Philosophischen Fakultät an Georg-August-Universität zu Göttingen*, Göttingen, 1975, S. 78–84.

XIX a. antrojoje pusėje imperijos politika aukštojo mokslo srityje susidūrė su dar viena problema. Valdžia žydų mokinių bei studentų gausėjimą XIX a. antrojoje pusėje suvokė kaip problemą ir ją išsprendė segregacine dvasia: 1887 m. liepos mėnesį buvo išleistas cirkuliaras, kuriuo žydams buvo įvestas *numerus clausus* universitetuose bei vidurinėse mokyklose: 10% sėslumo zonoje, 5% kitoje imperijos dalyje ir 3% sostinėse. Vėliau žydams patekti į mokymo įstaigas buvo dar sunkiau⁶.

Pačioje XIX a. pabaigoje – XX a. pirmaisiais metais ir toliau Rusijos valdininkai buvo skirtingų nuomonių žydų asimiliacijos klausimu. Rusijos žydų integraciją protegavo finansų ministras S. Vittė. Jam vadovaujant ministerijai, steigiamose šiai žinybai priklausančiose aukštosiose mokyklose žydams nebuvo taikytas *numerus clausus*⁷. S. Vittė gana nuosekliai siekė žydų asimiliacijos, tačiau net jo žinybos kompetencijai priklausančiuose reikaluose ir jis ne visada galėdavo atsispirti judofobų sumanymams⁸.

Didesnę dalį sudarė priešingos stovyklos šalininkai, kurių gretose išskirtina vidaus reikalų ministro Viačeslavo Plėvės figūra. Jam einant šias pareigas, buvo imtasi naujų suvaržymų net ir tų žydų atžvilgiu, kurie anksčiau turėjo tam tikrą „privilegijų“: dabar ir baigusiais aukštąsias mokyklas buvo uždrausta sėslumo zonoje apsigyventi už miestų ar miestelių ribų⁹.

Šiaurės Vakarų krašte, kaip ir Peterburge, susidūrė dvi skirtingos strategijos šios etnokonfesinės grupės atžvilgiu. Generalgubernatoriaus Sviatopolko-Mirskio nuomone, devintojo dešimtmečio suvaržymai žydų atžvilgiu nepagerino situacijos sėslumo zonoje, todėl reikėjo imtis integracinių priemonių¹⁰. Tuo tarpu, kiek yra žinoma, gubernatoriai dažniausiai buvo už priešingą politiką. 1894 m. Vitebsko gubernatorius pastebėjo, kad žydai, ypač iš jaunosios generacijos, baigę vidurines ir aukštąsias mokyklas, reprezentuoja

⁶ Rusijos politikos dilemas žydų atžvilgiu aptarė: I. M. Aronson, *The Attitudes of Russian Officials in the 1880s Towards Jewish Assimilation and Emigration*, *Slavic Review*, vol. 34, 1975, No. 1, p. 1–18; H. Rogger, *Russian Ministers and the Jewish Question, 1881–1917*, *California Slavic Studies*, vol. 8 1975, p. 15–76; J. D. Klier, *Imperial Russia's Jewish Question*, Cambridge, 1995.

⁷H.-D. Löwe, *Antisemitismus und reaktionäre Utopie: Russischer Konservatismus im Kampf gegen der Wandel von Staat und Gesellschaft, 1890–1917*, Hamburg, 1978, S. 42.

⁸Ibid., S. 45.

⁹Ibid., S. 51.

¹⁰T. R. Weeks, *Nation and State...*, p. 54.

politiškai patį nepatikimiausią elementą¹¹. 1903 m. Vilniaus gubernatorius būtent žydus, pirmiausia Visuotinę žydų darbininkų sąjungą Rusijoje ir Lenkijoje (jidiš kalba ši partija vadinta „Arbajterbund“, vėliau pavadinimas dar labiau sutrumpintas ir organizacija vadinta Bundu), įvardijo kaip pavojingiausius vyriausybei¹². Įvardijus žydus kaip pavojingiausią elementą, lieka siūlyti segregacines priemones. Kaip matysime vėliau, būtent tokia nuostata dominavo ir svarstant aukštosios mokyklos steigimo Šiaurės Vakarų krašte galimybes.

Vilniaus žemės ūkio draugijos sumanymas

Anksčiau pristatyta Rusijos valdžios vykdomos aukštojo mokslo politikos apžvalga leistų teigti, kad plečiant aukštųjų mokyklų tinklą galėjo keistis situacija šioje srityje ir buvusiose LDK žemėse. Juk čia, t. y. šešiose Šiaurės Vakarų krašto gubernijose, turinčiose apie 10 milijonų gyventojų, nebuvo nė vienos aukštosios mokyklos. Dėl to jaunimas buvo priverstas vykti į kitas Rusijos bei užsienio aukštąsias mokyklas. Antano Tylos skaičiavimais, Tartu universitete 1896–1900 m. įsimatrikuliavusių studentų, kilusių iš Lietuvos, skaičiaus vidurkis¹³ buvo 14,8, 1901–1905 m. – 19,4¹⁴. Gana daug studentų, baigusių VŠA gimnazijas, studijavo Peterburgo, Maskvos universitetuose bei kitose aukštosiose mokyklose.

Valdžia bandė reguliuoti stojančiųjų srautą. 1899 m. liepos 5 d. liaudies švietimo ministras išleido aplinkraštį, kuriame, be kita ko, jaunuoliams, gavusiems brandos atestatus VŠA, buvo rekomenduojama stoti į Jurjevo, Maskvos ir Peterburgo universitetus¹⁵. Jaunimo iš buvusių LDK žemių siuntimas į

¹¹ Ibid., p. 61.

¹² Vilniaus gubernatoriaus 1903 m. birželio 14 d. raštas generalgubernatoriui, *LVIA*, f. 378, PS, 1903 m., b. 59, l. 2.

¹³ Vidutiniškai per metus įsimatrikuliavusiųjų skaičius.

¹⁴ A. Tyla, Lietuvos jaunimas Tartu universitete 1802–1918 m., *Lietuvos TSR mokslų akademijos darbai, serija A*, 1973, Nr. 3, p. 119. Šiame straipsnyje, studentais, kilusiais iš Lietuvos, laikomi jaunuoliai: a) gimę Lietuvoje ir kurių tėvai ten gyveno; b) gimę Lietuvoje, bet kurių tėvai dėl įvairių priežasčių buvo iš Lietuvos išsikėlę ir c) gimę kitur, bet kurių tėvai buvo atsikėlę į Lietuvą. Be to, reikia atkreipti dėmesį į tai, kad čia kalbama apie dabartines Lietuvos ribas, tik ištiesai imant to meto Švenčionių, Zarasų bei Seinų apskritis.

¹⁵ Циркуляр Министра народного просвещения попечителям учебных округов, *Правительственный вестник*, 1899, № 146.

centrinius Rusijos bei Jurjevo universitetus, o ne į Lenkijos Karalystės aukštasis mokyklas rodytų, kad valdžia stengėsi kliudyti Lietuvos ir Lenkijos Karalystės intelektualinio elito integracijai.

Aukštosios mokyklos steigimo idėja kartais šmėstelėdavo rusiškoje periodinėje spaudoje ir XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje. Būta rusiško universiteto steigimo Vilniuje šalininkų¹⁶, tačiau ne silpnėsi buvo balsas ir tų, kurie Šiaurės Vakarų krašte pirmiausia siūlė rūpintis pradinių rusiškų mokyklų steigimu¹⁷.

Šias diskusijas sekė ir nelegalioji lietuviška spauda¹⁸. Bene plačiausiai šį klausimą 1897 m. „Tėvynės sarge“ svarstė Juozas Tumas. Trumpai apžvelgęs diskusiją rusų spaudoje, jis pareiškė ir savo nuomonę: „Ale jei duotų mums išsirinkti: ar universitetą su maskolinimu, ar maskolinimą be universiteto, tai nesvyruodami iš karto išsirinktume pirmąjį. Daug jis blėdės padarytų, ale bent jau švelniaus, nekaip šurkščiomis popų, puspopių ir žandarų rankomis. Antra, mūsų jaunimas lengviaus pasiektų mokslą ir vietas čia gautų. Už vis gi svarbiaus, kad Vilnius pasidarytų vieta susidūrimo didelių būrių lietuviško jaunimo, o kame susibaudimas, ten visoki užsimanymai, ten dvasios gyvybė. Lietuvystės dalykai nepasiliktų užpakalyje, apšviesti lietuviai ir maskoliškoje jūroje paskendę tvirtintų lietuviystę<...>“¹⁹. Kai vėlesniais metais vėl būdavo svarstomas rusiško universiteto ar kitos aukštosios mokyklos steigimo Vilniuje klausimas, lietuvių visuomenės veikėjai nurodydavo panašius tokios įstaigos teigiamus bruožus.

1900 m. iniciatyvos steigti aukštąją mokyklą ėmėsi Vilniaus žemės ūkio draugija (VŽŪD), vienijusi dvarininkus²⁰. VŽŪD statute kaip tik ir buvo punktas, sakantis, kad draugija užsiims teorinių ir praktinių žinių, reikalingų žemės ūkyje, sklaidimu. Ir kaip viena iš tokio darbo priemonių buvo nurodytas žemės ūkio mokyklų steigimas²¹.

¹⁶ А. Владимиров, Об университете в Вильне, *Новое время*, 1901, № 9044.

¹⁷ *Новое время*, 1889, № 4804.

¹⁸ Szernas [J. Adomaitis], *Audiatur et altera pars*, *Varpas*, 1889, Nr. 6, p. 103.

¹⁹ V.[Tumas J.], *Žada sugražinti universitetą, Tėvynės sargas*, 1897, Nr. 5, p. 10–11.

²⁰ Su panašiu projektu į valdžios institucijas galėjo kreiptis tik tam tikros valdžios pripažintos institucijos. Kadangi visose devyniose vakarinėse Rusijos gubernijose neįsteigtos zemstvos (vietiniai savivaldos organai), tai tokią teisę Šiaurės Vakarų krašte kreiptis į valdžią su tam tikrais projektais iš esmės teturėjo tik miestų savivaldos organai (dūmos ar miestų valdybos) ar tam tikros dvarininkų organizacijos, aišku, neskaitant pačių valstybinės valdžios institucijų.

²¹ *Устав Виленского общества Сельского хозяйства*, Вильна, 1899.

Po ilgų diskusijų, specialios komisijos sudarymo bei interesų derinimo (į šio projekto svarstymą buvo įtraukta tiek Vilniaus miesto valdžia, tiek kitų Šiaurės Vakarų gubernijų Žemės ūkio draugijų nariai) VŽŪD 1901 m. gruodžio 15–16 d. susirinkime buvo apsisota prie aukštosios žemės ūkio mokyklos su miškininkystės, mechanikos, statybos ir chemijos skyriais projekto²². Įvairiuose pasitarimuose sociokultūrinis naujosios institucijos pobūdis nebūdavo detalizuojamas. Apie jokią kitą kaip tik rusišką aukštąją mokyklą visuomenė net ir negalėjo svajoti, o socialine prasme, nors ir buvo dangstomasi „krašto poreikiais“, dominavo dvarininkų interesai. Tai taip pat neturėtų per daug stebinti – būtent jie ir rengėsi finansuoti aukštąją mokyklą.

Dar vykstant pasitarimams išryškėjo kai kurių VŽŪD narių opozicija minėtam sumanymui. Aršiausiai tam priešinosi vienas VŽŪD steigėjų Ipolitas Korwin-Milewskis. Atrodo, būta ir abejojančių, ar pavyks įgyvendinti tokį projektą. Vilniaus spaudoje buvo suabejota, ar dauguma VŽŪD narių pasirengę finansuoti aukštąją mokyklą²³.

Lenkų spauda, pirmiausia Peterburge ėjęs „Kraj“, žinoma, pritarė VŽŪD sumanymui ir nuolat apie projektą svarstymo eigą pranešdavo savo skaitytojams. Lietuvių nelegalioji spauda labai santūriai reagavo į šiuos projektus, o kai kurie laikraščiai apie tuos svarstymus nė neužsimindavo (pavyzdžiui, „Tėvynės sargas“). Gana skeptiškai reagavo ir „Varpas“: „Bet kokius šnekėsius valdžia gali lengvai nutildyti pastačius savo „veto“, ir visos svajonės turėtų pulti. Jeigu gi valdžia sutiks ant atidengimo, tai įsikūnijimas šio sumanymo būtų didžiu nuopelnu mūsų didponijos, kuri iki šiol apie savo kraštą mažai ką tesidarbavo“²⁴. Šios bei Tumo mintys, kurias pateikėme anksčiau, matyt, leistų teigti, kad nagrinėjant universiteto (ar aukštosios mokyklos apskritai) idėją lietuvių visuomenėje nėra esminių poslinkių ir XX a. pradžioje (t. y. iki 1905 m. revoliucijos). Tiek XIX a. pabaigoje, tiek pirmaisiais šio šimtmečio metais lietuvių visuomenės veikėjai svarsto tik rusiškos, t. y. su rusų dėstomąja kalba, aukštosios mokyklos Vilniuje privalumus ir minusus, tikėdamiesi ir tam tikrų nuolaidų lietuviams. Tačiau tautinio universiteto idėjos iki 1905 m. dar nėra²⁵.

²²Plačiau apie pasitarimų eigą: D. Staliūnas, Aukštosios mokyklos įsteigimo Vilniuje projektas ir jo likimas 1900–1904 m., op. cit., p. 22–27.

²³[?], У сельских хозяев, *Северо-западное слово*, 1901, № 1013.

²⁴Petraitis [J. Vileišis], Korespondencijos. Vilnius, *Varpas*, 1901, Nr. 9, p. 100.

²⁵Štai Lietuvių demokratų partijos 1902 m. programoje įrašytas toks punktas: „*Sugrąžinti Lietuvai Vilniaus universitetą, kame tarp kitų katedrų būtų katedra*

Vilnių pasiekė žinios, kad Peterburge į šį sumanymą žiūrima palankiai. Todėl nuspręsta sudaryti specialią delegaciją, kuri turėjo nuvykti į Peterburgą ir įteikti vidaus reikalų ministrui atitinkamą pranešimą. Jį buvo patikėta rengti grafui Antanui Tiškevičiui (grafo parengtą pranešimą komisija patvirtino 1903 m. balandžio 3 d.). Jame nurodoma, kad vietiniai dvarininkai galėtų paaukoti tam reikalui 800 000 rublių, ir prašoma leidimo Žemės ūkio draugijoms, miestų dūmoms ir gubernijų bei apskričių bajorų vadovams pradėti lėšų rinkimą²⁶.

1903 m. sausio 16 d. įvykęs komisijos posėdis liudija, kad VŽŪD stengėsi išnaudoti kiekvieną galimybę gauti valdžios palaiminimą šiai akcijai. Mat 1902 m. sausio mėnesį caras įsteigė Ypatingąjį pasitarimą dėl žemės ūkio verslo poreikių²⁷. Ašmenos apskrities komiteto posėdyje 1902 m. lapkričio 15 d. balsų dauguma buvo pasisakyta už aukštosios žemės ūkio mokyklos steigimą valstybės lėšomis, tačiau ne mieste. Tai buvo kompromisinis pasiūlymas, mat prieš aukštosios žemės ūkio mokyklos steigimą vėl pasisakė Korwin-Milewskis²⁸. VŽŪD savo pateiktuose pasiūlymuose gubernijos komitetui vėl pasisakė už aukštosios žemės ūkio mokyklos steigimą²⁹. Kaip tik 1903 m. sausio 13, 14 ir 15 d. vyko minėto specialaus gubernijos komiteto posėdis. Jame diskutuota, kur geriau steigti aukštąją žemės ūkio mokyklą – Vilniaus mieste ar už jo ribų. Dauguma pasisakė už tai, kad aukštoji mokykla būtų steigiama mieste. Tokiam sprendimui įtakos turėjo tai, kad tokiu atveju būtų galima tikėtis Vilniaus miesto paramos³⁰. Taigi jau kitą dieną po gubernijos komiteto posėdžio VŽŪD vėl pabandė iškelti į dienos šviesą savo projektą.

ir lietuviškos kalbos, istorijos ir literatūros.“ (išskirta programos autorių. – D. S.). Programa Lietuvos demokratų partijos (Projektas.), LAIS, t. 10: R. Miknys, *Lietuvos demokratų partija...*, p. 189.

²⁶ VŠA globėjo 1908 m. vasario 21 d. raštas generalgubernatoriui, LVIA, f. 378, BS, 1908 m., b. 340, l. 4.

²⁷ Gubernijose bei apskrityse buvo sudaryti specialūs komitetai, į kuriuos įeidavo vietinės valdžios bei dvarininkų atstovai. Šie komitetai turėjo nurodyti tas sferas, kuriose padėtis blogiausia, bei pateikti pasiūlymus, kas darytina padėčiai ištaisyti. Pasiūlymai turėjo būti konkretūs ir neliesti valstybinių reikalų: Ю. Соловьев, *Самодержавие и дворянство в 1902–1907 гг.*, Ленинград, 1981, c. 11.

²⁸ *Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности*, т. 4: *Виленская губерния*, Санкт-Петербург, 1903, c. 133–136.

²⁹ *Ibid.*, c. 18–19.

³⁰ *Ibid.*, c. 4.

Sumanymas steigti aukštąją mokyklą Šiaurės Vakarų krašte svarstytas ir 1903 m. Daugpilyje įvykusiame dvarininkų suvažiavime, kuris buvo už universiteto su žemės ūkio skyriumi pagal Vokietijos universitetų pavyzdį steigimą Šiaurės Vakarų krašte³¹. Čia buvo susirinkę kone visi pagrindiniai konservatyviojo Lietuvos bajorijos sparno vadovai: Edwardas Woyniłowiczius, Korwin-Milewskis, Aleksandras Meysztowiczius, Edmundas Bortkiewiczius ir kiti³².

1903 m. beveik tuo pačiu metu aukštosios mokyklos steigimo iniciatyvą parodė dar kelių Šiaurės Vakarų krašto miestų dūmos: Vitebsko 1903 m. rugpjūčio 27 d., Minsko ir Mogiliovo – tu pačių metų rugsėjo 4 d.³³ Tai, kad šie sumanymai dienos šviesą išvydo kartu, leidžia spėti, kad čia būta dirigento. Nors ir nežinome, kokiai rangų lentelei priskirtinas iniciatorius, tačiau šių iniciatyvų tikslas ganėtinai aiškus. Valdžios akimis žiūrint, universitetas turėjo atitikti tam tikro regiono poreikius. Esant tiek materialinių lėšų, tiek profesūros stygiui, nekalbant jau apie nepalankų valdžiai politinį klimatą krašte, tuo metu galėjo būti diskutuojama tik dėl vienos aukštosios mokslo įstaigos steigimo buvusiose LDK žemėse. Iš miestų dūmų faktiškai eliminavus žydus, minėtų miestų savivaldos organuose absoliučią daugumą turėjo įgyti rusai. Todėl tikėtina, kad idėja steigti rusišką universitetą viename iš šių miestų ir buvo nukreipta prieš „lenkišką intrigą“, kurios iniciatore šį kartą buvo VŽŪD.

Valdžia ir aukštosios mokyklos steigimo Šiaurės Vakarų krašte problema

VŽŪD organizuotas aukštosios mokyklos įkūrimo Vilniuje projekto aptarimas vyko su vietinės valdžios žinia³⁴. Kai kurios kitos aplinkybės tokią

³¹ 1903 m. Daugpilyje vykusio pirmojo gubernijos žemvaldžių suvažiavimo laukininkystės sekcijos rugsėjo 5 d. posėdžio protokolo kopija, *RVIA*, f. 733, ap. 151, b. 610, l. 40.

³² M. Jałoweckis, *Atsiminimai, VTB RS*, signatūros Nr. III, 10592, l. 249.

³³ Plačiau apie tai: D. Staliūnas, Aukštosios mokyklos įsteigimo Vilniuje projektas ir jo likimas 1900–1904 m., op. cit., p. 28–29.

³⁴ *Краткая выпись и обзор действий Виленского общества сельского хозяйства за 1900 годъ*, составил член общества А. С. Богданович, Вильна, 1901, с. 33; В. Б. [?], Общее собрание членов Виленского общества сельского хозяйства, *Северо-западное слово*, 1900, № 643; VŽŪD pirmininko 1900 m. gruodžio 1 d. raštas Vilniaus generalgubernatoriui; Vilniaus generalgubernatoriaus 1900 m. gruodžio 9 d. raštas VŽŪD pirmininkui, *LVIA*, f. 378, BS, 1898 m., b. 201, l. 82, 83. Dėkojame Vytautui Merkiui, nurodžiusiam šią bylą. Šių dokumentų kopijos yra ir kitoje byloje: *ibid.*, 1908 m., b. 340, l. 1, 2.

vietinės valdžios poziciją daro sunkiai paaiškinamą. Mat caras Nikolajus II, susipažindamas su Vilniaus generalgubernatoriaus 1899 m. ataskaita, prie teiginio esą atsižvelgiant į Šiaurės Vakarų krašto ūkio tipą čia reikalingi ne specialistai su aukštuoju išsilavinimu, bet tokie, kurie „nesibaidytų žemės“, savo ranka parašė „būtent“. Ir apie tai vidaus reikalų ministras jau 1900 m. balandžio 5 d. pranešė generalgubernatoriui³⁵. Beje, kolektyvinės monografijos „Patvaldystės krizė Rusijoje 1895–1917“ autoriai teigia, kad Nikolajus II apskritai buvo linkęs sumažinti žmonių su aukštuoju išsilavinimu skaičių imperijoje³⁶.

Palankus šiam sumanymui buvo naujasis Vilniaus generalgubernatorius Sviatopolkas-Mirskis, kuris, kiek yra žinoma, bandė šį reikalą užtarti Peterburge. Be to, teigiamą savo nuostatą dėl aukštosios mokyklos jis išdėstė 1902–1903 m. ataskaitoje. Ir nors Alma Mater istorija Vilniuje nesukelia rusų valdininkui teigiamų emocijų, tačiau lenkų ir lenkiškumo baimė šiuo metu, anot generalgubernatoriaus, yra perdėta. Nors tarp lenkų egzistuoja ir kraštutinės pozicijos, tačiau viską nulems ne jos. Jei krašte bus aukštoji mokykla, tai ji bus rusiška (t. y. dėstomoji kalba bus rusų, personalas iš rusų, rusai sudarytų ir didelę studentų dalį). Sviatopolko-Mirskio manymu, daug svarbesnė yra kita aplinkybė – aukštųjų mokyklų trūksta pačioje Rusijoje. Tai ypač pavojinga, nes toks atsilikimas nuo „pakraščių“ gali atvesti prie to, kad etniniai rusai bus pajungti kitataučių kultūrinei įtakai. Visus šiuos samprotavimus generalgubernatorius įvardija kaip teorinius. Praktiškai, jo nuomone, Šiaurės Vakarų krašte išties reikia aukštosios žemės ūkio mokyklos. O kadangi ji turinti tenkinti vietinius poreikius, tai ir lešų turi būti surasta Šiaurės Vakarų krašte³⁷.

Sviatopolko-Mirskio pažiūros rusiškos biurokratijos fone iš tiesų buvo išskirtinės. Atrodo, kad Sviatopolko-Mirskio pasaulėžiūrai turėjo įtakos ne tik jo išpažįstama stačiatikybė, bet ir istorinės šaknys (jo protėviai buvo kilę iš LDK bajorijos). Kai kurių tyrinėtojų manymu, tuometinis Vilniaus generalgubernatorius siekė kitataučius imperijos gyventojus integruoti tik politine prasme, t. y. visi jie tapdami rusais nebūtinai turėjo atsisakyti gimtosios kultūros. Tiesa, ne visoms etnokultūroms Sviatopolkas-Mirskis pranašavo ateitį

³⁵ Vidaus reikalų ministro 1900 m. balandžio 5 d. raštas Vilniaus generalgubernatoriui, *ibid.*, 1900 m., b. 251, l. 68.

³⁶ *Кризис самодержавия в России 1895–1917*, Ленинград, 1984, с. 130.

³⁷ V. Žukas, Iš Vilniaus universiteto, *op. cit.*, p. 118–120.

Romanovų imperijoje. Etniniai lietuviai, anot jo, asimiliuosis, nes jų nėra daug, be to, jie neturi savo „istorinės tradicijos“³⁸.

Šiek tiek kitokia, mes pasakytume, nedominuojančių etninių grupių raidos strategiją bent jau oficialiuose spaudos leidiniuose propagavo ir Eduardas Volteris. Jo idėjinė evoliucija kol kas detaliau netyrinėta, tačiau XIX a. antrosios pusės Volterio publicistika leistų įtarti, kad jis taip pat buvo už etnokultūrinę atskirų grupių raidą, kuri neturėtų griauti politinio imperijos vientisumo. Tik, skirtingai nuo Sviatopolko-Mirskio, Volteris nemanė, jog lietuviai etnokultūriškai asimiliuosis. Todėl ir skyrėsi jo pasiūlymai dėl projektuojamos aukštosios mokyklos. Volteris savo mintis išdėstė leidinyje „S. Peterburgskije vedomosti“, kuris ėjo kaip oficialus Liaudies švietimo ministerijos laikraštis. 1901 m. straipsnyje „Kam ir koks reikalingas universitetas Vilniuje“ jis teigė, kad Vilniaus universitetas savo bendru pobūdžiu turi atsižvelgti į Lietuvos ir Baltarusijos gyventojų gerovę ir dvasinius poreikius. Straipsnyje nurodyta, kad tokia universitete turi būti dėstoma ir lietuvių kalba, ir tai turi būti ne vien akademiinių studijų dalykas. Ši kalba, anot autoriaus, labai reikalinga ir praktiniame gyvenime. Antilenkiška Volterio nuostata straipsnyje net neslepama: „XX a. Vilniaus universitete turi reikštis savarankiškos vietinės liaudies pradas, ne atvykėlio „koroniažo“, bet vietinio buvusios Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės gyventojų“³⁹. Šis Volterio straipsnis sulaukė plataus atgarsio lietuviškoje spaudoje. Su straipsnio mintimis savo skaitytojus supažindino „Varpas“ ir „Vienybė lietuvininkų“⁴⁰. Beje, Jonas Vileišis, referuodamas Volterio mintis, pridėjo savo komentarą: „Tas straipsnelis, taip siekiantis Vilnių, čionykščiuose maskolių laikraščiuose nebuvo perspaustas, lygiai kaip nematėme jo nė viename lenkų laikraštyje“. Atrodo, Vileišis bus suklydęs⁴¹.

Mūsų manymu, šis Volterio straipsnis buvo tiesioginis atsakas į VŽŪD iniciatyvą. Apie Vilniaus dvarininkų sumanymą jis galėjo sužinoti tiek iš lietuvių visuomenės veikėjų, su kuriais jis palaikė ryšius, tiek tiesiog iš spaudos.

³⁸ T. R. Weeks, *Nation and State...*, p. 50–54.

³⁹ Вильянин [Э. Вольтер], Кому и какой нужен в Вильне университет, *С.-Петербургские ведомости*, 1901, № 144.

⁴⁰ B-lis [J. Vileišis], Kam ir koksai reikalingas Vilniuje universitetas (iš rusiškų laikraščių), *Varpas*, 1901, Nr. 8, p. 94–95; *Vienybė lietuvininkų*, 1901, Nr. 31.

⁴¹ Šis J. Vileišio straipsnis buvo išspausdintas „Varpo“ 1901 m. rugpjūčio mėnesio numeryje. O jau birželio 8 d. su Volterio mintimis savo skaitytojus buvo supažindinęs Peterburge ėjęs laikraštis „Kraj“: Przegląd prasy, *Kraj*, 1901, Nr. 23, s. 18; taigi arba Vileišis straipsnį parašė iki birželio 8 d., arba jis tiesiog neskaitė šio lenkiško laikraščio.

Reikia pasakyti, kad Volteris nebuvo vienišas. Ta pačia dvasia, tiesa, tiesiogiai su aukštąja mokykla nesusijusiam kontekste, tuo pačiu metu rašė ir vietinis oficiozas „Vilenskij vestnik“, kuriame neretai pasirodydavo ir Volterio straipsnių. Štai kas jame buvo rašoma 1901 m. aptariant vadinamųjų pakraščių gyventojus: „Iš visų tautybių (narodnostej) patys lojaliausi ir atsidavę Rusijai yra: pirmiausia tikrieji vietiniai gyventojai rusai; antra, lietuvių ir latvių liaudis (prostonarodje)“. Toliau tokia pozicija detalizuojama: „Lietuvių ir latvių liaudis nors svetimos mums (t. y. rusams. – D. S.) pagal tikybą ir gentinę kilmę, bet nejaucia mums jokio gentinio priešiško ar politinio susvetimėjimo“. Ir dar nurodoma, ką valdžia turinti daryti: „Savaime suprantama, kad mūsų vyriausybei reikėtų vakarų rusiškose, lietuviškose, latviškai estiškose vietovėse visaip palaikyti patikimus ir ištikimus mums tautinius elementus ir priešingai tam sulaikyti mums istoriškai priešiškus. Prie pastarųjų mes ypač priskiriame lenkų didikus, bajoriją ir lenkišką-lotynišką dvasininkiją <...>“⁴².

Apie tam tikrą Rusijos valdžios pareigūnų siekimą supriešinti lenkus su lietuviais (keliant pastarųjų kultūrinį, bet ne politinį sąmoningumą) liudytų ir lietuvių spaudos sugražinimo istorija⁴³.

Steigti aukštąją mokyklą Vilniuje siūlė ir rusifikacinės politikos adeptai. „Novoje vremia“ ir „Russkije vedomosti“ pasirodžiusiuose straipsniuose teigta, kad Vilniuje reikia steigti universitetą ir taip stiprinti rusiškuosius pradus Šiaurės Vakarų krašte⁴⁴. Kiti, baimindamiesi „lenkiškos“ aukštosios kultūros įtakos šiame krašte, siūlė nusteigti universiteto bent jau Vilniuje. Kaip matysime vėliau, būtent šios politikos šalininkai ir nulėmė sumanymo steigti aukštojo mokslo įstaigą Vilniuje XX a. pirmaisiais metais likimą.

Praktiškai VŽŪD projekto likimas buvo nulemtas 1903 m. pradžioje. Tų metų sausio 26 d. Vilniaus generalgubernatorius Sviatopolkas-Mirskis kreipėsi į vidaus reikalų ministrą Plėvę su prašymu leisti VŽŪD atstovams vykti

⁴² [?], К вопросу о государственном национализме, *Виленский вестник*, 1901, № 150.

⁴³ V. Merkys, *Knygnešių laikai...*, p. 119. Tokia tendencija pastebima Vilniaus generalgubernatoriaus Sviatopolko-Mirskio raštuose bei Kauno gubernatoriaus Aleksejaus Rogovičiaus 1898 m. ataskaitoje: [vairių žinybų ir vietos viršininkų nuomonė dėl lietuviškų leidinių transkripcijos ateityje, Vilniaus generalgubernatoriaus P. Sviatopolko-Mirskio 1903 m. vasario 3 d. raštas vidaus reikalų ministrui V. Plėvei, *Lietuvių spaudos draudimo panaikinimo byla...*, p. 139, 230.

⁴⁴ [?], O uniwersytete w Wilnie, *Kraj*, 1901, Nr. 19, s. 21; [?], Z miast i wsi, *ibid.*, Nr. 37, s.15; Iš svetimų laikraščių, *Varpas*, 1901, Nr. 9, p. 104.

į Peterburgą, kad šie atitinkamose žinybose gautų leidimą pradėti rinkti lėšas būsimai aukštajai mokyklai. Tame kreipimesi generalgubernatorius palankiai atsiliepė apie patį projektą ir pritarė tokiam lėšų rinkimui⁴⁵. Jau vasario 17 d. buvo gautas vidaus reikalų ministro atsakymas. Jame Plèvè rašė, kad dabartinėmis sąlygomis aukštosios mokyklos įsteigimas Vilniuje vargu ar įmanomas, nes privačiomis lėšomis tokią instituciją išlaikyti nepavyks, o vyriausybė, imdama savo išlaikymui dar vieną aukštąją mokyklą vakariniame imperijos pakraštyje, pasielgtų neplaningai. Ir pridūrė, kad būtų linkęs leisti atvykti į Peterburgą Šiaurės Vakarų krašto žemvaldžių deputatams tik tuo atveju, jei šie sumažintų savo pageidavimus iki vidurinės agronomijos mokyklos⁴⁶.

Vadinasi, 1903 m. balandžio 3 d. VŽŪD sudarytos komisijos posėdis vyko, kai valdžia iš esmės jau buvo davusi neigiamą atsakymą. Nors tame rašte vidaus reikalų ministras pareiškė, kad tai tik jo asmeninė nuomonė, tačiau aukštosios mokyklos steigimo Vilniuje iniciatoriai gerai žinojo, ką Rusijos imperijoje reiškia „asmeninė vidaus reikalų ministro nuomonė“, ir daugiau nebesikreipė į valdžią su šiuo projektu.

Tačiau 1903–1904 m. universiteto steigimo klausimas Šiaurės Vakarų krašto gubernijose dar buvo svarstomas. 1903 m. lapkričio 8 d. liaudies švietimo ministras paprašė VŠA globėjo, kad šis pareikštų savo samprotavimus „dėl universiteto steigimo viename iš Šiaurės Vakarų krašto miestų“.

VŠA globėjas Vasilijus Popovas išskyrė du Šiaurės Vakarų krašto rajonus: Vilniaus (lietuviškąjį) ir Minsko (baltarusiškąjį). Pirmajam buvo priskirta Vilniaus bei Kauno gubernijos ir Gardino gubernijos vakarinė dalis, taip pat priklausanti jau Lenkijos Karalystei, Rusijos švietimo sistemoje – Varšuvos ŠA, Suvalkų gubernija. Antrajam turėtų būti priskirtos Minsko, Mogiliovo, Vitebsko, Gardino (reikia suprasti, kad be vakarinės dalies) gubernijos. Be to, tuo atveju, jei būtų perpildyti Maskvos ir Peterburgo universitetai, prie šio rajono galėtų būti priskirtos ir Voluinės, Černigovo, Smolensko bei Liublino gubernijos.

VŠA globėjo išskirtieji Šiaurės Vakarų krašto subregionai labai primena rusų biurokratijoje paplitusią Lietuvos ir Baltarusijos kaip istorinių-geografinių vienetų sampratą. XIX a. antrojoje pusėje tokia Lietuva apėmė Vilniaus,

⁴⁵ Vilniaus generalgubernatoriaus 1903 m. sausio 26 d. laiško vidaus reikalų ministrui kopija, *LVI*A, f. 378, BS, 1903 m., b. 68, l. 1.

⁴⁶ Vidaus reikalų ministro 1903 m. vasario 17 d. raštas Vilniaus generalgubernatoriui, *ibid.*, l. 2.

Kauno ir Gardino, o Baltarusija – kitas tris Šiaurės Vakarų krašto gubernijas. Be to, kaip rodo kad ir mūsų minėti Muravjovo pasiūlymai, dažnai prie Lietuvos buvo priskiriama Suvalkų gubernija.

VŠA globėjas siūlė Minsko rajone steigti universitetą (Minske arba Mogiliove), o Vilniuje – aukštąją žemės ūkio mokyklą. Beje, buvo siūloma steigti universitetą be Teisės fakulteto. Galėtume skirti kelis tokios Popovo motyvacijos lygmenis. Svarbiausi tokio pasirinkimo argumentai, žinoma, yra politiniai, nors, kita vertus, ataskaitoje jie lyg ir neakcentuojami. „Lietuviškame“ rajone Vilniaus švietimo apygardos globėjas nesiryžta siūlyti įsteigti universitetą. Popovas universiteto įkūrimą Vilniuje vadina „senos istorinės klaidos“ kartojimu. O štai „Baltarusijos universitetas pakels visos plačios šiaurės vakarinės imperijos dalies rusų kultūrą“. Kiti argumentai akivaizdžiai yra antreiliai⁴⁷.

Vėliau, 1904 m. balandžio 19 d. ataskaitoje, VŠA globėjas jau koregavo savo nuostatą. Čia vėl akcentuojamas 1832 m. uždaryto Vilniaus universiteto priešiškas „viskam, kas rusiška“. Tačiau dabar jau VŠA globėjas pasisakė ne tik prieš universiteto steigimą Vilniuje, bet ir prieš tokios institucijos atsiradimą Minske, nes Minskas „jau seniai yra žydų socialinio-politinio judėjimo centras“. Matyt, Popovą išgąsdino dar ir Minsko vicegubernatoriaus pasiūlymas būsimam Minsko universitetui priskirti taip pat Vilniaus bei Kauno gubernijas. Tokiu atveju, Popovo manymu, „padidėtų pavojus teisingam jo [universiteto. – D. S.] egzistavimui“. Ta proga galima pasakyti, kad Minsko vicegubernatorius siūlė atkreipti rimtą dėmesį į žydų keliamą pavojų būsimam universitetui Minske. Šio pareigūno samprotavimuose žydai identifikuojami su revoliucinės pakraipos organizacijomis. Todėl vicegubernatorius ir siūlė į būsimą Minsko universitetą žydų priimti ne daugiau kaip 3%. Tuo atveju, jei „nusikalstama žydų veikla tęsis“, jų iš viso nereikėtų priimti į naująją mokymo įstaigą. Be to, priimant žydus į universitetą, būtina, anot Minsko vicegubernatoriaus, neapsiriboti vien liudijimais apie politinį patikimumą, bet

⁴⁷ Kaip antraeilus argumentus galima paminėti: VŠA globėjas bando įrodyti, kad Vilniaus rajono gyventojams kitas Rusijos imperijos aukštąsias mokyklas pasiekti lengviau nei Minsko rajono gyventojams, be to, ataskaitoje teigiama, kad vadinamosios baltarusiškos gubernijos pradiniam ir viduriniam mokslui skiria daugiau lėšų nei lietuviškos. Atsiranda ir visai įdomių argumentų. Popovas teigia, kad reikia steigti universitetą Mogiliove, nes tame mieste yra Kotrynos II soboras: VŠA globėjo 1903 m. lapkričio 29 d. pristatymo liaudies švietimo ministrui kopija, *ibid.*, 1908 m., b. 340, l. 21–25.

ir atkreipti dėmesį į jų visuomeninę ir ekonominę padėtį⁴⁸. Iš esmės taip buvo siūloma etnokonfesinį kriterijų papildyti dar ir socialiniu, kitaip tariant, užverti vargingesnių žydų vaikams kelią į būsimą Minsko universitetą.

Dar kartą VŠA globėjas savo nuomonę išdėstė tų pačių metų pabaigoje. Dabar jis rėmė universiteto, tiesa, sudaryto tik iš dviejų fakultetų, steigimo Vitebske idėją, o Vilniuje ir Minske siūlė steigti žemės ūkio technikos institutus⁴⁹. Vadinas, baimė, kad universitete vėl įsigalės lenkai, neleido planuoti universiteto steigimo Vilniuje, o „žydiškasis veiksnys“ užkirto kelią tokios įstaigos įkūrimui Minske.

Aukštosios mokyklos steigimo Šiaurės Vakarų krašte likimą 1904 m. spalio 11 d. turėjo nuspręsti Liaudies švietimo ministerijos Mokslo komitetas. Čia buvo nutarta, kad tikslinga Vitebske, Minske ir Mogiliove steigti atskirus fakultetus⁵⁰. Tačiau prasidėjusi 1905 m. revoliucija neleido įgyvendinti šio nutarimo.

⁴⁸ Minsko vicegubernatoriaus 1903 m. gruodžio 17 d. raštas liaudies švietimo ministru, visiškai konfidencialiai, *RVA*, f. 733, ap. 151, b. 610, l. 52–54.

⁴⁹ VŠA globėjo 1904 m. lapkričio 30 d. raštas liaudies švietimo ministru, *ibid.*, l. 118.

⁵⁰ Plačiau apie Mokslo komiteto posėdį: D. Staliūnas, Aukštosios mokyklos įsteigimo Vilniuje projektas ir jo likimas 1900–1904 m., *op. cit.*, p. 33–34.

POLITINĖS TENDENCIJOS LIETUVOJE 1905–1907 M. IR VILNIAUS UNIVERSITETO ATKŪRIMO KONCEPCIJOS

Politinės tendencijos Lietuvoje

1905 m. revoliucijos laikotarpis – tai atskira epocha tiek Romanovų imperijos, tiek Lietuvos istorijoje. Politinio gyvenimo liberalėjimas sudarė palankias sąlygas aiškesnių etnokultūrinių ir politinių kontūrų atsiradimui Lietuvoje. Antai pačiais pirmaisiais šio amžiaus metais visuomenei valdžios akyse vis dar atstovavo socialinis elitas, o 1905 m. susiformavusi politinė konjunktūra, kuri pradėjo ryškėti jau 1904 m. pabaigoje, leido savo siekius viešai deklaruoti ir besiformuojančioms modernioms lietuvių, lenkų, žydų tautoms atstovaujančioms politinėms partijoms.

Prisiminus Gellnerio mintį apie švietimo piramidę kaip pagrindinį indikatorį, rodantį, koks turi būti gyvybingas politinis darinys, turėtume pastebėti, kad istoriografijoje, skirtoje mums rūpimai problematikai, į akis krinta vienas esminis trūkumas: universiteto atkūrimo ar sukūrimo idėjos ir projektai buvo aprašomi neatsižvelgiant į politinius procesus, tuo metu vykusius Lietuvoje. Kitaip tariant, nepastebėta, kad kiekvienas aukštosios mokyklos atkūrimo ar sukūrimo sumanymas įkūnijo tam tikrą vienos ar kitos tautos arba krašto sociokultūrinės raidos modelį, kuris iš esmės turėjęs padėti „objektyvų“ pagrindą ir politinei raidai. Šią mintį galima suformuluoti ir kitais žodžiais: kiekvienas politinis judėjimas, siekiantis įgyvendinti tam tikrą tautinį modelį, „privalėjo“ rūpintis ir atitinkamos švietimo piramidės sukūrimu. Ypač šis pastebėjimas aktualus aptariant 1905–1907 m. situaciją.

Taigi šiame skyriuje ir bandysime parodyti, kaip įvairūs reikalaujamo universiteto sumanymai koreliavo su politinėmis tendencijomis Lietuvoje.

Politinė situacija Rusijoje bei politinės tendencijos Lietuvoje 1904 m. pabaigoje – 1905 m. istoriografijoje jau ne kartą išsamiai aptartos¹, todėl čia pateiksime tik pagrindinių tendencijų bei įvykių trumpą charakteristiką.

Nesėkmingai besiklostantis karas su Japonija aiškiai rodė, kad Rusija neišvengs reformų, kurios daugiau ar mažiau liberalizuos ir politinį imperijos gyvenimą. Toks scenarijus ypač tikėtinas tapo 1905 m. pradžioje, kai Anglija dar stipriau parėmė Japoniją, o Prancūzija atsisakė suteikti kreditų Rusijai. Neturėdama finansinių išteklių, Romanovų imperija nebegalėjo tęsti karo, todėl 1905 m. gegužės mėnesį prasidėjo taikos derybos, kurios tu pačių metų rugsėjo mėnesį baigėsi Portsmuto taika.

Pralaimėtas karas dar labiau ištuštino ir taip jau skurdų valstybės išdą. Tačiau kreditų suteikimas Rusijos imperijai buvo siejamas ir su politinės santvarkos liberalizavimu. Atrodo, kad viena iš pagrindinių Vakarų bankininkų keliamų sąlygų buvo žydų suvaržymų panaikinimas².

Dar vykstant karui, 1905 m. vasario 18 d., Nikolajus II paskelbė apie Valsybės Dūmos sušaukimą. Dar svarbesnė data politinės liberalizacijos prasme buvo spalio 17 d., kai buvo paskelbtas manifestas, žadėjęs Rusijai konstitucinę erą.

Pokyčių žadėjo ir nauji paskyrimai. Liaudies švietimo ministru tapo liberaliomis pažiūromis pagarsėjęs Ivanas Tolstojus. Kone didžiausias galvos skausmas jam buvo situacija universitetuose, kurie dėl studentų streiko nuo 1905 m. pavasario buvo uždaryti. Neišsprendė universitetų problemų ir tu pačių metų rugpjūčio 27 d. paskelbtos laikinosios taisyklės. Nepraėjus nė

¹R. Miknys, Vilniaus autonomistai ir jų 1904–1905 m. Lietuvos politinės autonomijos projektai, *LAIS*, t. 3: *Lietuvos valstybės idėja (XIX a. – XX a. pradžia)*, Vilnius, 1991, p. 173–198; R. Miknys, E. Motieka, Tautiškoji lietuvių demokratų partija, op. cit., p. 80–125; *LAIS*, t. 10: R. Miknys, *Lietuvos demokratų partija 1902–1915 metais...*, p. 16–61; *LAIS*, t. 11: E. Motieka, *Didysis Vilniaus Seimas...*, p. 46–60; D. Staliūnas, Vilniaus vyskupo E. Ropo veiklos pėdsakais (1903–1907), *LAIS*, t. 7: *Atgimimas ir Katalikų bažnyčia*, Vilnius, 1994, p. 156–192; idem, Rinkimai į I Rusijos Dūmą Lietuvoje, *Lietuvos istorijos metraštis 1992*, Vilnius, 1994, p. 45–66; A. Gaidys, Lietuvių krikščionių-demokratų partijos kūrimosi aplinkybės (1905–1907 m.), *LAIS*, t. 3..., p. 139–172.

²H.-D. Löwe, *Antisemitismus und reaktionäre Utopie...*, S. 56, 85; Ch. Gassen-schmidt, Die jüdische Intelligenz und die „Krise“ jüdisch-politischer Interessenvertretung in Rußland zwischen 1907 und 1914, *Aufbruch der Gesellschaft im vormodernen Staat. Rußland in der Spätphase des Zarenreiches*, hrsg. von H. Hausmann und S. P'aggenbo'rg, Fr/M, Berlin, New York, Paris, Wien, 1994, S. 120.

dviem mėnesiams nuo pareigų užėmimo, naujasis ministras parengė programą, apimančią visų mokyklų lygių pertvarkymą. Ji numatė valstybės paramą pradinėms mokykloms, rusifikacinės politikos švietimo srityje pabaigą, didesnę privačių mokyklų vaidmenį ir apribojimų vidurinėse bei aukštosiose mokyklose žydams panaikinimą³. Ypač atkreiptinas dėmesys į paskutinius du punktus. Gruodžio 3 d. caras patvirtino liaudies švietimo ministro nuolankiausią pranešimą, leidžiantį steigti privačias aukštąsias mokyklas⁴.

Nors oficialiai *numerus clausus* taip ir nebuvo panaikintas, tačiau bent jau švietimo sferoje 1905 m. revoliucijos laikotarpiu žydams buvo sudarytos kaip niekad palankios sąlygos. 1904–1905 mokslo metais liaudies švietimo ministerijos žinioje esančiose aukštosiose mokyklose buvo leista priimti daugiau žydų: sėslumo zonoje 15%, kitur – 7%, sostinėse – 5% visų studentų⁵. Revoliucijos metais valdžia iš viso „pamiršo“ riboti žydų skaičių mokymo įstaigose, ir jų skaičius tarp studentų gerokai padidėjo: 1904 m. universitetuose buvo 2247 žydų studentų, o 1906–1907 mokslo metais jau 4266⁶.

Ši trumpa politinių permainų Rusijos imperijoje apžvalga leidžia daryti prielaidą, kad palankiausia situacija „pakraščių“ tautoms įgyvendinti savo siekius švietimo srityje susiklostė pačioje 1905 m. pabaigoje.

1905 m. revoliucijos metu ir vėliau valdžia buvo priversta pripažinti pasikeitusias sociokultūrinės realijas Lietuvoje. 1905 m. gegužės 14 d. imperatoriaus įsaku kai kuriose VŠA mokyklose leista mokytis lenkų bei lietuvių kalbų. Buvo leista kurtis švietimo bei mokslo draugijoms. Nors valdiškos mokyklos ir toliau liko rusiškos, tačiau mokytojauti jose jau galėjo ir lietuviai. Leista steigti privačiomis lėšomis finansuojamas lenkiškas bei lietuviškas pradžios mokyklas. Ir kas ypač svarbu – aptariamuoju laikotarpiu sparčiai didėjo vidurinių mokyklų skaičius.

Lietuvoje 1905 m. revoliucijos metu ryškėjo visuomenės politinė poliarizacija, tačiau, antra vertus, būta ne vieno bandymo konsoliduoti įvairias ar net daugumą Lietuvos politinio spektro jėgų.

³ S. D. Kassow, *Students, Professors and the State in Tsarist Russia*, Los Angeles, London, 1989, p. 288.

⁴ А. Е. Иванов, *Высшая школа России в конце XIX – начале XX века*, Москва, 1991, с. 99.

⁵ Ibid., с. 286.

⁶ P. L. Alston, *The Dynamics of Educational Expansion in Russia, The Transformation of Higher Education...*, p. 95.

Atsižvelgiant į programų radikalumą bei veikimo metodus, lietuviškąsias partijas sąlygiškai būtų galima suskirstyti į dvi grupes. Radikalams priskirtina Lietuvos socialdemokratų partija (LSDP) bei iš dalies Lietuvos demokratų partija (LDP). Bendra joms buvo tai, kad abi buvo už etnografinės Lietuvos autonomiją (perspektyvoje – nepriklausomybę), nors kaip taktinis sprendimas joms buvo nesvetima ir autonomijos idėja istorinėse Lietuvos ribose.

Konservatyviajame sparne paminėtini nuosaikieji liberalai bei jaunoji lietuvių kunigų karta, kuri revoliucijos metais mėgino įsteigti Krikščionių demokratų partiją. Jie prioritetą teikė šviečiamajai kultūrinei veiklai, kuri turėjo subrandinti palankias sąlygas Lietuvos autonomijai etnografinėse ribose. Šiam sparnui priskirtina ir Lietuvių Suvažiavimo (istoriografinis terminas – Didysis Vilniaus Seimas) išvakarėse besikurianti Tautiškoji lietuvių demokratų partija (TLDP), kuri gerokai labiau nei kitos partijos akcentavo etnokultūrinių vertybių svarbą, taigi pilietinė Lietuvos tautų integracija jai buvo daug mažiau priimtina nei LSDP ar LDP. Be to, konservatyvusis sparnas buvo linkęs derėtis su rusų valdžia dėl galimų nuolaidų.

XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje Lietuvoje pradėjo plėsti savo įtaką ir lenkų endekiškos (endekai – Lenkijos tautiniai demokratai) pakraipos organizacijos. 1893 m. Lenkijoje įsikūrusi Tautinė lyga (*Liga Narodowa*) 1905 m. Vilniuje turėjo 31 narį. Ši organizacija, siekdama išplėsti savo įtaką, 1905 m. vasario mėnesį įkūrė Tautinio darbo sąjungą Lietuvoje ir Baltarusijoje (*Związek pracy narodowej na Litwie i Białorusi*). Turimos žinios leistų teigti, kad minėtoji organizacija pagrindinį dėmesį skyrė šviečiamajai kultūrinei veiklai⁷. Revoliucijos metu endekiškoji kryptis dar tik formavosi ir kaip stipri politinė jėga pradėjo veikti jau atslūgus revoliucijos bangai. Baltarusiai 1905 m. revoliucijos metu dar nelaikytini savarankiška politine jėga.

Greta siekių kurti politines organizacijas, vienijančias tik vienos ar kitos tautos atstovus, būta bandymų sujungti visus buvusių LDK žemių gyventojus. Demokratinio tokio bandymo variantu laikytini vadinamojo autonomistų būrelio pasitarimai 1904–1905 m. Šiuose pasitarimuose lietuvių, lenkų, baltarusių ir žydų demokratinės orientacijos veikėjai mėgino rasti sprendimus, tenkinančius visų tautų atstovus. Tačiau nebuvo rastas tinkamas sprendimas, mat lietuviai, skirtingai nuo kitų pasitarimų dalyvių, sutiko tik su autonomijos reikalavimu etnografinės Lietuvos sienose, bet ne istorinėse ribose. Lietuviai baiminosi, kad, sukūrus autonominių vienetą remiantis istorine teise, jie nega-

⁷D. Staliūnas, Vilniaus vyskupo E. Ropo veiklos pėdsakais, op. cit., p. 160–161.

lės apsiginti nuo civilizacine prasme stipresnės lenkiškos kultūros ir net kaip tautinė mažuma neturės ateities perspektyvos. O kitų Lietuvos tautų atstovai prioritetą teikė kaip tik politinei autonomijai istorinėse LDK ribose. Tokios nuostatos laikėsi nemaža dalis Lietuvos ir Baltarusijos visuomenės veikėjų: lenkų kultūros LDK bajorija, lenkiškai kalbantys lietuviai, demokratiški pažiūrų lenkai, žydai bei baltarusiai. Kaip tik lenkiškai kalbančiai Lietuvos visuomenės daliai LDK politinė ir kultūrinė tradicija ir buvo artimiausia.

Tai, ko nepavyko 1904–1905 m. autonomistų būreliui, vėliau bandė įgyvendinti demokratinė krajojvcų srovė, kuri, tiesa, 1905 m. revoliucijos laikotarpiu dar tik pradėjo formotis. Vienas pagrindinių jos lyderių – advokatas Tadas Wróblewski rinkimuose į I Rusijos Dūmą Vilniaus mieste kaip tik ir kėlė buvusiose LDK žemėse gyvenančių tautų pilietinės integracijos idėją⁸. Wróblewski įdomus dar ir tuo, kad jis bandė rasti mechanizmą, galintį užtikrinti visų Lietuvos etnokultūrinių grupių kultūrinę raidą⁹.

Konservatyvūs Lietuvos ir Baltarusijos visuomenės veikėjai taip pat mėgino konsoliduoti skirtingoms tautoms ir politinėms partijoms atstovaujančias grupes. Greičiausiai 1905 m. spalio antrojoje pusėje Vilniaus vyskupo barono Eduardo von der Roppo iniciatyva pradėta kurti Lietuvos ir Baltarusijos konstitucinė katalikų partija (*Stronnictwo konstytucyjno-katolickie na Litwą i Białoruś, LBKKP*), kurios steigiamasis susirinkimas įvyko 1906 m. vasario 7 d. LBKKP veikloje ilgiau ar trumpiau pasireiškė lenkų demokratų, konservatyviosios bajorijos, krajojvcų ir net endekiškos orientacijos veikėjai, taip pat vienas lietuvių krikščionių demokratų atstovas – Vladas Mironas. LBKKP lyderių politinėse programose dominavo autonomijos buvusiose LDK sienose

⁸ Idėjinę Wróblewskio evoliuciją aptarėme atskirame straipsnyje: idem, Tado Vrublevskio politinės minties bruožai, *LAIS*, t.13: *Mykolas Römeris*, Vilnius, 1996, p. 150–170.

⁹ Jis bene geriausiai iš lenkiškos kultūros Lietuvos veikėjų suvokė „jaunesnių“ tautų – lietuvių ir baltarusių baimę lenkiškos kultūros akivaizdoje. Wróblewski siūlė įgyvendinti austromarksistų propaguoatą personalinės kultūrinės autonomijos konceptą, pagal kurį kiekvienos tautos individai buriasi į tautines korporacijas, kurios kultūros ir švietimo reikalus sprendžia autonomiškai. Tuo tarpu pilietine prasme visi gyventojai yra lygūs. Tokiu būdu tautos samprata depolitizuojama ir tai įgalina spręsti kitas, visų pirma socialines problemas. T. S. Wróblewski, *Sejmy prowincjonalne i obrona praw mniejszości (Pogadanka wygłoszona na wiecu Polskiego stronnictwa Konstytucyjno-Demokratycznego Ukrainy, Wołynia i Podola w dniu 23 Kwietnia 1906 r.)*, Kijów, 1906, s. 6–7. Plačiau savo pasiūlymus jis išdėstė vėliau: T. Wróblewski, *Naród i samookreślenie narodowie*, Wilno, 1919.

se postulatą, o kalbant apie vidinę būsimo Lietuvos tvarką akcentuotas lenkiškosios civilizacijos integracinis vaidmuo¹⁰.

Žydų politinio spektro plačiau neaptarsime. Jų politinės ir visuomeninės organizacijos savo veiklos arealu paprastai laikė visą imperiją. Tiesa, reikia pasakyti, kad žydų sėslumo zonos egzistavimas sąlygojo didelę jų koncentraciją buvusiose LDK žemėse, kur, kaip ir sostinėse, dažnai įsikurdavo įvairių žydų organizacijų centrai. 1905 m. revoliucijos metu, ypač rinkimų į I Valstybės Dūmą laikotarpiu, dominavo Sąjunga už lygias žydų teises Rusijos imperijoje, kurios pirmasis suvažiavimas 1905 m. kovo mėnesį kaip tik ir įvyko Vilniuje. Jos programoje buvo užfiksuotas ne tik žydų pilietinių bei politinių, bet ir tautinių, t. y. kultūrinių, teisių įgyvendinimas¹¹.

Bendrais bruožais apžvelgę lietuviškų ir Lietuvos politinių jėgų orientaciją galime konstatuoti, kad jos ne tik kad siekė atstovauti skirtingoms visuomenės dalims, kas yra lyg ir savaime suprantama, bet ir Lietuvą įsivaizdavo skirtingose ribose. Akivaizdu, kad įvairios politinės jėgos turėjo skirtingai suvokti ir įkurto ar atkurto universiteto tikslus.

Mūsų manymu, atsižvelgiant į politines tendencijas Lietuvoje 1905 m. revoliucijos metu bei tautinį-kultūrinį reikalaujamo universiteto pobūdį, galima įžvelgti keturias Vilniaus universiteto atkūrimo ar sukūrimo koncepcijas: *lietuviškasis universitetas*, *lenkiškasis universitetas*, *Lietuvos universitetas* ir *rusiškasis universitetas*.

Lietuviškasis universitetas

Pirmiausia trumpai aptarsime argumentus, kuriais lietuviai grindė universiteto reikalingumą Vilniuje. Beje, kaip tik universitetui, o ne kokiam nors kitam aukštosios mokyklos tipui dažniausiai buvo atiduodama pirmenybė. 1905 m. revoliucijos metu vėl kaip ir XIX a. pabaigoje bei pirmaisiais šio amžiaus metais tvirtinama, kad, įsteigus aukštąją mokyklą Vilniuje, susitelktų nemažos lietuviško jaunimo pajėgos ir tai pagausintų lietuviškos inteligentijos gretas, nes tie, kurie mokslus išaina svetur, dažnai užmiršta Lietuvos reikalus¹².

¹⁰ D. Staliūnas, Vilniaus vyskupo E. Ropo veiklos pėdsakais, op. cit., p. 172–192.

¹¹ С. М. Дубнов, *Новейшая история еврейского народа*, т. 3: 1881–1914, Берлин, 1923, с. 390; idem, *Книга жизни. Воспоминания и размышления. Материалы для истории моего времени*, т. 2: 1903–1922, Рига, 1935, с. 24–24.

¹² V. Karuža [J. Jasaitis], Universiteto Vilniuje reikia, *Vilniaus žinios*, 1905, Nr. 85; Pranas [P. Klimaitis], Mokslas ir apšvietimas – tai žmonių gerovė, *ibid.*, Nr. 247.

Tačiau dabar jau atsiranda ir naujų akcentų. Universiteto atkūrimas suvokiamas ir kaip reprezentacinis veiksmas. Antai aptariant „Liuoso universiteto“ klausimą (jį nagrinėsime vėliau) „Vilniaus žiniose“ rašoma, kad tokio universiteto įsteigimas Vilniuje „iš politiško atžvilgio parodys visiems, kad Lietuvos gyventojai yra seniai politiškai subrendę <...>“¹³ Taip pat akcentuojama ekonominė tokios institucijos nauda: „Iš ekonomiško atžvilgio toks universitetas irgi turi ne menkesnės vertės svarbumą“¹⁴.

Vilniaus universiteto atkūrimo ar sukūrimo reikalavimas tapo sudėtine daugelio lietuvių peticijų dalimi. Universiteto atkūrimo reikalavimą savo steigiamajame suvažiavime 1905 m. liepos 30 d. suformulavo nelegali Lietuvos mokytojų sąjunga¹⁵. Toks reikalavimas sutinkamas ir Panevėžio realinės mokyklos mokinių 1905 m. gegužės 2 d. peticijoje VŠA globėjui, Lietuvos socialdemokratinio jaunimo atsišaukime¹⁶, Rygos lietuvių prašyme carui¹⁷, daugelyje valstiečių peticijų¹⁸ ir kituose dokumentuose. Toks reikalavimas formuluotas ir lietuvių partijų programose¹⁹.

Esmingiausias lūžis, įvykęs revoliucijos metu, yra *lietuviškojo (tautinio) universiteto* idėjos suformulavimas. Teigta, kad lietuvių tauta jau „nubudo“, todėl jai, kaip ir kitoms tautoms, reikia savo tautiško universiteto²⁰.

1905 m. tautinės revoliucijos kulminacija buvo Lietuvių suvažiavimas, vykęs Vilniuje 1905 m. lapkričio 22–23 d. Dar iki Seimo, 1905 m. lapkričio pradžioje, jo iniciatoriai parengė memorandumą Ministrų tarybos pirmininkui S. Vittei, kuriame taip pat minimas reikalavimas įsteigti Vilniaus universitetą: „Lietuviai reikalauja neapmokamo, visuotino ir priverstino jų prigimta kalba mokymo; įsteigimo ganėtino skaitliaus pradedamųjų, vidutinių ir aukštesniųjų mokyklų (Vilniaus universiteto) angštai sujungtų, idant galima būtų iš prade-

¹³ K. P. [?], Vilniaus universitetas, *ibid.*, 1906, Nr. 8.

¹⁴ *Ibid.*

¹⁵ L. Vladimirovas, Mėginimai atkurti, *op. cit.*, p. 139.

¹⁶ *Ibid.*

¹⁷ Rygos Lietuvių prašymas, *Vilniaus žinios*, 1905, Nr. 74.

¹⁸ A. Tyla, *1905 m. revoliucija Lietuvos kaime*, Vilnius, 1968, p. 122.

¹⁹ Tautiškosios lietuvių demokratų partijos dokumentai, parengė R. Miknys ir E. Motieka, *LAIS*, t. 1..., p. 194; Lietuvos demokratų partijos programa (1906 m.), *LAIS*, t. 10..., p. 204.

²⁰ B. V. [A. Rucevičius], Rupinkimės įsteigti universitetą Vilniuje, *Vilniaus žinios*, 1905, Nr. 157.

damųjų į augštesnius laipsniškai įstoti, o lygiai ir tiesos liuosai kiekvienam tokias mokyklas steigti“²¹. Didžiajame Vilniaus Seime Lietuvos mokyklų problemos svarstytos ketvirtame posėdyje. Motiekos tvirtinimu, tai buvo vienas iš nedaugelio klausimų, kuriuo dalyvavusiųjų nuomonės sutapo²². Tiesa, universiteto ar kitos aukštosios mokyklos klausimas atskirai Seime nenagrinėtas.

Iš tiesų pirmiausia reikėjo rūpintis žemesniosios grandies lietuviškų mokyklų steigimu. Jau pačioje 1905 m. pradžioje „Vilniaus žinios“ pranešė, kad lietuviai rengiasi kreiptis į valdžią, kad ši leistų Vilniuje steigti bent vieną lietuvišką mokyklą²³. Nuo pradinių lietuviškų mokyklų Vilniuje siūlė pradėti ir studentas Zigmas Žemaitis²⁴. Jis taip pat siūlė, kad lietuviško universiteto klausimą galutinai išspręstų Antrasis Lietuvių Suvažiavimas, kuris turėtų susirinkti 1906 m. pavasarį²⁵.

Lietuvių mokslo draugija (toliau – LMD) turėjo rengti dirvą universitetui. Ji rūpinosi ne tik mokslo tiriamuoju darbu, bet ir švietimu. LMD, pavyzdžiui, organizavo vadovėlių konkursą. Universiteto nebuvimą Vilniuje, tiesa, jau vėlesniais metais, draugija bandė kompensuoti viešų kursų organizavimu²⁶. Tačiau nei LMD visuotinių susirinkimų, nei valdybos posėdžių protokoluose per visą Rusijos valdymo laikotarpį neminima, kad buvo svarstytas universiteto ar kitokios aukštosios mokyklos steigimo klausimas, nors visiškai tokios galimybės atmesti nederėtų. LMD valdybos posėdžių protokoluose galėjo būti ne viskas fiksuojama. Kita vertus, LMD vienijo praktiškai visą aktyvesnę lietuvių inteligentiją. Todėl kai XX a. pradžioje buvo svarstomas Vilniaus universiteto ar kitos aukštosios mokyklos atkūrimo ar sukūrimo klausimas, savo nuomonę išreiškėdavo ir LMD nariai, nors ir ne kaip draugijos atstovai. O pati LMD negalėjo šio klausimo kelti dar ir todėl, kad nedisponavo tam reikalingomis lėšomis.

²¹ Lietuvių memorandumas Rusijos Ministrų Tarybos pirmininkui grafui S. J. Vittei (1905 m. lapkritis), parengė E. Motieka, *LAIS*, t. 3..., p. 349.

²² *LAIS*, t. 11: E. Motieka, *Didysis Vilniaus Seimas...*, p. 174.

²³ Atbalsiai, *Vilniaus žinios*, 1905, Nr. 7.

²⁴ Z. Žemaitis, *Prie Vilniaus universiteto*, *ibid.*, 1906, Nr. 23.

²⁵ *Idem*, *Dar prie Vilniaus universiteto*, *ibid.*, Nr. 45.

²⁶ 1909 m. liepos 15 d. LMD valdybos posėdžio protokolas, *Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto Rankraščių skyrius* (toliau – *LLTI RS*), f. 22, b. 2, p. 68.

Lenkiškasis universitetas

Nekyla jokių abejonių, kad ir Lietuvos lenkai siekė *lenkiškojo (tautiško) universiteto* įsteigimo. Taip lenkų švietimu besirūpinančios draugijos „Oświata“ įstatuose buvo punktas, teigiantis, kad draugija užsiims įvairių tipų vidurinių bei aukštųjų mokyklų steigimu, išlaikymu ir rėmimu²⁷. Kita vertus, aišku, kad lenkai Vilniuje turėjo kone didžiausias intelektines pajėgas. Tačiau 1905–1907 m. tautinio universiteto idėją jie kėlė retai. Tokią situaciją būtų galima paaiškinti keliais veiksniais. Pirmiausia jie galėjo įtarti, kad valdžia neleis steigti tokio universiteto, o rusiškas universitetas vargu ar būtų prasmingas, kai aukštąjį išsilavinimą galima įgyti Habsburgų imperijoje esančiuose lenkiškuose universitetuose (Krokuvoje, Lvove).

Be jokios abejonės, tokiam lenkiškam universitetui bazę turėjo parengti Mokslo bičiulių draugija Vilniuje (*Towarzystwo przyjaciół nauk w Wilnie*, toliau – MBD). Tačiau, kaip ir LMD atveju, per visą laiką nuo draugijos susikūrimo iki Rusijos valdymo pabaigos nei visuotiniuose MBD susirinkimuose, nei valdybos posėdžiuose šis klausimas nebuvo keliamas. Čia galioja tos pačios išlygos, kaip ir LMD atveju.

Lietuvos universitetas

Kaip jau minėta, 1905 m. revoliucijos metu taip pat būta bandymų suvienyti visas ar daugumą Lietuvos tautoms atstovaujančių politinių jėgų. Kultūrinį pagrindą šiai tendencijai turėjo rengti planuotas įkurti „Liuosas universitetas“, kuri mes įvardijome kaip *Lietuvos universitetą*.

1906 m. sausio 31 d. „Novoje vremia“ numeryje buvo rašoma, kad štai jau daugiau kaip mėnuo sklinda gandas, esą Liaudies švietimo ministerijoje rengiamas planas, pagal kurį visose Lenkijos Karalystės vidurinėse mokyklose, išlaikomose iš valstybės lėšų, bus įvesta mokomoji lenkų kalba, o Varšuvos universitetas taps lenkiškas (t.y. su dėstomąja lenkų kalba)²⁸. Taigi gandas turėjo atsirasti 1905 m. pačioje pabaigoje. Tokio plano įgyvendinimas būtų reiškęs esminį Rusijos valdžios politikos pokytį aukštojo mokslo srityje.

²⁷ Ustawa Polskiego Towarzystwa „Oświata“ w Wilnie, Wilno, 1906, *LVIA*, f. 378, 1906 m., BS, b. 158, l. 52a.

²⁸ П. Кулаковский, Вопрос о Варшавском университете, *Новое время*, 1906, № 10734.

Šis gandas, kaip ir bendras revoliucijos pakilimas 1905 m. pabaigoje, turėjo išjudinti ir tuos veikėjus, kuriems rūpėjo Vilniaus universiteto atkūrimo idėja. Tokių tendencijų atsiradimą aukščiausiuose valdžios sluoksniuose iliustravo ir jau minėti naujojo liaudies švietimo ministro I. Tolstojaus pasiūlymai 1905 m. pabaigoje.

1905 m. lapkričio pabaigoje Peterburge, vadovaujant profesoriui Janui Baudouinui de Courtenay, įvyko lietuvių ir lenkų inteligentų susirinkimas²⁹. Profesorius teigė, kad universiteto idėja kilusi Vilniuje ir jo apylinkėse, o šios idėjos propaguotojas Peterburge buvo Antanas Medekša³⁰. Tame susirinkime, be prof. Baudouino de Courtenay, kiek žinoma, dalyvavo Peterburgo universiteto profesoriai Janas ir Stanislovas Ptaszycykiai, Dvasinės akademijos profesoriai Kazimieras Jaunius, Aleksandras Dambrauskas (Adomas Jakštas), Jonas Mačiulis (Maironis) bei kunigaikštienės Elenos instituto chirurgijos profesorius Juozas Ziemackis. Čia išvardyti asmenys ir inicijavo „Liuoso universiteto“ steigimą³¹. Dar žinoma, kad tame pasitarime dalyvavo Medekša bei inžinierius Jaczewskis.

Ar nebuvo šis lietuvių ir lenkų inteligentų susirinkimas susijęs su politiniais procesais, vykusiais pačioje Lietuvoje? Juk kaip tik 1905 m. lapkričio mėnesį vyko LBKKP programos rengimas. Ši partija, kaip minėta, siekė suvienyti buvusių LDK žemių gyventojus. Faktų, patvirtinančių tokią versiją, neturime, tačiau verta atkreipti dėmesį į vieną aplinkybę. LBKKP programą pasirašė ir vėliau steigiamajame partijos suvažiavime dalyvavo lietuvių krikščionis demokratas Mironas. O šiame Peterburgo susirinkime dalyvavę lietuviai – visi be išimties Peterburgo dvasinės akademijos profesoriai. Dar paminėtina ir tai, kad kaip tik Dambrauskas ir Mačiulis buvo net „Lietuvių krikščionių demokratų susivienijimo“ programos autoriai. Būtų galima daryti prielaidą, kad ne tik buvo kuriama politinė organizacija, siekusi sujungti visus buvusių LDK žemių piliečius, bet ir rūpintasi atitinkamos aukštojo mokslo institucijos steigimu. Beje, pradiniam LBKKP kūrimosi etape nesunkiai išvelgiamas siekis pasikeitus politinei konjunktūrai paimti į savo rankas vietinę valdžią.

Tikėtina, kad deklaracija dėl „Liuoso universiteto“ įkūrimo, priimta 1905 m. pabaigoje Peterburge, ir buvo paskelbta Vilniaus laikraščiuose, nes nėra jokių žinių, kad ji būtų buvusi koreguojama. Deklaracija buvo parašyta lietuvių ir

²⁹ A. Medeksza, W sprawie uniwersytetu w Wilnie, *Kraj*, 1906, Nr. 2, s. 14.

³⁰ J. Baudouin de Courtenay, Uniwersytet w Wilnie, *ibid.*, Nr. 1, s. 5.

³¹ *Ibid.*

lenkų kalbomis. Ją išspausdino Vilniuje ėję laikraščiai „Vilniaus žinios“ ir „Kurjer Litewski“³².

Deklaracija prasidėjo šiais žodžiais: „Mes, apačioje pasirašiusieji, imame ant savęs iniciatyvą sutverti „Liuoso universiteto Vilniuje draugiją“ su mokslo išguldymu lietuvių, lenkų, rusų ir kitų tautų kalbomis, kad duoti galėjamą išguldinėti mokslą visokių tautų mokytiems“. Toliau nurodomi praktiniai žingsniai, kuriuos reikia atlikti: sutverti draugiją su rezidencija Vilniuje, sušaukti „visuotiną sąnarių susirinkimą“, kuris turi parengti draugijos įstatus, ir išrinkti valdybą. Prie deklaracijos buvo pridėtas atsišaukimas. Jame pirmiausia nurodoma, kad Lietuva „turi nuo seniai tiesas“ įsteigti Vilniuje universitetą. Labai svarbus šio atsišaukimo svarbiausio adresato įvardijimas: „Liuoso universiteto įsteigimo Vilniuje draugijos“ iniciatoriai jaučia savo pareigą kreiptis į **visus mūsų gyventojus, neskiriant tautos ir tikėjimo**“ (išryškinta mano. – D. S.).

Taigi tas universitetas turėtų orientuotis į visų istorinės Lietuvos gyventojų poreikius. Tačiau kitoje atsišaukimo vietoje, kurioje kviečiama kurti rėmimo grupes, apeliuojama tik į lenkus ir lietuvius. Taip aiškėja, kad pirmiausia orientuojamasi į lietuvių ir lenkų poreikius. Juk ir deklaraciją pasirašė tik šių dviejų tautų atstovai. Tiek Peterburge, tiek Vilniuje norint buvo galima pasiūlyti pasirašyti po šia deklaracija ir rusams, ir žydams, ir baltarusiams. Nėra abejonės, kad ir kai kurie šių tautų atstovai būtų pasirašę.

Vilniuje šią deklaraciją dar pasirašė žymus lietuvių kalbininkas Jonas Jablonskis, inžinierius ir lietuvių spaudos leidėjas Petras Vileišis, spaustuvės bendrasavininkis Feliksas Zawadskis, jau minėtas Medekša, Mykolas Burchardtas bei Jonas Szwanskis. Nėra aišku, ar jie pasirašė po kokio nors pasitarimo, ar kiekvienam buvo pasiūlyta pasirašyti atskirai.

Projektuotas universitetas turėjo būti ne valdiška institucija. Šią nuostatą dar patvirtina ir raginimas rinkti lėšas. Dar galima pastebėti, kad profesorius Baudouinas de Courtenay manė, jog universiteto steigimo draugija turinti pavirsti švietimo draugija plačiausia prasme ir užsiimti švietimo skleidimu visame krašte. O šalia „Liuoso universiteto“ turi būti įkurtas „Liaudies universitetas“, kuris keliautų po šalį ir jame būtų mokoma visomis krašto kalbomis, net baltarusiškai, jei tik bus gyventojų noras ir pasiruošę dėstytojai³³.

³² Inicijatoriai, Universitetas Vilniuje, *Vilniaus žinios*, 1905, Nr. 290; Uniwersytet w Wilnie, *Kurjer Litewski*, 1905, Nr. 87–92. Cituosime lietuvišką variantą.

³³ J. Baudouin de Courtenay, *Uniwersytet*, op. cit., s. 5–6.

Iš pradžių visuomenė, ypač lietuviai, gana gyvai ir palankiai reagavo į šį sumanymą. Pirmiausia patys pasitarimo Peterburge dalyviai tikslino savo poziciją, aprašė idėjos atsiradimo aplinkybes, teikė samprotavimus apie universiteto atkūrimo realias galimybes. Greitai po iniciatyvinės grupės susirinkimo pradėjo ryškėti skirtingas iniciatorių požiūris į būsimo universiteto pobūdį.

Detaliau neanalizuojant Baudouino de Courtenay politinių koncepcijų, reikia pažymėti, kad, jo nuomone, normalus universitetas galės gyvuoti tik tuo atveju, jei transformuosis pati imperija. Profesoriaus nuomone, reikia atmesti tautinių valstybių idėją, t. y. jis propaguoja demokratinių valstybių, kuriose nebūtų dominuojančių tautų, modelį³⁴.

Tautos, kaip kolektyvinio individo, poreikius Baudouinas de Courtenay redukuoja į kultūros, dar tiksliau – į švietimo sferą. Jis siūlo panašų sprendimą kaip Wróblewski, tik susiaurina kultūrinės autonomijos ribas: kiekviena tauta gali steigti mokyklas, kur būtų dėstoma jos gimtąja kalba. Tokios mokyklos turi gauti valstybės paramą³⁵.

Dėstoma Vilniaus universitete, profesoriaus nuomone, turėtų būti lenkų, lietuvių ir rusų (baltarusiams) kalbomis³⁶. Tokią nuomonę jis išsakė, kai „Liuoso universiteto“ idėja buvo gyvai svarstyta, t. y. tuo metu, kai suinteresuotos pusės, o tai, kaip minėta, pirmiausia buvo lietuvių ir lenkų visuomenės veikėjai, neturėjo būti atbaidytos nuo šio sumanymo. Vėliau, kai šis sumanymas jau nebebuvo aktualus, profesorius vėl grįžo prie galimo Vilniaus universiteto įsteigimo. 1907 m. pradžioje jam jau neberekėjo bijoti, kad jo pozicija gali niekais paversti šį sumanymą. Kitaip tariant, jis galėjo atvirai išdėstyti savo viziją. Taigi tuo metu Baudouinui de Courtenay jau be užuolankų pareiškė, kad būsimajame Vilniaus universitete turėtų vyrauti rusų kalba, mat naujoji aukštojo mokslo įstaiga bus skirta pirmiausia baltarusiams, „kuriems artimiausia literatūrinė kalba gali būti tik rusų“. Lietuviai gali tikėtis keleto katedrų su dėstomąja lietuvių kalba. Nebūtų pamiršta ir lenkų kalba³⁷.

Lietuviška spauda palankiai sutiko „Liuoso universiteto“ sumanymą. Sausio 8 d. „Vilniaus žiniuose“ pasirodžiusiame straipsnyje iš principo pritarta tam, kad universitetas turi tenkinti visų Lietuvos gyventojų poreikius. Tik toks

³⁴ Ibid., s. 3.

³⁵ Idem, *Национальный и территориальный признак в автономии*, Санкт-Петербург, 1913, с. 52, 77 ir kitur.

³⁶ Idem, *Uniwersytet*, op. cit., s. 3–4.

³⁷ Idem, *Национальный и территориальный признак...*, с. 79.

universitetas, autoriaus nuomone, galėtų atlaikyti valdžios spaudimą³⁸. Kitas „Vilniaus žinių“ autorius kvietė susirūpinti lėšų būsimajam universitetui rinkimu: „Skubėkime: pasiliksim užpakalyje; man rodos, jeigu nuo lietuvių bus surinkta mažai aukų (mažiau už rusus, lenkus, žydus), nors kokie 10–15 tūkstančių, tai mums dar ilgai prieis laukti, pakol bus įkurtas nors „šioks-toks“ Lietuviškas skyrius“. Tačiau iš straipsnio aiškėja, kad autoriui toks variantas tėra laikina priemonė. O pagrindinis tikslas – „Liuosas Lietuviškas Universitetas“³⁹.

Tuo tarpu Žemaitis atvirai abejoja tokio universiteto gyvybingumu. Dėstymas trim ar keturiom kalbom gali sukelti konfliktus. Todėl jis siūlo kelerius metus palaukti, o dabar steigti pradines mokyklas. Vėliau „mes išgalėsime įsteigti sau atskirą, grynai lietuvišką universitetą“⁴⁰.

Panašiai ir lenkai, net iniciatoriai, aptardami „Liuoso universiteto“ ateitį, greit išsiduodavo, kad jiems pirmiausia rūpi tautinis lenkiškas universitetas: „Lenkai, žinoma, nepraleistų progos surinkti išbarstytas savo jėgas ir sukomplektuotų aukštąją mokyklą Vilniuje“⁴¹.

Dar vienas konfliktas, grasiņęs palaidoti *Lietuvos universiteto* idėją, išryškėjo tada, kai Bundo laikraštis „Novaja zaria“ atkreipė dėmesį, kad iniciatoriai nepakvietė žydų, o ir jų interesų būsimame universitete, atrodo, bus nepaisoma. „Kurjer Litewski“ reakcija liudijo, kad bent jau konservatyviosios Lietuvos bajorijos interesams atstovaujančio laikraščio redakcija krašto universitete toleruotų judaizmo studijas, jeigu atsirastų kvalifikuotų specialistų, tačiau jokiū būdu ne žydų „tautinių-kultūrinių“ poreikių, t. y. tos žydų kultūros, kuri puoselėjama jidiš, arba, kaip tuo metu sakyta, – žargonu, kalba. Tokia nuostata grįsta lietuvių ir lenkų nenoru finansuoti kitos etnokultūrinės grupės poreikių tenkinimą⁴². Kitaip tariant, kad ir netiesiogiai, žydams nepripažįstamas vienos iš vietinių krašto etnokultūrinių grupių statusas. „Kurjer Litewski“ prikiša žydams rusofiliją: „Vietiniai žydai paskutiniu metu netgi demonstratyviai prisišliejo prie rusų kultūros, vadindami rusų kalbą savo „gimtąją“ kalbą“⁴³. Beje, ir krajovcai pažymėdavo, kad žydams Lietuva neegzistuoja kaip atskiras kraštas, galintis pretenduoti į savitą politinę raišką, kitaip

³⁸ K. P. [?], Vilniaus universitetas, *Vilniaus žinios*, 1906, Nr. 8.

³⁹ M. U. [?], Rinkime aukas Lietuvos reikalams, *ibid.*, Nr. 19.

⁴⁰ Z. Žemaitis, Prie Vilniaus universiteto, *ibid.*, Nr. 23.

⁴¹ A. Medeksa, W sprawie uniwersytetu, *op. cit.*

⁴² *Kurjer Litewski*, 1905, Nr. 101.

⁴³ *Ibid.*

tariant, jie neturi jokių pilietinės lietuviškos savimonės bruožų⁴⁴. Tai, kad tokiai „Kurjer Litewski“ pozicijai niekas neprieštaravo, leidžia daryti prielaidą, jog ir kitos visuomenės grupės, suinteresuotos *Lietuvos universiteto* įkūrimu, šią problemą traktavo panašiai.

Šiuo atveju „Novaja zaria“ atsakyme žydai buvo traktuojami kaip viena iš krašto etnokultūrinių grupių: jei naujoji aukštoji mokykla bus finansuojama iš biudžeto, tai ji turi būti skirta visiems krašto gyventojams, o tuo atveju, jei universitetas bus kuriamas privačiomis lėšomis, tai ir žydai pasiruošę prisidėti⁴⁵.

Taigi gana greitai paaiškėjo, kad net patys iniciatoriai tarp savęs nelabai sutarė. Be to, dar būtų iškilęs tokios institucijos finansavimo klausimas.

Vienintelis žinomas bandymas kurti tokio universiteto rėmimo grupę buvo Raseiniuose. 1905 m. gruodžio 28 d. įvykusiame susirinkime dalyvavo „Visos vietinių gyventojų luomos“. Sueigoje buvo parašyta tokia pati deklaracija, tik dar pridurta, kad šalia dėstomųjų lenkų ir lietuvių kalbų būtų ir „gudiška (baltarusiška) kalba“. Nuspręsta, kad metinis draugijos narių mokestis būsias trys rubliai. Tačiau draugijos sukūrimas atidėtas iki vasario mėnesio⁴⁶. Atrodo, kad tuo šis ketinimas Raseiniuose ir baigėsi. Be to, vienas šios idėjos entuziastų Zawadskis pinigus, surinktus pardavus vieną brošiūrą, ruošėsi perduoti būsimam Vilniaus universitetui⁴⁷.

Šis sumanymas žlugo ne tik dėl skirtingų iniciatorių nuostatų. Ne mažiau svarbi priežastis buvo susijusi su politinės situacijos kaita. Reikėtų atkreipti dėmesį ir į tai, kad sumanymas kilo pačiu palankiausiu metu – 1905 m. pabaigoje, kai valdžia buvo priversta liberalizuoti politinį ir kultūrinį imperijos gyvenimą. 1906 m. pradžioje pastebimas atsitraukimas nuo šios politikos. Tą vidaus politikos pokytį iliustruoja ir liberaliai mąstančio liaudies švietimo ministro I. Tolstojaus atsistatydinimas. Taigi ir „Liuoso universiteto“ įsteigimo galimybė sumažėjo. Pažymėtina, kad net profesorius Baudouinas de Courtenay 1906 m. pradžioje atvirai pripažino, jog tokio universiteto įkūrimas tėra vien svajonės⁴⁸.

⁴⁴ Litwa wobec wojny (Poufny memoriał Michała Römery z sierpnia 1915), *Zeszyty historyczne*, 1970, z. 17, s. 118.

⁴⁵ A. K. [?], К Виленскому университету, *Новая зоря*, 1906, № 57.

⁴⁶ Raseiniai. Draugija Liuoso universiteto Vilniuje, *Vilniaus žinios*, 1906, Nr. 2.

⁴⁷ B. Malevskio 1906 m. vasario 15 (28) d. laiškas V. Szukiewicz, *VTB RS*, signatūros Nr. 2944, l. 61.

⁴⁸ J. Baudouin de Courtenay, *Uniwersytet*, op. cit., s. 6.

Rusiškasis universitetas

Revoliucijos apogėjaus metu, 1905 m. pabaigoje, dominavo *tautinių* ar *Lietuvos universiteto* idėjos, o tiek pirmoje 1905 m. pusėje, tiek 1906–1907 m. dažniau svarstoma universiteto su dėstomąja rusų kalba, mūsų įvardyto kaip *rusiškojo universiteto*, įkūrimo galimybė. Tokius pokyčius diktavo politinė konjunktūra.

Štai vienas „Vilniaus žinių“ autorių pasisako už universitetą, net jei jis „nepilnai mūsų, tegul būna kalba jame ir svetima“, nes ir toks universitetas „bus šaltiniu mokslo; mokslas vis mokslu liks, o šiaip ar taip, tas mokslas mums tarnaus“. Kai dėl dėstomosios kalbos tokiam universitete, tai laikraščio redakcija pridėjo savo prierašą: „Pakaks, kad bus lietuviškos kalbos katedra“⁴⁹. Ir iš Lietuvos lenkų demokratų veikėjo Liudviko Abramowicziaus svarstymų apie galimą universiteto steigimą Šiaurės Vakarų krašte galima spėti, kad jis nebūtų prieš tokio universiteto steigimą Vilniuje. Mat jis pasisako prieš universiteto su rusų dėstomąja kalba, profesoriais bei studentais iš Rusijos kūrimą Minske ir Vitebske. Jo nuomone, tokia įstaiga tiek Minske, tiek Vitebske būtų geras rusifikacijos įrankis, nes ten vietiniai gyventojai lengvai pasiduootų tokiai įtakai. Nors, Abramovičiaus manymu, ateis laikas ir baltarusiškam universitetui Minske. O dabar Baltarusijoje reikia elementarių mokyklų ir pradinio mokymo⁵⁰.

Lietuvių ir Lietuvos lenkių moterų peticijoje buvo reikalaujama universiteto moterims Lietuvoje su Teisės, Medicinos, Žemės ūkio, Statybos fakultetais bei teisės baigus šią aukštąją mokyklą dirbti pagal įgytą profesiją⁵¹.

Atslūgus revoliucijos bangai, būta ir praktinių žingsnių tokio universiteto kūrimo linkme. Šį kartą iniciatyvos ėmėsi Vilniaus miesto valdžia. 1906 m. gruodžio 7 d. Vilniaus miesto dūmos posėdyje nuspręsta sudaryti dvi komisijas: aukštųjų moterų kursų bei universiteto steigimo. Šių dviejų komisijų nariai išrinkti jau kitame miesto dūmos posėdyje, įvykusiame gruodžio 20 d.⁵² Tačiau tuo metu dėl nepalankios politinės situacijos šio projekto nebandyta įgyvendinti.

⁴⁹ V. Karuža [J. Jasaitis], Universiteto Vilniuje reikia, *Vilniaus žinios*, 1905, Nr. 85.

⁵⁰ L. Abramowicz, Dwie strony medalu, *Kurjer Litewski*, 1907, Nr. 17.

⁵¹ Lietuvių bei Lietuvos lenkių moterų peticijos kopija (1905 m.), *RVIA*, f. 733, ap. 151, b. 610, l. 141.

⁵² *Журналы виленской городской думы за второе полугодие 1906 года*, Вильна, 1909, c. 261–263, 299–300; Feliks [?], Z rady miejskiej, *Dziennik Wileński*, 1906, Nr. 85; idem, Z rady miejskiej, *ibid.*, Nr. 95; Vilniuje, *Vilniaus žinios*, 1906, Nr. 283.

Vilnių 1905 m. revoliucijos laikotarpiu, rodos, buvo pasiekęs ne vienas gandas, kad tuoj bus įkurtas universitetas Lietuvoje. Štai 1905 m. birželio 29 d. skaitome „Vilniaus žiniuose“: „Jau žmonių švietimo ministeris padavė sumany- mą apie universiteto Lietuvoje įsteigimą <...>“⁵³.

Rusijos valdžia daugiausia bėdų turėjo ne dėl naujo universiteto įsteigimo, bet dėl jau egzistavusio Varšuvos universiteto. 1905 m. sausio 28 d. Varšuvos universiteto studentai paskelbė streiką, o oficialiai universitetas buvo uždarytas tų pačių metų balandžio 3 d. Įvairiuose Rusijos valdžios sluoksniuose pradėta svarstyti Varšuvos universiteto perkėlimo į kitą Rusijos imperijos miestą galimybę.

Jau 1905 m. pavasarį vienas iš Varšuvos universiteto tarybos narių buvo nuvykęs į Saratovą ir vedė derybas su tenykščiais veikėjais dėl univer- siteto perkėlimo⁵⁴. Tų pačių metų lapkritį greičiausiai Varšuvos universiteto profesūros buvo parengtas dokumentas „Pranešimas apie dabartinę Varšuvos universiteto padėtį“, kuris buvo adresuotas premjerui S. Vittei. Jame pasisa- kyta už laikiną Varšuvos universiteto intelektualinio potencialo panaudojimą ki- toje Rusijos vietoje⁵⁵. Pasiūlymų dėl Varšuvos universiteto gausoje atkreipti- nas dėmesys į liaudies švietimo ministro I. Tolstojaus poziciją. Jis pasisakė už visų mokyklų, taigi ir universiteto, sulenkinimą Karalystėje, o rusišką Varšu- vos universitetą jis siūlė perkelti „pavyzdžiui, į Vilnių arba dar geriau į grynai rusišką miestą Centrinėje Rusijoje <...>“⁵⁶.

Dėl streikų neveikiant visiems Rusijos universitetams, 1906 m. rugpjū- tį Peterburge įvyko universitetų rektorių konferencija, kurioje pritarta tam, kad Varšuvos universitetas kol kas liktų uždarytas⁵⁷.

Galutinius taškus sprendžiant Varšuvos universiteto likimą 1906 m. spalio 20 d. sudėliojo Ministrų taryba. Čia apsvarsčius Varšuvos universiteto tarybos išvadą nuspręsta, kad Varšuvoje rusiškas universitetas buvo įkurtas, ten jis turi ir likti ir tik laikinai universiteto pajėgos gali būti panaudotos kitoje Rusijos

⁵³ B. V. [A. Rucevičius], Rupinkimės įsteigti universitetą Vilniuje, *Vilniaus žinios*, 1905, Nr. 157.

⁵⁴ H. Kiepuska, Uniwersytet Warszawski w latach 1899–1915, *Dzieje uniwersytetu Warszawskiego 1807–1915...*, s. 518.

⁵⁵ Ibid.

⁵⁶ Cit. pagal: А. Е. Иванов, Варшавский университет в конце XIX – начале XX века, *Польские профессора и студенты в университетах России (XIX – начало XX в.)*, Варшава, 1995, с. 200–201.

⁵⁷ L. Zembruski, *Cesarski uniwersytet Warszawski i jego wydział lekarski 1905–1915*, Warszawa, 1939, s. 13.

vietoje⁵⁸. Matyt, šį Ministrų tarybos sprendimą visuomenė sužinojo ne iš karto, nes dar būta bandymų išprašyti Varšuvos universiteto perkėlimą į Minską⁵⁹.

Tuo pat metu nuspręsta sudaryti specialią komisiją, kuri turėtų apsvarstyti naujo universiteto steigimo Rusijoje klausimą. Ši komisija svarstė miestų, kurių visuomeninės įstaigos siekė įsteigti universitetus, kandidatūras. Šiaurės Vakarų kraštui „atstovavo“ tik Minskas ir Vitebskas. Tiek minėtoji komisija, tiek Ministrų taryba savo specialiaame posėdyje 1907 m. balandžio 10 ir 13 d. pripažino universiteto reikalingumą Šiaurės Vakarų krašte, kur jis turėtų tapti Rusijos valstybingumo šiame krašte atrama ir „svarbiausias dalykas – rusiškas universitetas galėtų pakelti krašto rusų [išsilavinimo] lygį <...>“⁶⁰. Tačiau svarstant naujo universiteto steigimo imperijoje klausimą paaiškėjo, kad naujoji institucija galinti būti įkurta tik per kokius penkerius metus. Greičiau to padaryti neleido tiek imperijos finansinė padėtis, tiek kvalifikuotų kadro trūkumas, kurį, tiesa, laikinai planuota išspręsti panaudojant tuo metu nedirbusio Varšuvos universiteto profesūrą. Tačiau valdžia nesiryžo įsteigti universiteto nei Minske, nei Vitebske, nes juose studentų tautinė padėtis būtų nepalanki valdžiai, t. y. čia nebūtų vyravęs rusiškas elementas. Ministrų taryboje net pasigirdo balsų, tvirtinančių, kad Rusijai šiuo metu iš viso nereikia naujų universitetų, garsėjančių savo revoliucingumu. Galų gale buvo pasirinktas Saratovas⁶¹.

Svarstant naujojo universiteto steigimo Rusijoje galimybę buvo užsiminta ir apie tokios institucijos įkūrimo Vilniuje prasingumą⁶². Liaudies švie-

⁵⁸ Ibid.; П. Кулаковский, Как открыть Варшавский университет?, *Новое время*, 1906, № 11041; А. Е. Иванов, Варшавский университет, *op. cit.*, с. 201.

⁵⁹ П. С. [?], Университет в нашем крае, *Северо-Западный голос*, 1906, № 299; Apie universitetą Lietuvoje, *Vilniaus žinios*, 1906, Nr. 288.

⁶⁰ Liaudies švietimo ministerijoje parengtas dokumentas „Apie naujo universiteto įsteigimą Rusijoje“, *RVIA*, f. 733, ap. 153, b. 350, l. 337.

⁶¹ Specialaus Ministrų tarybos 1907 m. balandžio 10 ir 13 d. žurnalo kopija su imperatoriaus Nikolajaus II rezoliucija, pritarianti daugumos nuomonei, datuota 1907 m. birželio 26 d., *ibid.*, b. 349, l. 399–410; Учебное дело, *Вечерние прибавление к Правительственному вестнику*, 1907 г., № 3; [?], Вопрос об открытии университета, *Северо-Западный голос*, 1907, № 327; П. Кулаковский, Быть ли университету в Варшаве и когда его открыть?, *Новое время*, 1907, № 11106.

⁶² Nors reikia pasakyti, jog prieš universiteto steigimą Vilniuje valdžios lėšomis buvo nusistatęs VŠA globėjas Popovas: VŠA globėjo 1905 m. gruodžio 22 d. rašto liaudies švietimo ministrui kopija, *LVIA*, f. 378, BS, 1908 m., b. 340, l. 29–33.

timo ministerijos pareigūnų nuomone, planuojant „aprūpinti“ visą europinę imperijos dalį universitetais, tokia institucija turėtų būti įkurta ir Vilniuje. Tačiau skaitant šiuos samprotavimus susidaro įspūdis, kad ministerijos pareigūnai pamiršo, kokioje šalyje jie gyvena. Pagal minėtąjį planą Rusijoje turėjo būti įsteigta penkiolika universitetų⁶³. Tokių planų nerealumą geriausiai rodo universiteto steigimo Saratove istorija. Universitetas Saratove, tiksliau, vienas Medicinos fakultetas, įkurtas tik 1909 m. birželio 10 d.⁶⁴

1905 m. revoliucijos laikotarpiu išryškėjusi visuomenės interesų poliarizacija aukštojo mokslo srityje ir vėlesniais metais nė kiek nemažėjo.

⁶³ Nepasirašytas raštas apie naujo universiteto steigimą Rusijoje, adresuotas liaudies švietimo ministrui, *RVIA*, f. 733, ap. 153, b. 349, l. 63–64.

⁶⁴ L. Bazyłow, *Ostatnie lata Rosji carskiej. Rządy Stolypina*, Warszawa, 1972, s. 321.

1908–1914 M.: VALDŽIOS POLITIKA IR VISUOMENĖS INTERESŲ POLIARIZACIJA

Vilniaus m. dūmos iniciatyva 1907 m. pabaigoje

Istorinėje literatūroje, nagrinėjusioje aukštosios mokyklos įkūrimo ar atkūrimo projektus XX a. pradžioje, visuomenės iniciatyvos 1908 m. net neminimos. Maža to, kartais teigiama, jog po 1905 m. revoliucijos iki pat 1911 m. tokios institucijos steigimo klausimas iš viso nesvarstytas¹. Tuo tarpu, amžininkų manymu, tais metais svarstytas aukštosios mokyklos steigimo Vilniuje projektas, palyginti su ankstesniais metais, atrodė turįs daugiau šansų tapti realybe².

Iš tiesų politinio klimato pasikeitimas atslūgus revoliucijos bangai nežadėjo jokių permainų aukštojo mokslo srityje. Nepaisant kai kurių nuolaidų nedominuojančioms etninėms grupėms 1905 m. revoliucijos metu, ir toliau lietuvių kultūrai nepripažintas aukštosios kultūros statusas, vadinasi, nesirošta toleruoti tautinės (lietuviškos) švietimo piramidės sukūrimo. Dar atsižvelgiant į imperinės valdžios priešišumą lenkams bei žydams nesunku įsivaizduoti, kad po 1905 m. revoliucijos numalšinimo buvo galima planuoti tik rusiškos aukštosios mokyklos steigimą šiame krašte.

Kaip jau minėta, dar 1906 m. gruodžio 7 d. Vilniaus miesto dūmos posėdyje buvo nuspręsta sudaryti dvi komisijas: aukštųjų moterų kursų ir universiteto steigimo. Tačiau visus metus komisijos darbo nepradėjo. Tik 1907 m. gruodžio 5 d., t. y. po metų, keli dūmos nariai kreipėsi į Vilniaus miesto prezidentą Mykolą Węclawskį su prašymu sušaukti specialų dūmos posėdį,

¹ С. Лазутка, Наследие Вильнюсского университета, оп. cit, с. 136.

² [?], Universitetas ar Politechnika Vilniuje?, *Lietuvos ūkininkas*, 1908, Nr. 18, p. 209.

kuriame būtų svarstomas politechnikos steigimo Vilniuje klausimas³. Jau gruodžio 14–15 d. Vilniaus spauda pranešė apie VŠA globėjo ir apygardos inspektorių pasitarimą, kuriame svarstytas ir politechnikos klausimas. Būta balsų universiteto naudai, tačiau nugalėjo politechnikos šalininkai, nes bijota, jog universitetas vėl taps lenkų kultūros židiniu⁴. Vilnių pasiekė žinios, kad Peterburge palankiai žiūrima į aukštosios mokyklos įsteigimo idėją⁵.

Oficialiai aukštosios mokyklos steigimo klausimas pradėtas svarstyti tą pačių metų gruodžio 20 d. Vilniaus miesto dūmos posėdyje. Dūma nusprendė patikėti šio klausimo svarstymą 1906 m. gruodžio 20 d. išrinktų komisijų nariams, o šie dar gali kviestis talkon kitus asmenis⁶. Vietinė valdžia leido pradėti darbą⁷.

Susipažinus su tokia įvykių seka kyla klausimas, kodėl 1906 m. gruodį sudarytos komisijos visus metus nieko neveikė ir staiga 1907 m. pabaigoje Vilniaus miesto dūma vėl ėmėsi iniciatyvos?

Kaip jau minėta, ankstesnis VŠA globėjas Popovas buvo prieš aukštosios mokyklos steigimą Vilniuje. Dabar, gruodžio pirmojoje pusėje, vykęs VŠA globėjo ir inspektorių pasitarimas liudija, kad naujasis globėjas baronas Eduardas Volfas neprieštaravo tokios institucijos kūrimui. Tačiau čia pat reikia pasakyti, kad tokio pareigūno nuomonė buvo išklausiama, bet nebūtinai jos

³ Politechnika w Wilnie, *Kurjer Litewski*, 1907, Nr. 277 ir kitur.

⁴ Dar apie Vilniaus politechniką, *Vilniaus žinios*, 1907, Nr. 219; Politechnika w Wilnie, *Kurjer Litewski*, 1907, Nr. 280.

⁵ Kaip pranešė laikraštis „Kurjer Litewski“, gruodžio 14 d. įvyko privatus miesto dūmos deputatų pasitarimas, kuriame aptarta ši problema. Pasitarime dalyvavę Valstybės Dūmos deputatas Juozapas Montvišla ir Aleksandras Tiškevičius pranešė, kad jie aukštosios mokyklos steigimo Vilniuje klausimu jau kalbėję Peterburge su Ministrų tarybos pirmininku, liaudies švietimo ir prekybos ministrais. Visi jie palankiai atsiliepė apie šį projektą. Tuo pat metu ministrai nurodė, kad miestas turi skirti tam reikalui apie milijoną rublių ir patalpas. Pasitarime deputatai pasisakė už politechnikos steigimą. Nuspręsta, kad su liaudies švietimo ministro pavaduotoju, kai šis apsilankys Vilniuje, šį klausimą aptars miesto prezidentas Weclawskis: Politechnika w Wilnie, *ibid.*, Nr. 282.

⁶ *Журналы виленской городской думы за второе полугодие 1907 года*, Вильна, 1911, с. 193–195; В городской думе. Высшее учебное заведение в Вильне, *Северо-Западный голос*, 1907, № 624.

⁷ 1908 m. vasario 21 d. VŠA globėjo pažyma Vilniaus generalgubernatoriui, *LVIA*, f. 378, BS, 1908 m., b. 340, l. 5; Politechnika w Wilnie, *Kurjer Litewski*, 1908, Nr. 3.

paisoma. Todėl tikėtina, kad vien palankus ŠA globėjo nusistatymas dar nebūtų išjudinęs šio reikalo. 1907 m. pabaigoje net keli ministrai ir pats Ministrų tarybos pirmininkas palankiai atsiliepė apie aukštosios mokyklos steigimą Vilniuje. Būtent Peterburge išsakyta nuomonė, matyt, ir leido vėl rūpintis šiuo reikalu. Kur glūdi tokio pokyčio priežastys? Tam tikri tarptautinės konsteliacijos pokyčiai siūlytų hipotezę, jog taktiniai panslavistiniai sumetimai sąlygojo riboto kompromiso su lenkais būtinybę.

Kaip tik 1907 m. pabaigoje – 1908 m. pradžioje pastebimas slavų vie nybės idėjos regeneravimas. Naujam politiniam sąjūdžiui prigijo neoslavizmo terminas. Jis, kaip žinoma, buvo nevienalytis. Beveik visos legaliai veikusios rusų politinės grupės, taip pat daug kitų slavų tautų, tarp jų ir lenkų, visuomenės veikėjų daugiau ar mažiau akcentavo slavų bendrumo svarbą politiniams procesams. Žinoma, pavyzdžiui, lenkams buvo visiškai svetimos rusiško panslavizmo geopolitinės implikacijos. Nedetalizuodami šio sąjūdžio „renesanso“, kuris prasidėjo 1905 m. revoliucijos metu, priežasčių, trumpai aptarsime aplinkybes, nulėmusias šios idėjos suaktualėjimą 1907 m. pabaigoje – 1908 m. pradžioje. Tuo metu galima pastebėti, kaip išaugo Rusijos siekimas sutvirtinti savo pozicijas Balkanuose. Čia be panslavizmo būtų sunku išsiversti. Be to, Austrijos Reichsrate slavų deputatai po 1907 m. rinkimų reformos sudarė daugumą. Perspektyva pertvarkyti Austriją pagal austroslavizmo modelį, at- rodo, buvo tapusi visai reali. Kaip yra parodžiusios ankstesnės diskusijos, sunkiausiai buvo sprendžiamas „lenkų klausimas“ Rusijos imperijoje, t. y. rusų valdžios nenoras suteikti Lenkijos Karalystei autonomiją. Tačiau ir čia būta poslinkių. III Dūmoje lenkų deputatai nebekėlė autonomijos reikalavimo.

Šios aplinkybės leistų spėti, kad valdžia buvo linkusi padaryti kai kurių nuolaidų lenkams. Leidimas svarstyti aukštosios mokyklos įkūrimo projektus Vilniuje, valdžios akimis žiūrint, taip pat buvo nemaža nuolaida.

Tačiau jau 1907 m. gruodžio mėnesį paaiškėjo, kad apie rimtas nuolaidas negali būti jokios kalbos. Kaip tik tuo metu Piotras Stolypinas pareiškė, jog lenkai negali tikėtis tapti „pirmos kategorijos piliečiais“, kol vidurinėse mokyklose mokslas nevyks rusų kalba⁸. Tai, kad lenkams nesiruošiama daryti nuolaidų, liudijo ir liaudies švietimo viceministro Gerasimovo vizito Vilniuje metu vykę jo pokalbiai su Węclawskiu bei jo interviu laikraščiui „Goniec Wileński“. Vilniaus miesto prezidentui buvo pasakyta, kąd valdžia neturinti nieko prieš aukš-

⁸ C. Ferenczi, Nationalismus und Neoslavismus in Rußland vor dem Ersten Weltkrieg, *Forschungen zur osteuropäischen Geschichte*, Bd. 34, 1984, S. 65.

tosios mokyklos steigimą Vilniuje⁹, tačiau kalbėdamas su korespondentu jis jau nurodė keletą išlygų. Gerasimovas pareiškė, kad valdžia norėtų atidaryti daugiau aukštųjų mokyklų, bet finansiniai ištekliai neleidžia to padaryti. Kai dėl Vilniaus, tai viceministras teigė, jog miesto skiriama pinigų suma politechnikai yra svarbi, tačiau ji neturėsianti lemiamos reikšmės, ir apskritai Vilnius neturėsias politechnikos, jei ir toliau taip mažai lėšų skirs pradiniam mokslui¹⁰.

Gavusi valdžios palaiminimą, Vilniaus miesto valdžia pabandė įtraukti kuo didesnę visuomenės dalį į šio projekto svarstymą. 1908 m. sausio 9 d. miesto dūmos posėdžių salėje įvyko organizacinis komisijos, svarstančios aukštosios mokyklos steigimo Vilniuje klausimą, posėdis. Jame nutarta kreiptis į visų šešių gubernijų Žemės ūkio draugijas, miestų valdybas (dėl jų pačių atstovų bei pirklių), VŠA globėją, bankus, vietinius laikraščius („Kurjer Litewski“, „Dziennik Wileński“, „Vilniaus žinios“, „Severo-Zapadnyj golas“, „Ves Severo-Zapadnyj kraj“, „Gazman“), kad jie atsiųstų savo atstovus, bei nuspręsta pakviesti kelis žinomus Lietuvos dvarininkus (Antaną ir Aleksandrą Tiškevičius, Korwin-Milewską, Montviļlą ir Janą Przędzieckį). Susirinkime buvo balsų, siūlančių steigti universitetą, tačiau čia visus „nuramino“ Węclawskis teigdamas, kad valdžia neleisianti to padaryti. Kitas klausimas, kuris įvairiuose šaltiniuose pateikiamas nevienodai, ar buvo sprendimas kvieisti žydų organizacijų atstovus. Kadangi VŠA globėjas šio fakto nemini, tikėtina, kad jis buvo iškilęs per diskusijas, tačiau oficialiai nebuvo įformintas¹¹.

Suprantama, kad nebuvo oficialių instrukcijų, kas turi būti kviečiamas į tokio pobūdžio komisijų darbą. Vadinasi, Vilniaus miesto valdžia bent jau iš dalies turėjo laisvas rankas. O kaip tik tai ir atskleidžia tikruosius jų tikslus. Į akis iš karto krinta tai, kad pirmenybė atiduodama lenkams: netenka abejojti, kad ŽŪD-jose daugumą sudarė lenkai, atskirai kviečiami visuomenės veikėjai, kad ir būdami Lietuvos bajorų palikuonys, atstovavo pirmiausia lenkų kultūrai; pirkliams turėtų atstovauti žydai, kaip, beje, ir vienam iš Vilniaus bankų; lietuviams garantuota viena vieta („Vilniaus žinių“ atstovui), nors jie dar galėjo

⁹ U wiceministra, *Kurjer Litewski*, 1907, Nr. 288.

¹⁰ Wl. [?], U wice-ministra oświaty, *Dziennik Wileński*, 1907, Nr. 293.

¹¹ VŠA globėjo 1908 m. vasario 21 d. pažyma generalgubernatoriui, *LVIA*, f. 378, BS, 1908 m., b. 340, l. 5; Aukštesnioji mokykla Vilniuje, *Vilniaus žinios*, 1908, Nr. 11; Z. R. [?], Wyższa uczelnia, *Kurjer Litewski*, 1908, Nr. 9; Высшее учебное заведение в Вильне, *Северо-Западный гolas*, 1908, № 639; Местная хроника, *Виленский вестник*, 1908, № 1377; Обзор печати, *Окраины России*, 1908, № 8, с. 125–126.

tikėtis gauti kokią vietą vienai iš oficialių institucijų renkant atstovus; o baltarusiai apskritai ignoruoti.

Akivaizdu, kad tokia komisijos sudėtis negalėjo patenkinti nei vietinės valdžios, nei kai kurių tautinių grupių. Vilniaus gubernatorius kreipėsi į Vilniaus miesto prezidentą su pasiūlymu įtraukti į komisiją ir Minsko, Vitebsko ir Mogiliovo žemskinių įstaigų atstovus bei kai kuriuos rusų dvarininkus¹². Šis gubernatoriaus pasiūlymas buvo tuoj įgyvendintas¹³. Juk jis iš esmės nekoregavo jėgų santykio komisijoje, o atsisakius tai padaryti, valdžia būtų turėjusi stiprų argumentą, esą diskriminuojami rusai. Piktinosi komisijos sudėtimi ir centrinė nacionalistinė rusų spauda¹⁴. Po to, kai lietuvių tautininkų krypties laikraštis „Viltis“ pasipiktino, kad nebuvo pakviesti jo atstovai¹⁵, jį palaikė ir „Vilniaus žinios“¹⁶. Jau gegužės mėnesį pakviesti dar dviejų lietuvių laikraščių – „Vilties“ ir „Lietuvos ūkininko“ atstovai¹⁷. Į komisijos darbą įsitraukė ir baltarusių laikraščio „Nasza niwa“ redaktorius. Taip bent jau formaliai komisija turėjo atstovauti visų tautinių grupių interesams.

Dūmos sudaryta komisija pradėjo rinkti informaciją, kuri galėjo būti naudinga pagrindžiant aukštosios mokyklos reikalingumą Vilniuje. „Kurjer Litewski“ balandžio 4 d. pranešė, jog miesto valdyba kreipėsi į visas aukštąsias Rusijos mokyklas, kad šios informuotų, kiek jose yra studentų, turinčių VŠA išduotus brandos atestatus¹⁸. Tai, kad prašyme minimi ne tik politechnikos institutai ar kitos panašaus profilio mokyklos, liudytų, jog miesto valdžia dar nebuvo galutinai apsisprendusi būtent dėl politechnikos. Remiantis jau minėto laikraščio „Kurjer Litewski“ publikacijų šia tema pavadinimais net galima tiksliai datuoti tą momentą, kai buvo nebesiorientuojama vien į politechniką. Iš pradžių publikacijos dažniausiai buvo spausdinamos su antrašte „Politechnika“. Kovo 8 d. pasirodė du pranešimai šia tema: „Politechnika“ ir „Aukštoji mokykla“¹⁹. Visos vėlesnės publikacijos iki balandžio 21 d. susirinkimo jau pavadintos „Aukštoji mokykla“. Vadinas, kovo 8 d. ir įvyko šis posūkis.

¹² Politechnika, *Kurjer Litewski*, 1908, Nr. 46.

¹³ Politechnika, *ibid.*, Nr. 55.

¹⁴ Im zawsze mało, *Goniec Wileński*, 1908, Nr. 76; Przeciwno uniwersytetowi, *ibid.*, Nr. 80 ir kitur.

¹⁵ Vilniaus aukštosios mokyklos komisija, *Viltis*, 1908, Nr. 46.

¹⁶ [Redakcinis], Laikas kas nors padaryti, *Vilniaus žinios*, 1908, Nr. 97.

¹⁷ Universiteto steigimo komisija, *ibid.*, Nr. 106.

¹⁸ Wyższa uczelnia, *Kurjer Litewski*, 1908, Nr. 78.

¹⁹ Politechnika; Wyższa uczelnia, *ibid.*, Nr. 56.

Kovo 15 d. Węclawskį Peterburge priėmęs Ministrų tarybos pirmininkas Stolypinas leido suprasti, kad aukštosios mokyklos tipo parinkimas priklausė dūmos sudarytos komisijos kompetencijai²⁰. Tuoj po kovo 15 d. Peterburge apsilankė ir Vilniaus generalgubernatorius. Jis taip pat susitikęs su Stolypinu metu prašė paremti aukštosios mokyklos steigimą Vilniuje²¹.

Valdžiai leidus, 1908 m. balandžio 21 d. įvyko komisijos, kurią išrinko Vilniaus miesto dūma, įvairių Šiaurės Vakarų krašto institucijų delegatų atstovų ir specialiai kviestų asmenų susirinkimas²². Po kelių pasitarimų nuspręsta, kad tai bus universitetas su Agronomijos skyriumi, o tipiniai universiteto fakultetai bus atidaromi palaipsniui: iš pradžių trys (Fizikos-matematikos, Teisės ir Medicinos), o paskiausiai – Istorijos-filologijos. Tiesa, diskutuota, ar pirma reikia atidaryti Medicinos, ar Fizikos-matematikos fakultetą²³. Visų šių pasitarimų metu išryškėjo skirtingos nuostatos dėl aukštosios mokyklos koncepcijos. Priklausymas konkrečiai nedominuojančiai etninei grupei taip pat nulemdavo skirtingas nuostatas aukštosios mokyklos steigimo diskusijose.

Visuomenės interesų poliarizacija aukštojo mokslo srityje

Tarp Lietuvos lenkų 1907 m. pabaigoje – 1908 m. pirmojoje pusėje būta ir universiteto steigimo Vilniuje šalininkų²⁴. Tačiau toną davė visai kitokio pobūdžio samprotavimai. Daugiausia prieš universiteto steigimą agitavo „Goniec Wileński“ atstovas Vaclovas Studnickis. Jis teigė, kad universitetas

²⁰ W. Ślizień, U prezydenta m. Wilna mecenasą Węclawskiego, *Goniec Wileński*, 1908, Nr. 41.

²¹ Wyższa uczelnia, *Kurjer Litewski*, 1908, Nr. 69; К вопросу о высшем учебном заведении, *Северо-Западный голос*, 1908, № 701.

²² Vilniaus miesto valdybos liaudies švietimo komisijos pirmininko 1911 m. gegužės 23 d. rašto A. Lagorijui juodraštis, *LVI A*, f. 938, ap. 6, b. 312, l. 306.

²³ M. B. [M. Biržiška], „Universiteto komisijos“ posėdis Vilniuje, *Vilniaus žinios*, 1908, Nr. 94; W sprawie wyższego zakładu naukowego w Wilnie, *Kurjer Litewski*, 1908, Nr. 68; К вопросу о высшем учебном заведении в Вильне, *Виленский вестник*, 1908, № 1465.

²⁴ Sz. Meysztowicz, Politechnika czy uniwersytet?, *Kurjer Litewski*, 1907, Nr. 282; A. Jakowicki, W sprawie wyższego zakładu naukowego. (List do redakcji), *Goniec Wileński*, 1908, Nr. 62; Wyższy zakład naukowy w Wilnie. Potrzeba Wydziału rolniczego, *Dodatek do no. 160 Gonca Wileńskiego*; В комиссии по вопросу об открытии университета, *Северо-Западный голос*, 1908, № 768.

Vilniuje būtų ne ką geresnis nei buvęs Varšuvos universitetas, todėl dabar geriau steigti žemės ūkio ir pramonės akademiją²⁵. Iš tiesų kam lenkams reikalingas dar vienas, rusifikacinius tikslus turintis universitetas, kai jie ir taip boikotavo Varšuvos universitetą, o aukštąjį išsilavinimą lenkų kalba galėjo įgyti tiek Krokuvoje, tiek Lvoje. Iš principo, aišku, tiek lenkai, tiek tas pats Studnickis nebuvo nusistatę prieš universiteto steigimą Vilniuje²⁶.

Jau 1905 m. revoliucijos laikotarpiu išryškėjo vienodas įvairių lietuvių politinių jėgų požiūris tiek į lietuvių švietimo poreikius apskritai, tiek į aukštosios mokyklos steigimo problemą. Svarstant Vilniaus miesto dūmos 1907 m. pabaigoje iškeltą aukštosios mokyklos idėją, skirtingoms lietuvių politinėms srovėms atstovaujantys laikraščiai („Vilniaus žinios“, „Lietuvos ūkininkas“, „Viltis“) vienu balsu pasisakė už universiteto, o ne kokios kitos aukštosios mokyklos steigimą²⁷. Tiesa, „Viltis“ pripažino, kad iš pradžių gerai būtų ir politechnika, tačiau greta nurodoma, kad lietuviai inžinieriai mažiausiai reikalingi. Be to, „Vilties“ nuomone, pasikeitus valstybės ekonominei politikai, reikės specialistų su aukštuoju išsilavinimu ir žemės ūkio srityje. O dabar reikalingiausi yra teisininkai, mokytojai, gydytojai. „Vilniaus žinios“ mini ir tokios aukštosios mokyklos vaidmenį lietuvių tautiniam judėjimui: „Vilniuj susirinktų didelis būrys mūsų jaunuomenės, kuri būdama savo gimtoji šaly turėtų didelę įtėkmę ant mūsų sodžiaus, sukeltų ten gyvesnį kultūros ir politikos judėjimą. Ir pačiame Vilniuj lietuvių įtėkmė pasidarytų tuomet daug stipresnė, nes atsirastų jame daug jaunų norinčių dirbti spėkų“. Įsteigus tokį universitetą, lietuvių visuomenės veikėjai planavo Vilniuje steigti ir liaudies universitetą²⁸.

„Viltis“ rašė, kad ypač reikalingas Istorijos-filologijos fakultetas, aišku, su Lietuvos istorijos (dėstomos taip pat vietinėmis kalbomis) ir lietuvių bei

²⁵ W. Studnicki, Wyższa uczelnia w Wilnie, *Goniec Wileński*, 1908, Nr. 55; idem, Akademia rolniczo-przemysłowa w Wilnie, *ibid.*, Nr. 62.

²⁶ Studnickis tai patvirtino ir savo referate, kurį perskaitė per vieną pasitarimą. Šiuo referatu Studnickis bandė pagrįsti Lenkijos istorijos ir lenkų teisės bei lenkų kalbos katedrų steigimo būsimame Vilniaus universitete būtinumą, nors akcentavo, kad esant tokioms sąlygoms su universiteto steigimu reikia palaukti. Potrzeba katedr polskich. (Memorjal p. Wacława Studnickiego), *Goniec Wileński*, 1908, Nr. 186.

²⁷ [Redakcinis], Universitetas Vilniuj, *Vilniaus žinios*, 1907, Nr. 223; [Redakcinis], Universitetas ar Politechnika Vilniuje?, *Lietuvos ūkininkas*, 1908, Nr. 18, p. 209–210; [Redakcinis], Universitetas ir politechnika Vilniuje, *Viltis*, 1907, Nr. 31.

²⁸ [Redakcinis], Universitetas Vilniuj, *op. cit.*

baltarusių kalbų dėstymu. Tačiau šio fakulteto įsteigimas buvo atidėtas. Tokią poziciją „Viltis“ aiškino politinėmis sprendusių nuostatomis. Laikraštyje teigta, kad lenkams „negeistina „tarnų“ tautos savitoji civilizacija. Civilizuota tauta nebūtų tarnaitė, bet būtų pati ponija, kurią reiktų ir dabartiniams ponams pripažinti, jai pradėti tarnauti, o ne ant jos viešpatauti“²⁹.

Žydų interesai svarstant šį klausimą iškyla rečiausiai. Tačiau žydų potencialas (tiek finansinis, tiek politinis ir kultūrinis) Vilniuje buvo ypač svarus. Ir, žinoma, jie nebuvo vien pasyvūs stebėtojai. Žydai gana aiškiai leido suprasti, kad parems tik universiteto idėją, ypač jiems reikalingas Medicinos fakultetas³⁰. Žydams medikams, kaip žinoma, buvo lengviausia įsidarbinti, kadangi šioje sferoje vyriausybė mažiausiai juos varžė.

Kaip jau minėta, į komisijos darbą buvo pakviestas ir baltarusių laikraščio „Nasza niwa“ redaktorius Aleksandras Vlasovas, kuris pasisakė už universiteto steigimą, ypač akcentuodamas Istorijos-filologijos fakulteto svarbą. Universiteto, kaip tinkamiausio aukštosios mokyklos tipo, parinkimą Vlasovas grindė panašiai kaip ir kiti Lietuvos visuomenės veikėjai. Svarbu pažymėti, kad vienintelis tinkamas miestas universitetui, „Nasza niwa“ redaktoriaus nuomone, buvo Vilnius, kaip administracinis, ekonominis ir kultūrinis Lietuvos ir Baltarusijos centras³¹.

Istorinėje literatūroje jau įsitvirtinusi nuomonė, kad 1906–1915 m. Vilniuje ėjęs baltarusių laikraštis „Nasza niwa“ buvo tuo metu idėjinis ir organizacinis baltarusių tautinės veiklos centras³², vadinasi, Vlasovo išsakytos mintys atspindėjo baltarusių tautinio judėjimo siekius.

²⁹ [Redakcinis], Argi nereikalingas istorijos ir filologijos skyrius Vilniaus universitete?, *Viltis*, 1908, Nr. 50.

³⁰ К открытию в Вильне высшей школы, *Северо-Западный голос*, 1908, № 729; К вопросу о высшем учебном заведении в Вильне, *Виленский вестник*, 1908, № 1465.

³¹ Ab uniwersiteci u Wilni, *Nasza niwa*, 1908, Nr. 4; Ab Wileńskim Uniwersiteci, *ibid.*, 1908, Nr. 12; Проект плана докладной записки о необходимости открытия в гор. Вильне Университета с агрономическим отделением, *MAB RS*, f. 21, b. 2200, l. 1–2; Редактор „Нашей нивы“, О необходимости открытия историко-филологического факультета при предполагаемом Виленском университете, *iškarpa iš laikraščio „Минский курьер“* 1908, № 105, *ibid.*, l. 1–2.

³² A. Bergmanowa, Białoruski tygodnik „Nasza Niwa“ (10 XI 1906–7 VIII 19015), *Kwartalnik historyczny*, 1972, Nr. 3, s. 564; М. Біч, *Беларускае адражэнне у XIX - пачатку XX ст.*, Мінск, 1993, с. 18.

Taigi dar 1905 m. revoliucijos laikotarpiu išryškėję skirtingi Lietuvos tautų siekiai švietimo srityje 1908 m. įgijo dar aiškesnius kontūrus ir tai, be jokios abejonės, trukdė šių tautų interesus išreiškiančioms visuomeninėms grupėms susitarti dėl bendros pozicijos, svarstant aukštosios mokyklos steigimo Vilniuje idėją.

Vietinės nacionalistinės pakraipos rusų organizacijos protestavo prieš universiteto steigimą. Buvo baiminamasi, kad naujoji mokymo įstaiga taps dar vienu lenkų kultūros bastionu³³. Nors būta ir kitokių nuomonių. Technikos ir chemijos mokyklos direktorius pasisakė už Fizikos-matematikos fakulteto steigimą³⁴. Universiteto su žemės ūkio skyriumi įkūrimui pritarė ir VŠA globėjo atstovas komisijoje Vsevolodas Flerovas³⁵.

*Rusijos „tautinė politika“ ir galimybė įkurti aukštąją mokyklą
Šiaurės Vakarų krašte*

Žinoma, kad paskutinis pasitarimas dėl aukštosios mokyklos įkūrimo įvyko gegužės 26 d. Kodėl gi taip entuziastingai pradėtas darbas staiga nutrūko? Vėlesnių metų dokumentuose rašoma, kad komisija nutraukė savo veiklą „dėl mažos vilties palankiai išspesti šį klausimą“³⁶. Verta pabandyti išsiaiškinti to „nepalankumo“ priežastis.

Iš istorinės literatūros žinome, kad neoslavizmo pakilimas baigėsi po Prahoje 1908 m. liepos mėnesį vykusio įvairių slavų tautų visuomenės veikėjų suvažiavimo. Taigi valdžiai nebereikėjo „žaisti“ su lenkais. Tiesa, valdžios rusifikacinės intencijos išryškėjo dar anksčiau.

Vyriausybės pozicija aiškiai išsakyta 1908 m. balandžio 3 d. liaudies švietimo ministro Aleksandro Švarco atsiliepime dėl valstybės gynybos plano

³³ Rusų tautinės sąjungos peticija be datos, adresuota liaudies švietimo ministrui, *RVA*, f. 733, ap. 154, b. 171, l. 24; Tikrieji rusai apie Vilniaus universitetą, *Vilniaus žinios*, 1908, Nr. 75; Posiedzenie rosyjskiego związku kresowego, *Goniec Wileński*, 1908, Nr. 44; Общее собрание членов Виленского отдела русского крайнего союза, *Виленский вестник*, 1908, № 1442.

³⁴ Wyższy zakład naukowy w Wilnie. II. Potrzeba wydziału fizyko-matematycznego. (Referat P. Sobolewa, dyrektora szkoły chemiczno-fizycznej), *Goniec Wileński*, 1908, Nr. 174.

³⁵ К открытию в Вильне высшей школы, *Северо-Западный голос*, 1908, № 729.

³⁶ Vilniaus miesto valdybos liaudies švietimo komisijos pirmininko 1911 m. gegužės 23 d. laiško E. Lagorijui juodraštis, *LVA*, f. 938, ap. 6, b. 312, l. 306.

projekto. Tame dokumente, be kita ko, teigiama, kad „būtina šalinti visas kitataučių pretenzijas į bet koki atskirumą ir mokyklos nacionalizaciją. Vadovaujantis pradais turi būti vieninga rusiška visų lygių valstybinė mokykla visiems be išimties imperijos kitataučiams <...>. Artimiausiu metu reikia visiškai atsisakyti naujų aukštųjų mokyklų steigimo pakraščiuose ne tik ten, kur kitataučiai vyrauja, bet net ten, kur jie sudaro nemažą gyventojų dalį“³⁷. Vėliau paaiškėjo ir dar viena aplinkybė: naujas universitetas Rusijoje bus steigiamas tik po to, kai bus visiškai įkurtas Saratovo universitetas³⁸. O ir „Viltis“ įtarė, kad valdžia šiuo atveju žaidžia dvigubą žaidimą: „Jeigu vyriausybė iš tiesų norėtų duoti Vilniaus apygardai didžiąją mokyklą, tada nedarytų miestui tokios sunkios nepakeliamos sąlygos“³⁹.

Valdžios įvykdyta reorganizacija Varšuvos universitete taip pat turėjo „atšaldyti“ dalies Lietuvos visuomenės, pirmiausia lenkų, norus steigti aukštąją mokyklą Vilniuje. Vyriausybė 1908 m. pavasarį galutinai atsisakė minties Varšuvos universitete „perauklėti“ lenkų jaunimą ir sudarė kuo palankesnes sąlygas rusams į jį stoti⁴⁰.

Nuo 1908 m. ir žydams liko vis mažiau vilčių, kad bus paisoma jų poreikių švietimo ir kultūros sferose. III Valstybės Dūmoje kai kurie dešiniųjų rusų partijų atstovai siūlė žydų, kaip antivalstybinio elemento, iš viso nepriimti į aukštąsias mokyklas⁴¹. Nereikėjo ilgai laukti, ir vyriausybė ėmėsi dar griežtesnės segregacinės politikos žydų atžvilgiu. 1908 m. pradžioje Ministrų tarybos iniciatyva „prisimintas“ žydams taikomas *numerus clausus*. Ministrų tarybos pirmininkas Stolypinas siūlė visose valstybės finansuojamose aukštosiose mokyklose įvesti vienodą priimamų žydų normą – 4%. Tuo tarpu liaudies švietimo ministras Švarcas siūlė eiti jau išbandytu keliu ir nustatyti skirtingas normas: sostinėse 3%, sėslumo zonoje 10%, kitoje imperijos dalyje 5%. Be to, Švarcas buvo už tai, kad etnokonfesinis principas būtų papildytas socialiniu ir aukštųjų mokyklų durys būtų atviros tik turtingesnių žydų vaikams. 1908 m. rugpjūčio 19 d. Ministrų tarybos posėdyje patvirtintas liaudies švietimo ministro siūlytas etnokonfesiniu kriterijumi paremtas *numerus clausus*.

³⁷ Cituojama pagal: А. А́врех, *Столыпин и третья Дума*, Москва, 1968, с. 26; S. D. Kassow, *Students, Professors and the State...*, p. 325.

³⁸ [?], Wice-minister oświaty w Wilnie, *Kurjer Litewski*, 1909, Nr. 278.

³⁹ [Redakcinis], Universitetas ir politechnika Vilniuje, *Viltis*, 1907, Nr. 31.

⁴⁰ А. Е. Иванов, Варшавский университет, op. cit., с. 202–203.

⁴¹ R. Salzmann, *Die Schulpolitische Vorstellungen der Parteien in der dritten Reichsduma*, Bonn, 1972, S. 407–410.

Caras šį nutarimą patvirtino rugsėjo 16 d.⁴² 1909 m. *numerus clausus* pradėtas taikyti ir privačiose mokymo įstaigose⁴³. 1911 m. žengtas naujas žingsnis. *Numerus clausus* pradėtas taikyti ir eksternams. Šis naujas suvaržymas ypač skaudžiai palietė žydus. Mat nemaža dalis jų dėl *numerus clausus* egzistavimo vidurinėse mokyklose savarankiškai pasiruošdavo abiturijos egzaminams⁴⁴. Tokių priemonių kontekste nieko nebeturėjo stebinti gandai, esą universitete, kurį galbūt valdžia leisianti įkurti Vilniuje, žydų studentų skaičius bus dar stipriau ribojamas nei kituose universitetuose⁴⁵.

Visos šios bei čia nepaminėtos segregacinės priemonės žydų atžvilgiu vertė jų politinius lyderius ieškoti naujų savos kultūros puoselėjimo kelių. 1909 m. Kaune įvykusiame įvairių žydų organizacijų atstovų suvažiavime, kurį inicijavo vienas iš įtakingiausių Rusijos žydų bei kadetų partijos veikėjas Maksimas Vinaveras, be kitų sprendimų, buvo nutarta įsteigti komitetą, kuriam prigijo Kauno komiteto pavadinimas. Jame buvo subrandinta idėja įkurti žydams atskirą aukštąją mokyklą Rusijoje. Buvo apsisota ties politechnikos institutu. Tokį pasirinkimą nulėmė ne tik praktiniai sumetimai, bet ir dar viena svarbi aplinkybė. Norint įkurti universitetą, reikėjo gauti Liaudies švietimo ministerijos leidimą. Tuo tarpu buvo gerai žinoma, kad šios institucijos valdžia į tokius sumanymus žiūri nepalankiai. Būtent todėl pasirinktas politechnikos institutas, kuris būtų priklausęs Prekybos ir pramonės ministerijos žiniai. Ši aukštoji mokykla turėjo būti įsteigta žydų sėslumo zonoje, todėl pasirinktas vienas iš didžiausių čia buvusių miestų – Vilnius⁴⁶. Tačiau valdžia, ilgai delsusi duoti atsakymą, 1914 m. tokios aukštosios mokyklos steigti Vilniuje neleido⁴⁷. Sumanymas įgyvendintas 1916 m. Jekaterinoslave⁴⁸. Panašiu metu prisiminta

⁴² *Особые журналы Совета Министров царской России 1906–1917 гг.*, 1908 год, Москва, 1986, с. 611–612; S. D. Kassow, *Students, Professors and the State...*, p. 327–328.

⁴³ H.-D. Löwe, *Antisemitismus und reaktionäre Utopie...*, S. 113.

⁴⁴ *Ibid.*, S. 115; С. М. Дубнов, *Новейшая история...*, с. 435–436.

⁴⁵ Vilniaus universiteto reikalai, *Viltis*, 1909, Nr. 135; Uniwersytet w Wilnie, *Kurjer Litewski*, 1909, Nr. 264; greičiausiai čia turėta omenyje 10% norma, taikoma sėslumo zonoje.

⁴⁶ А. А. Пресс. [?], *Борьба за высшее образование евреев при Николае II, Еврейская летопись*, сборник третий, Ленинград, Москва, 1924, с. 138; *Politechnika žydams Vilniuje, Lietuvos žinios*, 1911, Nr. 4.

⁴⁷ А. А. Пресс. [?], *Борьба за высшее образование евреев*, op. cit., с. 139.

⁴⁸ *Ibid.*; Г. Б. Слиозберг, *Дела минувших дней. Записки русского еврея*, Париж, 1934, т. 3, с. 300–301. Čia nurodyti 1911 m., tačiau manytume, kad pirmasis šaltinis yra patikimesnis, jame ši problema aptarta detaliau.

dar 1902 m. Semiono Dubnovo iškelta mintis steigti žydams aukštąją mokyklą Vakarų Europoje⁴⁹, tam reikalui įsteigtas specialus fondas⁵⁰. Tačiau prasidėjęs karas neleido įgyvendinti šio projekto⁵¹.

Taigi visos žydų visuomenės pastangos liudijo, kad šios etnokonfesinės grupės interesams atstovaujantys veikėjai (net tie, kurie palankiai vertino pilietinės ar kultūrinės žydų integracijos Rusijoje galimybes) nebesitikėjo valdžios politikos pokyčių žydų atžvilgiu, taip pat aukštojo mokslo srityje.

Nepaisant šių bandymų kurti žydiškus edukacinius centrus už Rusijos imperijos ribų, Lietuvos žydai ir po 1908 m. dalyvaudavo, tiesa, kiek yra žinoma, gana pasyviai, projektuojant aukštosios mokyklos steigimą Lietuvoje.

Taip buvo ir 1911 m., kai tokius planus bandė įgyvendinti Vilniaus miesto valdžia. 1911 m. rugsėjo mėnesį miesto liaudies švietimo komisija pasiūlė įsteigti Vilniuje universitetą Romanovų dinastijos valdymo 300-ųjų metinių progą⁵². Matyt, tikėtasi, kad valdžia tokia proga negalės atsakyti neigiamai. 1912 m. miesto dūma ne kartą svarstė šią idėją ir jai pritarė⁵³. Tačiau valdžia neleido siūsti į Peterburgą delegacijos su tokiu prašymu⁵⁴. Būta ir kitais metais gandų apie planuojamą aukštosios mokyklos įkūrimą šiame krašte⁵⁵.

Paskutiniaisiais metais prieš Pirmąjį pasaulinį karą aukštosios mokyklos įkūrimo Šiaurės Vakarų krašte iniciatyvos vis dažniau imdavosi griežtą kultūrinės rusifikacijos politiką propagavusios rusų organizacijos. Tikėtasi taip įsteigti čia stiprų rusų kultūros centrą, kuris padėtų kovoti su kitataučiais.

1913 m. sausio 25 d. Minsko gubernijos zemskinis susirinkimas inicijavo žemės ūkio instituto steigimą šiame mieste. Valstybės Dūma šį sumanymą

⁴⁹ С. М. Дубнов, *Письма о старом и новом еврействе (1897–1907)*, Санкт-Петербург, 1907, с. 144.

⁵⁰ Idem, *Книга жизни...*, с. 153.

⁵¹ Visi šie sumanymai brandinti sionistams nedalyvaujant. Šie kaip tik tuo metu, kai buvo iškelta universiteto steigimo Vakarų Europoje idėja, viename savo kongrese nusprendė steigti universitetą Jeruzalėje.

⁵² [?], „Carų Romanovų“ vardo universitetas Vilniuje, *Lietuvos žinios*, 1911, Nr. 106.

⁵³ *Журналы виленской городской думы за второе полугодие 1912 года*, Вильна, 1912, с. 138–140.

⁵⁴ Vilniuje, *Lietuvos žinios*, 1913, Nr. 22.

⁵⁵ Uniwersytet w Wilnie, *Kurjer Litewski*, 1909, Nr. 179; Vilniaus universitetas, *Viltis*, 1909, Nr. 92; Svarbi žinia, *Lietuvos žinios*, 1913, Nr. 30; L. Noreika, Vilniaus universitetas, *Viltis*, 1911, Nr. 61.

parėmė tų pačių metų birželio 10 d. posėdyje⁵⁶. Tačiau vyriausybė nepritarė šiam sumanymui motyvuodama tuo, kad 1912 m. vasario 9 d. Ministrų taryboje buvo patvirtintas aukštųjų mokyklų steigimo imperijoje planas, ir kol jis neįgyvendintas, nėra prasmės imtis naujų sumanymų. Be to, laikytasi nuostatos, kad naujos aukštosios mokyklos bus steigiamos tik ten, kur visuomenė suras pakankamai lėšų aukštajai mokyklai įsteigti ar bent didžiąją dalį jų (išlaikymas po to būtų garantuotas išdo lėšomis). O Minske tokių lėšų buvo nepakankamai⁵⁷.

Dėl universiteto steigimo viename iš Šiaurės Vakarų krašto miestų (pirmenybė teikta Minskui ir Vitebskui) rusų nacionalistai iš pradžių kreipėsi į liaudies švietimo ministrą⁵⁸, vėliau taip pat inicijavo šio sumanymo svarstymą Dūmos 1914 m. vasario 4 d. posėdyje⁵⁹. Dėl tų pačių priežasčių, kaip ir aukštosios žemės ūkio mokyklos įkūrimo Minske atveju, šis sumanymas taip pat nebuvo palaimintas aukščiausiuose valdžios sluoksniuose. Tik čia prisidėjo dar vienas motyvas: tvirtindamas anksčiau minėto Ministrų tarybos posėdžio žurnalą, Nikolajus II parašė rezoliuciją, kurioje teigiama, kad Rusijoje reikia naujų aukštųjų techninių ir žemės ūkio mokyklų, o universitetų jau yra pakankamai⁶⁰.

⁵⁶ Государственная Дума. Четвертый созыв. Стенографический отчет. 1913 г. Сессия первая, ч. 3, Санкт-Петербург, 1913, стб. 1577–1578; Įstatyminis pasiūlymas dėl aukštojo žemės ūkio instituto steigimo Minsko mieste, įteiktas 1914 m. vasario 4 d., RVIA, f. 1276, ap. 10, b. 941, l. 1–2.

⁵⁷ Valstybės kontrolieriaus 1914 m. vasario 20 d. raštas Ministrų tarybos pirmininkui, finansų ministro 1914 m. kovo 1 d. raštas Ministrų tarybos pirmininkui, RVIA, f. 1276, ap. 10, b. 941, l. 4, 7.

⁵⁸ Ministrų tarybos pirmininko 1913 m. birželio 11 d. raštas liaudies švietimo ministrui, *ibid.*, ap. 9, b. 672, l. 1.

⁵⁹ Государственная Дума. Четвертый созыв. Стенографический отчет. 1913 г. Сессия вторая, ч. 5, Санкт-Петербург, 1914, стб. 613; Įstatyminis pasiūlymas dėl universiteto steigimo Šiaurės Vakarų krašte, RVIA, f. 733, ap. 155, b. 1175, l. 1–3.

⁶⁰ Liaudies švietimo ministro 1914 m. vasario 23 d. raštas Ministrų tarybos pirmininkui, *ibid.*, l. 5; В. Н. Яковлев, *Политика русского самодержавия в университетском вопросе (1905–1911 годы)*, Автореферат на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Ленинград, 1971, с. 19; А. Е. Иванов, *Высшая школа России...*, с. 185; D. Kassow, *Students, Professors and the State...*, p. 367.

Stačiatikių dvasinės akademijos steigimo Vilniuje projektą 1913 m. spalio 3 d. susirinkime inicijavo įvairių rusų organizacijų Vilniuje atstovai. Šiam sumanymui pritarė ir aukščiausia Stačiatikių bažnyčios dvasinė vadovybė Sinodas, tačiau jo nepavyko įgyvendinti neradus naujai įstaigai laisvų patalpų⁶¹.

Rusijos politinio elito pažiūrų bei konkrečių „tautinės politikos“ veiksmų analizė nedviprasmiškai leidžia teigti, kad po 1905–1907 m. revoliucijos aukštosios mokyklos, ypač universiteto, įkūrimui Vilniuje nebūta jokių realių galimybių. Tai sąlygojo tiek finansinių ir intelektualinių išteklių trūkumas visoje imperijoje, tiek lenkų bei žydų įsigalėjimo „pakraščiu“ universitete baimė.

⁶¹ Informacijos apie šios iniciatyvos svarstymą galima rasti šiose bylose: *RVIA*, f. 797, ap. 84, b. 41; *ibid.*, f. 802, ap. 11, b. 509; *ibid.*, f. 796, ap. 196, b. 564.

VILNIUS AR KAUNAS? SOCIOKULTŪRINĖS IR IDĖJINĖS UNIVERSITETO SUKŪRIMO KAUNE PRIELAIDOS XX A. PRADŽIOJE

Lietuvių klerikalų etnokultūrinė orientacija XX a. pradžioje

Ankstesniuose skyriuose esame pastebėję, kad Lietuvos visuomenė ir be aukštosios mokyklos bandė ieškoti organizacinių formų, kurios bent iš dalies padėtų pakeisti Alma Mater. XX a. pradžioje pagrindinė, jeigu galima taip pasakyti, aukštosios mokyklos funkcijų našta teko minėtoms LMD ir MBD. Abi jos, kaip žinoma, savo veiklą koncentravo Vilniuje, t. y. ten, kur ir buvo tikimasi kada nors išvysti atkurtąjį Vilniaus universitetą.

Šiame kontekste pravartu prisiminti XX a. pradžioje lietuviškos spaudos puslapiuose vykusią diskusiją dėl Vilniaus ir Kauno vietos lietuvių visuomenės gyvenime. Istorinėje literatūroje ši diskusija jau keletą kartų trumpai aptarta. Tiesioginis tų debatų liudytojas Mykolas Biržiška po daugelio metų rašė: „<...> kiti kauniečiai ne juokais kai kada keldavo klausimą apie Kauno pavertimą visai Lietuvai tautiniu lietuvių centru“¹. Leonas Gudaitis, aptardamas XX a. pradžioje vykusią lietuvių inteligentų diskusiją dėl lietuviškos spaudos centro parinkimo, cituoja Kazimiero Samajausko laišką Dambrauskui, kuriame išdėstomas Kauno pavertimo „lietuviško gyvenimo sukuriu“ planas². Arvydas Gaidys, svarstydamas šią problemą, sutapatina lietuviškos spaudos leidimo ir Lietuvos centro klausimus, kurie, aišku, buvo susiję, tačiau tai skirtingo

¹ M. Biržiška, *Lietuvių tautos kelias į naująjį gyvenimą*, t. 1: *Galvojimai apie tautą savyje ir kaimynų tarpe*, Los Angeles, 1952, p. 74.

² L. Gudaitis, *Platėjantys akiračiai. Lietuvių literatūrinė spauda 1904–1917 metais*, Vilnius, 1977, p. 16.

lygio problemos³. Kaip jau minėta, Aleksandravičius, nagrinėdamas bandymus atgavinti universitetą Lietuvoje, atkreipė dėmesį į Kauno, kaip potencialaus Lietuvos kultūros centro, vaidmenį XX a. pradžioje. Čia buvo pastebėta, kad Vilniuje klerikalams 1905–1907 m. nepavyko įkurti savo organizacinio centro, be to, ten būta stiprios lenkų įtakos ir kitų lietuvių politinių srovių opozicijos. Tuo tarpu Kaunas turėjo dvasinę seminariją ir gausnes nei kitur katalikiškas kultūros ir švietimo organizacijas⁴.

Visuose projektuose, kuriuose lietuviai apsibrėždavo savo revendikuojamą teritoriją, buvo ir Vilnius, kuriame, nevisiškai patikimais oficialiais 1897 m. statistikos duomenimis, lietuviškai kalbančių gyventojų tebuvo apie 2%. Todėl lietuviai apeliuodavo į etninę gyventojų sudėtį, t. y. lietuvišką kilmę, valstybinę tradiciją ir t. t. Tiesa, tuo pat metu būdavo pabrėžiama, kad lietuviai atsisako senojo valstybingumo tradicijų ir reikalauja tik dalies anos valstybės žemių, t. y. etnografinių teritorijų, apimančių ir Vilnių. Taigi matome, jog lietuviškoje vyravusioje politinėje koncepcijoje susipynė istorinė ir prigimtinė teisė. Tačiau problema glūdėjo ne tik teoriniame kontekste. Ne mažiau svarbus, tiesa, tuomet irgi daugiau teorinis, klausimas buvo ir tas, o kaip reikės tokį Vilnių integruoti į būsimą lietuviškai kalbančią ir etnografinėmis kategorijomis mąstančią Lietuvą?

Tyrimas parodė, kad „Kauno idėja“ subrandino ir propagavo Dambrauskas bei kiti artimi jam klerikalinės orientacijos veikėjai. Todėl mūsų svarstymai ir remsis daugiausia Dambrausko publicistinių tekstų analize.

Alternatyvos Vilniui atsiradimo priežasčių pradėsime ieškoti bandydami išsiaiškinti, kokiomis kategorijomis Dambrauskas apibrėžė tautinį lietuvių identitetą.

Skaitant jo publicistinius straipsnius, iš pirmo žvilgsnio gali susidaryti įspūdis, kad jis – radikalus voliuntaristas: „<...> tautystės klausimas, kaip jau ne sykį nurodinėjome, remias daugiau ant s u j e k t y v i š k ū j ū negu objektyviškųjų kriterijų. N o r i u – esu lietuviu, n e n o r i u – nesu“⁵ (išskirta Dambrausko. – D. S.). Tačiau greit paaiškėja, kad tokia deklaracija yra daugiau fasadinio pobūdžio. Dambrauskas, kaip ir kiti dešinieji, ištikimas etnografiniam principui.

³ A. Gaidys, Lietuvių krikščionių-demokratų partijos kūrimosi aplinkybės (1905–1907 m.), *LAIS*, t. 3..., p. 270.

⁴ E. Aleksandravičius, Bandymai atgavinti, op. cit., p. 162.

⁵ A. Jakštas [A. Dambrauskas], Lenkų ir rusų spauda apie Lietuvą, *Draugija*, 1908, Nr. 22, p. 183.

Dar 1902 m. jis suformulavo aiškius lietuviybės principus: tuometinė Lietuva – etnografinė, t.y. ji apima pirmiausia Kauno guberniją, taip pat atitinkamas Suvalkų, Vilniaus, Gardino ir Kuršo gubernijų dalis. Nors ir etnografinį kriterijų jis susiaurina iki etnolingvistinio⁶. Galima būtų pateikti ir daugiau Dambrausko pasisakymų lietuviybės tema, tačiau visų jų esmė lieka ta pati: netgi jei apeliuojama į gyventojų valios pareiškimą, vis tiek tuo pat metu nurodoma, kad ši apsisprendimo laisvė galioja tik griežtus (etnografinius) kriterijus atitinkantiems individams. Lietuvių tauta Dambrauskui – substancialus, amžinybės dimensiją turintis dydis⁷. Tiesa, atskiri individai gali ir atskilti nuo tautos, kaip kad atsitiko lietuviams, kurie jau pačioje savo istorijos pradžioje „praranda savo aukštesnįjį luomą“⁸. Vadinasi, ir lietuvių istorija – beveik išimtinai lietuvių liaudies istorija.

Greta pozityviais kriterijais aprašomos lietuvių definicijos sutinkame ir negatyvų apibrėžimą, t. y. nurodomi ne tie, kurie yra lietuviai, bet tie, kurie tikrai tokie nėra. Visuose tokiuose Dambrausko pasisakymuose yra ta pati pagrindinė mintis: yra lenkų, vadinančių save lietuviais⁹. Tokios definicijos vartojimas rodo, kad lietuviybės sutvirtėjimas priklauso nuo to, kaip pavyks politiškai ir kultūriškai atsiriboti nuo lenkų. Todėl neigiamų lenkų savybių akcentavimas tampa sudėtine lietuviybės stiprinimo dalimi. Apskritai, laikantis pagrindinių etnonacionalizmo principų, Lietuvos lenkai ir negali būti vertinami teigiamai. Etnonacionalizmui esminis, žmones į grupes skirstantis kriterijus yra kilmė, kurios niekaip neįmanoma atsisakyti. Todėl galimas tik išorinis nutautėjimas. Vadinasi, sulenkėjusi Lietuvos bajorija negali būti tikrais lenkais. Dambrauskas diagnozuoja ligą: „Su tokiais įnamiais [Lietuvos lenkais. – D. S.], ypač iš ponų ir bajorų, reikia apsieiti kaip su ligoniais. Jų lenkystė – tai sunki pavojinga proto liga, artima manijai“¹⁰.

Kaip jau minėta, liaudis Dambrausko sampratoje ir yra tikrasis lietuviybės pamatas. Tačiau jis aiškiai suvokė, kad liaudis be išsilavinusio, padėję visuomenėje turinčio sluoksnio (grupės, luomo ir pan.) dar negali būti pripažinta

⁶ [Idem], *Głos Litwinów do młodej generacji magnatów, obywateli i szlachty na Lytwie*, [Tilžė, 1902], s. 18.

⁷ Idem, Faktai ir principai, *Draugija*, 1911, Nr. 50, p. 165.

⁸ Idem, A. Вольдемаръ: Национальная борьба въ великом княжестве литовском въ XV и XVI векахъ. С. П. Б. 1910, шт. 8, стр. 39. (recenzija), *ibid.*, 1910, Nr. 41, p. 80.

⁹ Idem, Lenkų ir rūsų spauda apie Lietuvą, *op. cit.*

¹⁰ Idem, Faktai ir principai. III, *Draugija*, 1911, Nr. 50, p. 167.

lygiaverte kitoms tauta. Dambraskas, atstovaudamas iš prigimties konservatyviajam dvasininkijos sluoksniui, tokio elito taip pat ieško konservatyviuose visuomenės sluoksniuose. Jo siekis, kurį jis atvirai išdėsto 1902 m. savo brošiūroje „Lietuvių balsas jaunajai magnatų, bajorų ir šlėktos generacijai Lietuvoje“ (*Głos Litwinów do młodej generacji magnatów, obywateli i szlachty na Litwie*), – patraukti bajoriją lietuvių tautos pusėn. Mainais už tai buvo žadama palikti tradiciniam elitui jo luomines privilegijas¹¹. Netgi 1910, po to ir 1912, 1913 m. jis nebuvo atsisakęs šio siekio¹². Tokiam bajorijos „sugrįžimui“ egzistuoja objektyvus pagrindas. Tai ne tik etninė bajorijos kilmė (beje, Dambraskui rūpi tik lietuvių kilmės bajorija), bet ir nuo Vytauto iki pat 1863 m. sukilimo egzistavęs Lietuvos bajorijos savarankiškumo, atskirumo nuo Lenkijos siekis, kuris įvardijamas kaip „separatistinis“¹³.

Taikliai šią lietuvių klerikalų intenciją yra apibūdinęs Mykolas Römeris: „Pagal prigimtį klerikalų sąjungininkai kovoje su visuomenės radikalizmu ir jį lydinčia laisvamanybe yra aukštesnės klasės bei luomai, kaip antai: buržuazija, bajorai, aristokratija, turtingųjų valstiečių klasė, žodžiu, tie, kurie visuomenėje vadovaujasi statiškaisiais, konservatyviaisiais, tęstinumo samprata paremtais pradais. <...> Jie [klerikalai] trokštų bajoriškojo vaidmens jaunoje tautinėje lietuvių kultūroje, bet jo negali turėti. Susitaikyti su šlėktos lenkiškumu ir su ja susivienyti jie negali, nes taip būtų prarastas kontaktas su liaudimi, kartu būtų prarasta ir įtaka jai“¹⁴. Taigi Römeris ne tik nurodo ištakas, skatinusias klerikalus ieškoti atramos bajorijoje, bet ir to suartėjimo žlugimo priežastis: Lietuvos bajorijos dauguma tampa sudėtine modernios lenkų tautos dalimi (to proceso baigiamoji stadija kaip tik ir prasideda ties XIX a. pabaigos – XX a. pradžios riba). Todėl Dambraskui lieka tik ieškoti kito visuomenės sluoksnio, galinčio atlikti lietuvių tautos elito funkcijas. Žinoma, jo akys krypta į kunigus¹⁵. Aišku, kad katalikų dvasininkijos gretose išskirtinė

¹¹ [Idem], *Głos...*, s. 16–18.

¹² Idem, Lenkų ir rusų spauda apie Lietuvą, *Draugija*, 1910, Nr. 42–43, p. 222; idem, Svarbus atsitikimas, *ibid.*, 1912, Nr. 65, p. 71–72; idem, *Litوانيens et polonais. Leurs rapports dans le passé et dans le présent*, Paris, 1913.

¹³ *Ibid.*

¹⁴ Litwa wobec wojny (Poufny memoriał Michała Römera z sierpnia 1915), *op. cit.*, s. 101–102.

¹⁵ A. Jakštas [A. Dambraskas], Lenkų ir rusų spauda apie Lietuvą, *Draugija*, 1912, Nr. 65, p. 62.

vieta tenka vyskupams. Šią situaciją yra charakterizavęs dar Juozapas Stakauskas: „Jakštas buvo kreipėsis į Lietuvos bajoriją su atsišaukimu bendrai dirbti lietuvišką darbą, bet atsakymas buvo gautas: Przenigdy. Vilties buvo maža sulaukti talkininkų iš bajorijos. Todėl juo didesnis lietuvių patriotų dėmesys krypo į aukštąją dvasininkiją“¹⁶. Juo labiau katalikų kunigui dvasinės vyresnybės vaidmuo visuomenėje neturėjo būti kvestionuojamas.

Kaunas kaip etnografinės ir klerikalinės Lietuvos centras

Etninė Kauno gubernijos sudėtis, kaip žinoma, buvo palankiausia lietuviškai veiklai. Todėl ne tik Dambrauskas, bet ir dalis kitų lietuvių visuomenės veikėjų manė kaip tik Kauną esant lietuviškos veiklos centru. Dar prieš 1905 m. revoliuciją advokatas Samajauskas laiške Dambrauskui rašė: „Šeštajai viešpatystei reikia rengti sostapilę, kuria gali būti tik Kaunas, kaip gyvos Lietuvos širdis, savo keliais-arterijomis ūmai atsimušantis į visus pakraščius. Vilnius su ištautėjusiomis apygardomis ir istoriškais tradicijomis paneša ant netekusio žemių didžponio, atsidūrusio užrubežj giriančiosi tik herbais“¹⁷. 1907 m. „Senelio Lietuvio“ slapyvardžiu pasirašęs autorius taip pat vienu iš Kauno privatumų prieš Vilnių laikė tautinę miesto ir apylinkių sudėtį¹⁸. Tuo tarpu apie Vilnių Dambrausko nuomonė kategoriška: „Sulietuvinti Vilnių tegali tik stebuklas. Aš į tą stebuklą netikiu. Duok Dieve, kad žymi lietuvių kolonija Vilniuje susidarytų“¹⁹. Panašiai „Senelio Lietuvio“ straipsnį komentavo ir „Nedėldienio skaitymo“ redakcija: „Talpidami šį p. Sen. Lietuvio straipsnį mes visai nesam priešingi tam, idant Vilnius taptų Lietuvos centru. Anaip tol, karštai to trokštame. Bet matydami jo dabartinį sulenkinimą, labai abejojame, ar lietuvių vilniečių saujelei pasiseks kada nors bent kiek Vilnių atlenkinti, kad jis faktiškai galėtų vadintis Lietuvos miestu <...>“²⁰.

Tačiau Dambrauskui svarbi ne tik tautinė miesto ir visos gubernijos gyventojų sudėtis. Ne mažiau svarbios ir vyskupų nuostatos. Iš trijų vyskupių – Vilniaus, Kauno ir Seinų – mažiausiai lietuviškai veiklai priešinosi, o daž-

¹⁶ J. Stakauskas, *Vyskupas Paliulionis ir lietuviškasis klausimas*, Kaunas, 1939, p. 29.

¹⁷ Cit. pagal: L. Gudaitis, *Platėjantys akiračiai...*, p. 16–17.

¹⁸ Senelys Lietuvys [?], Kur dabartinės Lietuvos centras: Kaune ar Vilniuj?, *Nedėldienio skaitymas*, 1907, Nr. 48, p. 19–20.

¹⁹ A. Dambrauskas, Iš Kauno kronikos, *Mūsų senovė*, 1921, t. 1, kn. 2, p. 55.

²⁰ Redakcijos prierašas po straipsniu: Senelys Lietuvys [?], Kur dabartinės, op. cit., p. 20.

nai, ypač prieš Pirmąjį pasaulinį karą net remdavo Kauno vyskupijos dvasinė vyresnybė. Todėl neatsitiktinai 1906 m. sausio mėnesį įvykęs Batakių dekanato kunigų susirinkimas pasiūlė steigti Lietuvos krikščionių demokratų partiją, kurios „Centralinis komitetas“ turėjo įsikurti kaip tik Kaune²¹.

Šios dvi priežastys – etninė gyventojų sudėtis ir vyskupijos valdžios nuostatos – ir nulėmė tai, kad būtent Kaune susibūrė didžiausios lietuvių klerikalinės pakraipos jėgos. Dambrauskas ir kiti klerikalinės pakraipos veikėjai ne tik svajojo Kauną padaryti tautinio lietuvių darbo centru, bet ir ėmėsi konkrečių žingsnių šiai idėjai įgyvendinti. Kaip galima spręsti iš pastarojo meto tyrimų, kaip tik Kauno gubernijoje veikė stipriausios katalikiškos orientacijos lietuvių draugijos²². Būtent Kaune leistas ir mūsų dažnai cituotas inteligentijai skirtas „Draugijos“ žurnalas.

Šiame kontekste ir paaiškėja, kodėl XX a. pradžioje kai kurie lietuvių visuomenės veikėjai svarstė galimybę Kaune įsteigti Mokslo mylėtojų draugiją²³. Be to, dar galima prisiminti ir „Aušros“ puslapiuose vykusią diskusiją dėl mokslo draugijos steigimo. Tada, 1883 m., buvo manyta, kad iš pradžių draugija turėtų įsikurti Ragainėje, t.y. Vokietijos imperijai priklausiusioje teritorijoje, o vėliau, „kaip veik Rusijos valdžia teiksis daleisti įkurimą tokios draugystės savo vieszpatystėje, šita draugystė galės buti perkeliama į Kauną ar Vilnių“²⁴. Vadinasi, jau tuo metu Vilnius nebuvo be išlygų pripažįstamas lietuvių kultūrinės veiklos centru.

Lietuvių klerikalai puoselėjo mintį įsteigti Kaune ne tik mokslo draugiją, bet ir aukštąją mokyklą. 1907 m. Kazimieras Prapuolenis štai ką Basanavičiui rašė: „Kas link įsteigimo Dvasiškosios lietuviams Akademijos – tai kolei mes neturėsime grynai lietuviškų vyskupų, mano dėta visos apie tai kalbos vien tik kalbomis pasiliks. Dar būdamas Petrapilyje aš ne kartą kalbėjausi ten, kur Jūs buvotė²⁵, apie lenkinimą mūsų kunigijos Peterburgo Akademijoje, apie reikalą turėti mums savąją, buvo net kalbėta apie jos įsteigimą Kaune <...>“²⁶.

²¹ Batakių dekanato kunigų susirinkimo nutarimai (1906 m. sausis), parengė R. Laukaitytė ir A. Katilius, *LAIS*, t. 7..., p. 451.

²² A. Gaidys, *Lietuvių katalikų draugijų bruožai (1905–1907)*, *ibid.*, p. 254–316.

²³ A. Dambrauskas, *Iš Kauno kronikos*, *op. cit.*, p. 42.

²⁴ Redakcija „Aušros“, *Apie įsteigimą „Lietuviškos mokslų bendrystės (draugystės)“*, *Aušra*, 1883, Nr. 4, p. 91.

²⁵ Greičiausiai turima galvoje Vidaus reikalų ministerijos Kitatikių departamentą.

²⁶ K. Prapuolenio 1907 m. rugpjūčio 11(24) d. laiškas J. Basanavičiui, *LLTI RS*, f. 2, b. 1299, l. 22.

Taigi „Kauno idėjos“ genezė rodo, kad XX a. pradžioje formavosi autentiškas dalies lietuvių visuomenės, pirmiausia klerikalinės inteligentijos poreikis turėti aukštąją mokyklą etnografinės Lietuvos centre Kaune.

XX a. pradžios alternatyva: Vilnius ar Kaunas

Vis dėlto lieka klausimas, kiek ilgai Kaunas turėjo būti lietuvių pirmiausia kultūrinės, taip pat politinės veiklos centru ir koks gi Vilniaus likimas?

Atsakymą pabandysime rasti lietuviškoje periodinėje spaudoje XX a. pradžioje vykusiame ginče. Svarbu tai, kad abiem pusėms – „kauniečiams“ ir „vilniečiams“ atstovavo konservatyviojo sparno veikėjai. Kauno privalumus gynė klerikalinė Kauno spauda ir pats Dambrauskas, Vilniaus – Antanas Smetona. Tiek vieni, tiek kiti tautą suvokė daugiau kaip statišką nei dinamišką dydį ir prioritetą teikė objektyvioms etnokultūrinėms kategorijoms, o ne laisvai piliečių valios raiškiai. Taigi Smetona iš esmės kaip ir Dambrauskas definiuoja lietuvybę: „Šiaip ar taip senovinės tautybės sąvoka, vedama iš gimtojo krašto dingsta. Jos vieton stoja visuomenė, vedama iš kalbos atskirumo. Tuo pačiu žygiu istorinė Lietuva pakeičiama etnografinė Lietuva. <...> Mums dabartinė Lietuva nebe šešios, o tik trys gubernijos, ir jos ribos tesiekia tiek tolumą, kiek rodo gyvieji mūsų kalbos ženklai“²⁷.

Nesigilindami į visus Smetonos koncepcijos niuansus, atkreipsime dėmesį tik į tai, kaip jis 1910 m. „Viltyje“ reziūmavo Vilniaus privalumus. Iš viso Smetona išskyrė tris istorinės Lietuvos sostinės privalumus prieš Kauną: Vilnius gali pritraukti ir pritraukia daugiau lietuvių inteligentijos; tai didžiausias, turtingiausias ir kultūringiausias krašto miestas; be to, tik čia valdžia gali kada nors įkurti universitetą²⁸. Manytume, kad paskutinis argumentas laikytinas sudėtinė antrojo dalimi. Kai dėl inteligentijos, tai čia dviejų lietuvių visuomenės veikėjų nesutarimas logiškas, nes, kaip jau minėta, Dambrauskui tautos elitą visų pirma reprezentuoja Bažnyčios hierarchai. Tačiau daug ką paaiškina ir antrasis punktas.

Dambrauskas taip pat manė, kad Vilnius yra krašto (Lietuvos) sudėtinė dalis. Abu lietuvių visuomenės veikėjai siekia Vilniaus sulietuvinimo ir tiki tuo, net ir Dambrauskas vėlesniais metais: „Lenkinimo procesas įgudintas

²⁷ A. Smetona, Lietuvio žymės, *Viltis*, 1912, Nr. 136.

²⁸ Idem, Kur Lietuvos centras?, *ibid.*, 1910, Nr. 139.

eis savaimi sulig inercijos dėsnio dar kokį 10–20 metų. Lietuviai per tą visą laiką vis da negalės parodyti žymių savo tautiško sustiprėjimo rezultatų. <...> Ilgainiui sulauksime lygsvaros, o paskui nukrypimo minėtojo proceso priešingon pusėn.

Taigi mums, lietuviams, nėra reikalo karščiuotis ir norėti pergalės t u o j a u, š i a n d i e n a. Greitas darbas visada nekoks. Mokėkim laukti. Atsiminkim, kad šiame pasaulyje nėra, kas būt amžina. Neamžinai gyvens ir dabartiniai lenkai prelatai Vilniuje“ (išskirta Dambrausko. – D. S.)²⁹. Labai iškalbinga Dambrausko užuomina – „Mokėkim laukti“. Iš šios citatos galima suprasti, kur glūdi Smetonos ir Dambrausko takoskyra.

Reikalas tas, kad Smetona orientuojasi ne tik į šviečiamąją-kultūrinę veiklą, bet ir į politines aktualijas. Jo siekis minimum – etnografinės (istoriniu požiūriu) Lietuvos autonomija su seimu Vilniuje. Smetona siekia ir tikisi politinių permainių. Jei lietuviai snaus, gali pramiegoti palankų momentą autonomijai gauti arba autonomija bus gauta tokiose ribose, kad lietuviai atsidurs tautinės mažumos padėtyje. Todėl taip svarbu turėti tvirtas pozicijas istorinėje LDK sostinėje, nes būsimosios autonomijos sostinė bet kuriuo atveju būsias tik Vilnius.

Vadinasi, svarbiausias argumentas, kurį nurodo Smetona, tai racionalus lietuvių politinio elito pasirinkimas. Tikėtina Rusijos imperijos fragmentacija ir teritorinių-autonominių vienetų sukūrimas verčia lietuvių politikus atsižvelgti į šį procesą ir paskelbti būtent Vilnių, kaip svarbiausią šio krašto miestą, lietuvių politiniu centru. Tačiau vien racionaliu išskaičiavimu tokią poziciją vargu ar paaiškinsime. Vilniaus kaip istorinės, taip pat būsimos lietuvių/Lietuvos sostinės idėja dominavo XIX a. pabaigos – XX a. pradžios lietuvių socio-kultūrinėse ir politinėse projekcijose į ateitį. Manytume, kad šiuo atveju susiduriame su istorine tradicija.

Tuo tarpu Dambrausko veiklos credo – pozityvus kultūrinis darbas. Toks nusistatymas paremtas įsitikinimu, kad artimiausioje ateityje politinė situacija nesikeis. Dar prieš 1905 m. revoliuciją jis pareiškė, kad šiuo metu politinis Lietuvos atgaivinimas laikytinas pasaka³⁰. Lietuvių krikščionių demokratų susivienijimo programoje, kurios vienas iš rengėjų buvo Dambrauskas, taip pat randame tokią nuostatą: „Aiškiai pasakome, k a d n u o R o s i j o s

²⁹ A. Jakštas [A. Dambrauskas], Lenkų ir rusų spauda apie Lietuvą, *Draugija*, 1911, Nr. 55–56, p. 309.

³⁰ [Idem], *Głos...*, s. 4.

s k i r t i e s n e k e t i n a m e³¹ (išskirta programos projekto autorių– D. S.). Tai reiškė ne tiek priešišką Dambrausko nuostatą didesnio ar mažesnio Lietuvos savarankiškumo atžvilgiu, kiek netikėjimą tokios įvykių pakraipos realumu. Dambrausko manymu, dabartiniame pasaulyje išryškėjo integracijos proceso stiprėjimas, ką liudija Italijos ir Vokietijos suvienijimai. Netolimoje ateityje reikia laukti pangermaniškojo, panromaniškojo ir panslaviškojo (kuriame atsidurs ir Lietuva) valstybinių darinių susikūrimo, kuris vėliau dėl panmongoliškosios valstybės pavojaus susijungs į „Suvienytosios Europos Valstijas“. Viena iš tų valstijų bus sudaryta ir iš lietuviškų bei latviškų etnografinių teritorijų³². Taip įsivaizduojant būsimą pasaulio tvarką nelieka nieko kito, kaip tik deklaruoti lojalumą esamai valdžiai; tai Dambrauskas nuolat ir daro³³. Be to, buvimas Rusijos politinio organizmo sudėtyje, kaip galima spėti iš ką tik pateiktos citatos, yra lietuviams naudingas. Konservatyviojo lietuvių sparno veikėjai gerai žinojo valdžioje esant politikų, linkusių pasinaudoti lietuviams kovoje su lenkų įtaka Šiaurės Vakarų krašte. Jie ne tik žinojo apie šios tendencijos egzistavimą, bet ir stengėsi ją pasinaudoti. Nesvetima ši mintis buvo ir Dambrauskui: „Taip pat nematom jokios neteisybės, jei ir svietiškoji valdžia panorėtų tramdyti lenkų sugestijas lietuvių tarpe“³⁴.

Jei artimiausiu metu politinė konsteliacija nesikeis, o kovoje su lenkais dar galima remtis ir rusų valdžia, tai, anot Dambrausko, lietuviai turėtų orientotis į kultūrinio pobūdžio veiklą ir plėsti lietuvybės arealą. O tokios veiklos centras gali būti tik Kaunas kaip miestas, esantis etnografinių lietuvių žemių centre ir turintis palankiausią lietuvybei dvasininkiją. Vėliau ateis eilė ir Vilniaus sulietuvinimui.

Dambrauskas ir jo bendraminčiai Kauno pranašumus prieš Vilnių propagavo 1907–1910 m. Taigi ir mūsų pateikta Dambrausko minčių versija būdinga kaip tik šiam laikotarpiui. O kaip buvo vėliau?

Manytume, kad iki Pirmojo pasaulinio karo jei jis visiškai ir neatsisakė „Kauno idėjos“, tai bent jau ją koregavo Vilniaus naudai. Juk tarptautinė situacija XX a. antrojo dešimtmečio pradžioje aiškiai rodė, kad artėja didelis tarp-

³¹Lietuvių Krikščionių Demokratų susivienijimo programo projektas, *Draugija*, 1907, Nr. 1, p. 71.

³²[A. Dambrauskas], *Vienybė ar separatizmas? Atsakymas kritikams „Lietuvių Balso“*, Shenandoah, 1904, p. 40.

³³Idem, Faktai ir principai, *Draugija*, 1911, Nr. 49, p. 59 ir kitur.

³⁴Idem, Lenkų ir rusų spauda apie Lietuvą, *ibid.*, 1912, Nr. 65, p. 53.

tautinis konfliktas. Tokioje situacijoje galima buvo tikėtis ir Lietuvos statuso pasikeitimo. Vadinas, Dambrausko strategija, pagal kurią iš pradžių stiprinama lietuvybė, o paskui plečiamas jos arealas, turėjo būti koreguojama. Tai, mūsų supratimu, liudija šios aplinkybės: 1) po 1910 m. „Kauno idėja“ viešai nebediskutuojama; 2) Dambrausko pasakymas, kad lenkinimo procesas truks dar 10–20 metų, o vėliau įvyks persilaužimas, leistų spėti, kad jis koregavo savo nuostatą ir dėl Vilniaus sulietuvinimo. Šis optimizmas greičiausiai sietinas su stiprėjančiu tautiniu lietuvių sąmoningumu; 3) „Viltis“ pateko į kunigų rankas ir tapo klerikalinės pakraipos laikraščiu, o tai, nepaisant kai kurių Kauno vyskupijos kanauninkų opozicijos, anot Biržiškos, „reiškė, jog ir pati kauninė katalikų vadovybė vis labiau apsiprasdavo su Vilniaus reikšme kaip lietuvių tautos darbo centru <...>“³⁵. Tiesa, dar 1919 m. būta lietuvių veikėjų, kurie, parenkant sostinę, pirmenybę siūlė teikti ne Kaunui, bet Vilniui³⁶.

Visa tai rodo, jog „Kauno idėja“ gyvavo ir vėlesniais metais. Vadinas, galima būtų teigti, kad universiteto susikūrimas Kaune tarpukaryje tik iš dalies buvo nulemtas, jeigu taip galima sakyti, tremties. Aukštosios mokyklos steigimo Kaune idėja brendo jau XX a. pradžioje. Todėl galbūt yra teisingas Aleksandravičius, keldamas hipotezę, kad „jeigu lenkai nebūtų okupavę Vilniaus, o Lietuvos vyriausybei būtų pavykę realizuoti 1918 m. gruodžio 5 d. Vilniaus universiteto atkūrimo aktą, nieko nebūtų nustebinęs ir valstybinio ar ne valstybinio Lietuvių katalikų universiteto atsiradimas Kaune“³⁷.

³⁵ M. Biržiška, *Lietuvių tautos kelias į naują gyvenimą*, t. 2: *Atbundanti tauta – darbai, žygiai ir veikėjai*, Los Angeles, 1953, p. 173.

³⁶ A. Klimas, Dėl Vilniaus bylos, *VUB RS*, f. 1–F. 149, l. 87. Dėkojame Vilmai Žaltauskaitei, nurodžiusiai šį dokumentą.

³⁷ E. Aleksandravičius, Lietuvos universitetas, op. cit., p. 19.

IŠVADOS

XIX a. viduryje – XX a. pradžioje Rusijos imperijos „pakraščiuose“ veikė ne viena aukštoji mokykla: Dorpate (vėliau Jurjevas), Kijeve, Varšuvoje ir kitur. Tik buvusios LDK žemės, kurios apėmė šešias Šiaurės Vakarų krašto gubernijas, neturėjo tokios institucijos. Tokiai unikaliai situacijai ir skirtas šis tyrimas.

Knygoje analizuojama tiek aukštosios mokyklos problema valdžios „tautinės politikos“ kontekste, tiek visuomenės puoselėto universiteto ar kitos aukštojo mokslo institucijos sociokultūrinis pobūdis bei politinis kontekstas.

A. Per visą aptariamąjį laikotarpį, t.y. nuo Vilniaus universiteto uždarymo 1832 m. iki Pirmojo pasaulinio karo, valdžia neišdrįso įkurti aukštosios mokyklos Šiaurės Vakarų krašte, nes bijojo „lenkų“ įsigalėjimo šioje institucijoje ir šios socialinės grupės įtakos išplitimo visame krašte.

1. Nėra žinių, kad iki 1855 m. valdžia būtų rimčiau svarsčiusi aukštosios mokyklos įkūrimo ar atkūrimo projektus. Tai galima paaiškinti dviem veiksniais. Rusijos imperija Nikolajaus I valdymo metu tvirtai kontroliavo situaciją valstybės viduje ir turėjo didelę įtaką Europoje. Todėl nebuvo jokio reikalo daryti nuolaidas „pakraščių“ elitui, taigi ir **atkurti** Vilniaus universitetą. Antra, steigti rusišką aukštojo mokslo įstaigą nebuvo prasmės dėl luominio švietimo sistemos charakterio. Gimnazijos ir universitetai buvo skiriami laisvųjų luomų nariams. Šiaurės Vakarų krašte šiems luomams priklausė labai mažai rusų. Vadinasi, **įkurti** aukštąją mokyklą nebuvo prasmės, nes šiame krašte būtų buvę sunku rasti rusų studentų, o perauklėti „lenkus“ tokioje institucijoje nesitikėta.

2. Tarptautinės konsteliacijos kaita 6-ojo dešimtmečio antroje pusėje – 7-ojo pradžioje, iki 1863 m. sukilimo (pralaimėjimas Krymo kare, suartėjimas su Prancūzija), bei poreikis modernizuoti valstybę vertė Rusijos valdžią daryti tam tikrų nuolaidų ir Šiaurės Vakarų krašto „lenkams“. Dėl to galėjo

perimti iniciatyvą tie Rusijos politinio elito nariai, kaip, pavyzdžiui, vidaus reikalų ministras Valujevas, kurie pasisakė už riboto kompromiso su „pakraščiu“ elitu paiešką. Kita priežastis, kuri vertė valdžią planuoti aukštosios mokyklos steigimą Šiaurės Vakarų krašte, buvo susijusi su studentų sukeltais neramumais rusiškuose universitetuose, ypač Kijeve. Noras atsikratyti politiškai nepatikimais studentais, kilusiais iš Šiaurės Vakarų krašto ir studijuojančiais Šv. Vladimiro universitete, paskatino diskusijas dėl rusiškos aukštosios mokyklos steigimo šiame krašte. Gresiančio sukilimo akivaizdoje net Vilniaus generalgubernatorius Nazimovas siūlė steigti čia aukštąją mokyklą. Jo nuostatos „tautinės politikos“ srityje patyrė bene didžiausią metamorfozę. Dar 1862 m. vasarą jis siūlė tokias priemones, kurias įgyvendinus, ypač aukštojo mokslo srityje, būtų sumažėjusi aukštosios „lenkiškos“ kultūros įtaka ir būtų proteguojami „vietiniai rusai“, t. y. etniniai baltarusiai, bei lietuviai. 1863 m. sausio mėnesį Nazimovas pasiūlo kardinalų posūki „tautinėje politikoje“. Vilniaus generalgubernatoriaus siūlymai net radikalesni nei vidaus reikalų ministro. Kitaip nei Valujevas, Nazimovas kalba ne apie Vilniaus universiteto atkūrimo deklaraciją, bet apie patį atkūrimą. Jo argumentacija leidžia teigti, kad siūlyta įsteigti universitetą su dėstomąja lenkų kalba. Prasidėjęs sukilimas panaikino bet kokių nuolaidų „lenkams“ galimybę.

3. 1863 m. spalio mėn. parengtą Muravjovo planą įkurti rusišką Vilniaus universitetą paskatino siekimas atitraukti „lenkus“ iš rusiškų universitetų bei rusų valdininkų ir mokytojų poreikis Šiaurės Vakarų krašte. Tačiau politinis imperijos elitas, kaip rodo Katkovo redaguojamo panslavistinio leidinio „Moskovskije vedomosti“ reakcija, manė, kad tokią instituciją steigti dar per anksti. Laikas tai padaryti ateis tada, kai bus pakeltas etninių baltarusių, jų terminais, tiesiog rusų, kultūrinis lygis. Baimė, kad aukštojo mokykloje išigalės „lenkai“, 1863 m. pabaigoje – 1869 m. privertė valdžią dažniausiai projektuoti tik įvairių tipų Stačiatikių dvasinės akademijos steigimą Vilniuje. Tačiau šie projektai nesulaukė Stačiatikių bažnyčios vadovybės aktyvesnės paramos. 8-ojo dešimtmečio pradžioje buvo kalbama apie rusiškojo universiteto steigimą Šiaurės Vakarų krašte, bet tik Polocke arba Vitebske. Tačiau finansinių ir intelektualinių išteklių trūkumas neleido, kad šių projektų svarstymas net išibėgėtų. Kovojant su „lenkais“ buvo imtasi ir papildomų priemonių – Muravjovo iniciatyva 1864 m. vadinamųjų vidinių Rusijos gubernijų mokymo įstaigose jiems buvo įvestas 10 % *numerus clausus*, o rusų valdininkų ir mokytojų trūkumą bandyta kompensuoti stipendijų skyrimu rusiškuose universitetuose ir procentiniais priedais prie atlyginimų.

4. Vienas iš kovos su „lenkais“ įrankių buvo ir vadinamųjų lietuviškų stipendijų įsteigimas 1866 m. lietuviams, baigusiems Suvalkų bei Marijampolės gimnazijas, studijuoti Peterburgo ir Maskvos universitetuose. Labiausiai tikėtina, kad šių stipendijų atsiradimą inicijavo Hilferdingas, kurio pasiūlymai „tautinės politikos“ srityje, pirmiausia švietimo sferoje, projektavo *divide et impera* politiką: keliant etnokultūrinį lietuvių sąmoningumą patraukti juos iš lenkų įtakos į rusų politinę orbitą. Tai, kad stipendijos skiriamos tik lietuviams, be to, gerai besimokiusiems rusų, ir kas dar svarbiau – lietuvių kalbų, aiškiai rodė, kad Rusijos valdžia ir ateityje buvo pasirengusi pripažinti etnokultūrinį lietuvių atskirumą, bent jau Lenkijos Karalystėje.

5. XX a. pradžioje (tiek svarstant VŽŪD iniciatyvą, tiek 1905 m. revoliucijos laikotarpiu) pagrindinis motyvas nusteigti aukštosios mokyklos Šiaurės Vakarų krašte liko tas pats – baimė, jog tokioje įstaigoje įsigalės lenkai. 1907 m. pabaigoje – 1908 m. pradžioje aukščiausių imperijos valdininkų duotas leidimas svarstyti aukštosios mokyklos įkūrimo Vilniuje projektus buvo greičiausiai sąlygotas tarptautinių Rusijos interesų. Neoslavizmo idėjos aktualizavimas vertė Rusiją bent laikinai sumažinti imperijoje gyvenusių lenkų opozicines nuotakas. Leidimas svarstyti aukštosios mokyklos steigimo projektus galėjo būti traktuotas kaip rimta nuolaida lenkams. Kita vertus, aukščiausių imperijos pareigūnų pasisakymai 1907 m. pabaigoje – 1908 m. I pusėje liudijo, kad valdžia neketina koreguoti pagrindinių „tautinės politikos“ principų.

6. XX a. pradžioje atsirado dar viena priežastis, kuri trukdė valdžiai įkurti aukštąją mokyklą šiame krašte. Tai žydų keliamas pavojus. Šiai etnokonfesinei grupei buvo priskiriamas socialinis radikalizmas. Tiek centrinė, tiek vietinė valdžia baiminosi, kad, įkūrus aukštąją mokyklą Šiaurės Vakarų krašte, joje įsigalės antivyriausybinis žydiškasis elementas.

7. Įsteigti universitetą Šiaurės Vakarų krašte trukdė ir finansinių išteklių bei profesorių trūkumas visoje imperijoje. Kita vertus, paskutinis imperatorius Nikolajus II buvo įsitikinęs, kad Rusijoje universitetų yra pakankamai. Šios aplinkybės nulėmė ir tai, kad net rusifikacinių intencijų įtakoje esančių rusų visuomenės veikėjų iniciatyvos, kurias įvairios valdžios institucijos svarstė 1913–1914 m., steigti aukštąsias mokyklas Šiaurės Vakarų krašte nesusilaukė aukščiausių valdžios pareigūnų pritarimo.

B. Visuomenėje subrandinti aukštosios mokyklos atkūrimo ar sukūrimo projektai atspindėjo sociokultūrinę ir politinę raidą buvusiose LDK žemėse.

1. Šeštajame dešimtmetyje, rengiantis baudžios panaikinimui, aukštosios mokyklos poreikis buvo ypač aktualus Lietuvos bajorijai. Ypač tai svarbu

buvo bežemiams bajorams, kuriuos valdžia siekė pervesti į apmokestinamų socialinių grupių kategoriją. Dalis Lietuvos bajorijos manė, jog ateityje nebe socialinis statusas ar ekonominė galia, bet išsilavinimas galės garantuoti vadovaujantį vaidmenį visuomenėje. 1855–1862 m. Lietuvos socialinio elito iniciuotuose aukštosios mokyklos įkūrimo projektuose (prioritetas teiktas universitetui) pastebimas ryškus socialinis konservatizmas, t. y. kiekvienai socialinei grupei projektuojamos atskiros švietimo institucijos. Žinoma, aukštosios mokyklos turėjo būti skiriamos bajorijai. Tiesa, greta pastebima ir moderni tendencija: siekimas sukurti beluomę švietimo sistemą. 6-ojo dešimtmečio antrojoje pusėje bajorija prašė įkurti rusišką aukštąją mokyklą, o susidarius palankiai politinei situacijai 7-ojo dešimtmečio pradžioje jau minimas universitetas su dėstomąja lenkų kalba. Daugeliu atvejų būsimosios aukštosios mokyklos vieta nurodomas Vilnius.

2. Nors 1900 m. VŽŪD inicijuotas aukštosios mokyklos projektas pirmiausia orientavosi į dvarininkų interesus, tačiau rusiškos aukštosios mokyklos įkūrimo galimybę Vilniuje palankiai vertino daugelis visuomeniškai aktyvių Lietuvos gyventojų, tarp kitų ir lietuviai. Nagrinėjant universiteto (ar aukštosios mokyklos apskritai) idėją, **lietuvių** visuomenėje nebuvo esminių poslinkių ir XX a. pradžioje (t. y. iki 1905 m. revoliucijos). Tiek XIX a. pabaigoje, tiek pirmaisiais XX a. metais lietuvių visuomenės veikėjai svarstė tik rusiškos, t. y. su rusų dėstomąja kalba, aukštosios mokyklos Vilniuje privalumus ir trūkumus, tikėdamiesi ir tam tikrų nuolaidų lietuviams. Tačiau tautinio universiteto idėjos iki 1905 m. nebuvo.

3. 1905 m. revoliucijos laikotarpiu diskutuoti atkuriamo ar įkuriamo Vilniaus universiteto projektai atitiko išryškėjusias etnopolitines tendencijas Lietuvoje. Galima išskirti 4 atkuriamo ar įkuriamo Vilniaus universiteto koncepcijas: *lietuviškasis*, *lenkiškasis*, *Lietuvos* bei *rusiškasis*. Pagrindinis skirstymo kriterijus – dėstomoji kalba (ar kalbos). *Lietuviškojo* universiteto idėją puoselėjo į monotautinę valstybę besiorientuojanti lietuvių visuomenė. Toks universitetas turėjo vainikuoti tautinę (lietuvišką) švietimo piramidę, kurioje visose pakopose mokslas turėjo vykti lietuvių kalba. Lygiai taip pat *lenkiškasis* universitetas turėjo vainikuoti tokią pačią, tik jau lenkišką, švietimo piramidę. Tačiau Lietuvos visuomenę būtų kaip laikina institucija patenkinęs ir *rusiškasis* universitetas, t. y. aukštoji mokykla su dėstomąja rusų kalba. „Liuosas universitetas“ turėjo atsižvelgti į visų Lietuvos tautų (išskyrus žydus) kultūrinius ir edukacinius interesus, todėl jis pavadintas *Lietuvos universitetu*. Šis projektas žlugo ne tik dėl sugriežtėjusios valdžios politikos

nedominuojančių etninių grupių atžvilgiu 1906 m. pradžioje, bet ir dėl iniciatorių nesutarimų. Tik profesorius Baudouinas de Courtenay, kuris buvo nusistatęs prieš tautinių valstybių kūrimąsi, pasisakė už universiteto su keliomis dėstomosiomis kalbomis koncepcija, kai lietuviai ir lenkai prioritetą teikė tautiniams universitetams. „Liuoso universiteto“ istorija rodo, kad buvusiose LDK žemėse politinė ir kultūrinė dezintegracija buvo tiek toli pažengusi, kad multi-kultūrinio universiteto gyvavimas jau buvo nerealus.

4. 1908 m. svarstant Vilniaus miesto dūmos iniciatyvą steigti Vilniuje aukštąją mokyklą, atsiskleidė dar vienas aspektas, kliudęs susitarti dėl aukštosios mokyklos koncepcijos. Paaiškėjo, kad iš esmės skiriasi „objektyvūs“ Lietuvos tautų kultūriniai ir edukaciniai poreikiai. Lietuviams ir baltarusiams, taip pat žydams, jų interesams atstovaujančių visuomenės veikėjų nuomone, būtų pravertęs kad ir rusiškasis (t. y. kur dėstomoji kalba rusų) universitetas. Nors dalis Lietuvos lenkų visuomenės taip pat pripažino rusiškosios aukštosios mokyklos naudą, tačiau didesnę įtaką turėjo tie, kurie laikėsi kitokio požiūrio. Mat jie buvo priversti paisyti situacijos, susidariusios Varšuvos universitete, kurį lenkai boikotavo. Esant tokiai situacijai, Lietuvos lenkams vien iš solidarumo nederėjo inicijuoti rusiškojo universiteto steigimo Vilniuje ar jam pritarti. Juoba jie galėjo vykti mokytis ir į Habsburgų imperijos valdose esančias aukštąsias mokyklas, kur dėstomoji kalba buvo lenkų.

5. XX a. pradžioje formavosi autentiškas dalies lietuvių visuomenės, pirmiausia klerikalinės inteligentijos poreikis turėti aukštąją dvasinę mokyklą Kaune. Tokį poreikį sąlygojo klerikalinės inteligentijos orientacija į etnografines vertybes bei poreikis konservatyvaus visuomenės sluoksnio, kuris palaikytų stabilumą. Kaunas, būdamas etnografinės Lietuvos centre, turėjo palankiausią lietuviškai veiklai dvasinę katalikų valdžią, todėl, klerikalinės inteligentijos nuomone, geriausiai tiko lietuvių tautinio judėjimo centrui, o kartu ir dvasinei akademijai. „Kauno idėja“ intensyviausiai puoselėta 1907–1910 m. Vėliau net ir ši lietuvių visuomenės dalis pripažino Vilniaus, kaip Lietuvos ir lietuvių centro, vaidmenį.

ŠALTINIAI IR LITERATŪRA

Archyvų ir rankraščių fondai

Lietuvos valstybės istorijos archyvas

- F. 439 – Grafo Michailo Muravjovo muziejus;
- F. 567 – Vilniaus švietimo apygardos valdyba;
- F. 378 – Vilniaus generalgubernatoriaus kanceliarija;
- F. 391 – Vilniaus gubernijos bajorų deputatų susirinkimas;
- F. 938 – Vilniaus miesto valdyba;
- F. 1135 – Vilniaus mokslo bičiulių draugija;
- F. 1248 – Laikinasis karo lauko auditoriatas prie Vilniaus karinės apygardos kariuomenės štabo.

Lietuvos mokslų akademijos bibliotekos Rankraščių skyrius

- F. 20 – Teismų aktai (1476–1924);
- F. 21 – Vilniaus baltarusių fondas;
- F. 117 – Petro Leono fondas;
- F. 138 – Rōmerių šeimos aktai.

Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyrius

- F. 1 – Lietuvių rašytojų, mokslo ir visuomenės veikėjų fondas.

Lietuvos nacionalinės M. Mažvydo bibliotekos Rankraščių skyrius

- F. 1 – Jono Šliūpo fondas.

Lietuvių literatūros instituto Rankraščių skyrius

- F. 2 – Jono Basanavičiaus fondas;
- F. 22 – Lietuvių mokslo draugija.

Kauno apskrities archyvas

F. 50 – Kauno gubernatoriaus kanceliarija.

Rusijos valstybinis istorijos archyvas

F. 733 – Liaudies švietimo ministerijos Liaudies švietimo departamentas;

F. 735 – Liaudies švietimo ministro kanceliarija;

F. 744 – Liaudies švietimo ministru adresuoti „aukščiausieji“ paliepimai, reskriptai bei liaudies švietimo ministro „nuolankiausias“ ataskaitos;

F. 773 – Ypatingoji liaudies švietimo ministro kanceliarija;

F. 796 – Sinodo kanceliarija;

F. 797 – Sinodo oberprokuroro kanceliarija;

F. 802 – Sinodo švietimo komitetas;

F. 851 – Aleksandro Golovnino fondas;

F. 908 – Piotro Valujevo fondas;

F. 982 – Sergejaus Lanksojaus fondas;

F. 1152 – Valstybės tarybos ekonomijos departamentas;

F. 1162 – Valstybės kanceliarija;

F. 1263 – Ministrų komitetas;

F. 1267 – Vakarų komitetas;

F. 1270 – Lenkijos Karalystės reikalų komitetas;

F. 1275 – Ministrų taryba (1857–1905);

F. 1276 – Ministrų taryba (1905–1917);

F. 1282 – Vidaus reikalų ministro kanceliarija.

Rusijos mokslų akademijos Rusų literatūros instituto (Puškino namas) Rankraščių skyrius

F. 265 – Žurnalo „Русская старина“ archyvas.

Rusijos federacijos valstybinis archyvas

F. 109 – Caro asmeninės kanceliarijos III skyrius.

Rusijos valstybinis karo istorijos archyvas

F. 484 – Karo mokslo archyvas.

Rusijos tautinės bibliotekos Sankt Peterburge Rankraščių skyrius

F. 377 – Ivano Kornilovo fondas.

Varšuvos tautinės bibliotekos Rankraščių skyrius

F. – Fredrų ir Römerių šeimų archyvas;

F. – Wandalino Szukiewicziaus korespondencija (1879–1919);

Signatūros Nr. – III.10592.

Varšuvos universiteto bibliotekos Rankraščių skyrius

Signatūros Nr. – 1595.

Centrinis senųjų aktų archyvas Varšuvoje

F. – Steigiamasis komitetas Lenkijos Karalystėje.

Lenkų biblioteka Paryžiuje

F. – Adomo Mickevičiaus muziejus;

Signatūros Nr. – 545, 662.

Periodika

Aušra, 1883

Czas, 1862, 1882

Draugija, 1907–1908, 1910–1912

Dziennik Poznański, 1862

Dziennik Praw, t. 65, 1866

Dziennik Wileński, 1906–1907

Goniec Wileński, 1908

Kraj, 1901, 1906

Kurjer Litewski, 1905, 1907–1909

Lietuvos ūkininkas, 1908

Lietuvos žinios, 1911, 1913

Nasza niwa, 1908

Nedėldienio skaitymas, 1907

Przegląd Rzeczy Polskich, 1860, 1862

Roczniki Polskie, t.1: rok 1857, Paryž, 1865; t.3: rok 1857, Paryž, 1865

Tėvynės sargas, 1897

Varpas, 1889, 1901

Vienybė lietuvininku, 1901

Vilniaus žinios, 1905–1908

Viltis, 1907–1912

Wiadomości Polskie, 1858–1860

Виленский вестник, 1869, 1889, 1901, 1908

Гражданин, 1889

Журналы виленской городской думы за второе полугодие 1906 года,

Вильна, 1909; *за второе полугодие 1907 года, Вильна*, 1911; *за второе*

полугодие 1912 года, Вильна, 1912

Московские ведомости, 1866

Новая заря, 1906
Новое время, 1883, 1889, 1901, 1906–1907
Окраины России, 1908
Правительственный вестник, 1899, 1907
Северо-Западный голос, 1906–1908
Северо-западное слово, 1900, 1901
С.-Петербургские ведомости, 1901

Publikuoti šaltiniai

- Batakių dekanato kunigų susirinkimo nutarimai (1906 m. sausis), parengė R. Laukaitytė ir A. Katilius, *LAIS*, t. 7: *Atgimimas ir Katalikų bažnyčia*, Vilnius, 1994, p. 444–451.
- J. Baudouin de Courtenay, *Ze zjazdu autonomistów czyli przedstawicielei narodowości nie-rosyjskich*, (odbitka z „Krytyki“), Kraków, 1906.
- [A. Dambrauskas], *Głos Litwinów do młodej generacji magnatów, obywateli i szlachty na Litwie*, [Tilžė, 1902].
- A. Dambrauskas, Iš Kauno kronikos, *Mūsų senovė*, 1921, t. 1, kn. 2, p. 53–65.
- A. Jaksztas [A. Dambrauskas], *Lituanienis et polonais. Leurs rapports dans le passé et dans le présent*, Paris, 1913.
- [A. Dambrauskas], *Vienybe ar separatizmas? Atsakymas kritikams „Lietuvių Balso“*, Shenandoah, 1904.
- [J. Gieysztor], *Głos szlachcica do swych współbraci o wolności i równości kmieciej*, Poznań, 1859.
- [J. Gieysztor], *Litwa przed rokiem 1863*, Lwów, 1888.
- J. Gieysztor, *Pamiętniki z lat 1857–1865*, t. 1, 2, Wilno, 1913.
- K. Grinius, *Atsiminimai ir mintys*, Tübingen, 1947, t. 1.
- Iš Tomo Žilinsko atsiminimų, *Lietuvos mokykla*, 1919 ir 1920, Kaunas, 1919/1921, p. 477–497.
- P. Klimas, *Iš mano atsiminimų*, Vilnius, 1990.
- Korespondencja Namiestników Królestwa Polskiego z lat 1861–1863*, red. S. Kieniewicz, J. Miller, Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, 1973.
- Lietuvių spaudos draudimo panaikinimo byla*, parengė A. Tyla, Vilnius, 1973.
- Litwa wobec wojny (Poufny memoriał Michała Römera z sierpnia 1915), *Zeszyty historyczne*, 1970, z. 17, s. 58–126.
- S. Moravskis, *Keleri mano jaunystės metai Vilniuje. Atsiskyrėlio atsiminimai (1818–1825)*, Vilnius, 1994.

- Pamiętnik Władysława Czarторыskiego 1860–1864, Władysław Czarторыski, *Pamiętnik 1860–1864. Protokoły posiedzeń Biura Hotelu Lambert*, cz. I i II. *Entrevues politiques*, opracował i wstęp opatrzył H. Wereszycki, Warszawa, 1960.
- A. Potocki [J. A. Balaszewicz], *Raporty szpiega*, Warszawa, 1973, t. 1.
- Tautiškosios lietuvių demokratų partijos dokumentai, parengė R. Miknys ir E. Motieka, *LAIS*, t.1: *Tautinės savimonės žadintojai: nuo asmens iki partijos*, Vilnius, 1990, p. 173–207.
- T. Tyszkiewicz, *Écrits sur la Pologne contemporaine (1862–1864)*, Bruxelles, 1864.
- 1855 m. Kauno gubernijos bajorų peticija dėl aukštosios mokyklos įkūrimo, parengė D. Staliūnas, *Kauno istorijos metraštis*, Kaunas, 1998, p. 178–182.
- T. Wróblewski, *Naród i samookreślenie narodowie*, Wilno, 1919.
- T. S. Wróblewski, *Sejmy prowincjonalne i obrona praw mniejszości (Pogadanka wygłoszona na wiecu Polskiego stronnictwa Konstytucyjno-Demokratycznego Ukrainy, Wołynia i Podola w dniu 23 Kwietnia 1906 r.)*, Kijów, 1906.
- B. Zaleski, *Zniesienie poddaństwa na Litwie*, Paryż, 1868.
- И. А. Арсеньев, Из прошлого. Варшавский Архиепископ Фелинский. (Отрывок из памятной книжки), *Исторический вестник*, 1886, июль, с. 191–193.
- Архивные материалы Муравьевского музея, относящиеся к польскому восстанию 1863–1864 гг. в пределах Северо-Западного края*, ч. 1: *Переписка по политическим делам гражданского управления с 1 января 1862 по май 1863 г.*, составил А. И. Миловидов (*Виленский временник*, кн. 6), Вильна, 1913.
- П. А. Валуев, О внутреннем состоянии России, 26 июня 1862 г., *Исторический архив*, 1958, № 1, с. 141–144.
- Всеподданнейший отчет графа М. Н. Муравьева по управлению Северо-Западным краем (с 1 мая 1863 г. по 17 апреля 1865 г.), *Русская старина*, 1902, т. 110, с. 487–510.
- А. Гильфердинг, Несколько замечаний о литовском и жмудском племени, *Сборник статей, разъясняющих польское дело по отношению к Западной России*, составил С. Шолкович, Вильна, 1885, с. 106–127.
- А. В. Головнин, Записки для немногих, *Вопросы истории*, 1997, № 4, 5, с. 95–133.

- Государственная Дума. Четвертый созыв. Стенографический отчет. 1913 г., Сессия вторая, ч. 5, Санкт-Петербург, 1914.*
- Государственная Дума. Четвертый созыв. Стенографический отчет. 1913 г., Сессия первая, ч. 3, Санкт-Петербург, 1913.*
- Дневник П. А. Валуева, министра внутренних дел, в двух томах, т.1: 1861–1864, Москва, 1961.*
- С. М. Дубнов, Письма о старом и новом еврействе (1897–1907), Санкт-Петербург, 1907.*
- Замечания на проект устава общеобразовательных учебных заведений и на проект общего плана устройства народных училищ, ч. 2, 5, Санкт-Петербург, 1862.*
- М. Н. Катков, Собрание передовых статей Московских ведомостей. 1863 год, Москва, 1897.*
- И. Корнилов, Русское дело в Северо-Западном крае. Материалы для истории Виленского учебного округа преимущественно в Муравьевскую эпоху, Санкт-Петербург, 1901.*
- Краткая выпись и обзор действий Виленского общества сельского хозяйства за 1900 годъ, составил член общества А. С. Богданович, Вильна, 1901.*
- А. В. Никитенко, Дневник в трех томах, т. 2: 1858–1865, Ленинград, 1955.*
- Особые журналы Совета Министров царской России 1906–1917 гг., 1908 год, Москва, 1986.*
- Полное собрание законов Российской империи, собрание второе, т. XXXVIII, Санкт-Петербург, 1866.*
- Полное собрание законов Российской империи, собрание второе, т. XLIV, 1869, Санкт-Петербург, 1873.*
- Революционный подъем в Литве и Белоруссии, Москва, 1964.*
- Сборник документов музея графа Муравьева, сост. А. Белецкий, т. 1, Вильна, 1906.*
- Сборник постановлений по Министерству народного просвещения, т. 1: Царствование Александра I, Санкт-Петербург, 1864.*
- Сборник постановлений по Министерству народного просвещения, т. 2: Царствование Николая I 1825–1855, отд. первое, 1825–1839, Санкт-Петербург, 1864.*
- Сборник постановлений по Министерству народного просвещения, т. 3: Царствование императора Александра II, Санкт-Петербург, 1865.*

- Г. Б. Слиозберг, *Дела минувших дней. Записки русского еврея*, т. 3, Париж, 1934.
- Сочинения И. С. Аксакова, *Польский вопрос и западно-русское дело. Еврейский вопрос, 1860–1886*, т. 3, Москва, 1886.
- Ф. Тимов, Записка о русских поместных соборах и проект православной академии в Вильно Макария Булгакова, бывшего митрополита Московского, *Труды Киевской духовной академии*, 1906, февраль, с. 312–316.
- Три политические записки о С.–З. крае Гр. М. Н. Муравьева, *Сборник статей, разъясняющих польское дело по отношению к Западной России*, выпуск второй, составил и издал С. Шолкович, Вильна, 1887, с. 308–318.
- Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности*, т. 4: *Виленская губерния*, Санкт-Петербург, 1903.
- Устав Виленского общества Сельского хозяйства*, Вильна, 1899.

Literatūra

- E. Aleksandravičius, *Bandymai atgaivinti universitetą Lietuvoje 1832–1918 m.*, idem, *XIX amžiaus profiliai*, Vilnius, 1993, p. 149–164.
- E. Aleksandravičius, A. Kulakauskas, *Carų valdžioje. XIX amžiaus Lietuva*, Vilnius, 1996.
- E. Aleksandravičius, *Kultūrinis sąjūdis Lietuvoje 1831–1863 metais. Organizaciniai kultūros ugdymo aspektai*, Vilnius, 1989.
- E. Aleksandravičius, Lietuvos universitetas istorinės tradicijos dalybų metais 1922–1997, *Mokslinės konferencijos „Universitetas ir valstybė“ pranešimų medžiaga*, Kaunas, 1997, p. 12–24.
- E. Aleksandravičius, Tautinio identiteto link: 1852–1854 m. „mokinių byla“, *Kultūros barai*, 1990, Nr. 7–8, p. 96–99.
- P. L. Alston, *The Dynamics of Educational Expansion in Russia, The Transformation of Higher Learning 1860–1930. Expansion, Diversification, Social Opening and Professionalization in England, Germany, Russia and the United States*, Stuttgart, 1983, p. 83–107.
- I. M. Aronson, *The Attitudes of Russian Officials in the 1880s Towards Jewish Assimilation and Emigration*, *Slavic Review*, vol. 34, 1975, No. 1, p. 1–18.

- L. Bazylow, *Ostatnie lata Rosji carskiej. Rządy Stolypina*, Warszawa, 1972.
- D. Beauvois, *Polacy na Ukrainie 1831–1863, Szlachta polska na Wołyniu, Podolu i Kijowszczyźnie*, Paryż, 1987.
- D. Beauvois, *Szkolnictwo polskie na ziemiach litewsko-ruskich 1803–1832*, t.1: *Uniwersytet Wileński*, Rzym, Lublin, 1991.
- L. Beynar, *Działalność Aleksandra Oskierki w Wilnie w latach 1861–1863, Księga pamiątkowa Koła historyków słuchaczy uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie, 1923–1933*, Wilno, 1933, s. 334–354.
- A. Bergmanowa, *Białoruski tygodnik „Nasza Niwa“ (10 XI 1906–7 VIII 1915), Kwartalnik historyczny*, 1972, Nr. 3, s. 563–582.
- A. Besançon, *Éducation et société en Russie dans le second tiers du XIXe siècle*, Mouton, Paris, La Haye, 1974.
- M. Biržiška, *Lietuvių tautos kelias į naują gyvenimą*, t. 1: *Galvojimai apie tautą savyje ir kaimynų tarpe*, Los Angeles, 1952; t. 2: *Atbundanti tauta – darbai, žygiai ir veikėjai*, Los Angeles, 1953.
- J. Breuilly, *Approaches to Nationalism, Formen des nationalen Bewußtseins im Lichte zeitgenössischer Nationalismustheorien*, hrsg. von E. Schmidt-Hartmann, München, 1994, S. 15–38.
- S. Brim, *Universitäten und Studentenbewegungen in Rußland im Zeitalter der großen Reformen 1855–1881*, Fr/M, Bern, New York, 1985.
- D. R. Brower, *Social Stratification in Russian Higher Education, The Transformation of Higher Learning 1860–1930. Expansion, Diversification, Social Opening and Professionalization in England, Germany, Russia and the United States*, Stuttgart, 1983, p. 245–260.
- O. Dann, *Ist Nationalismus doch kein Sündenfall? Zu Ernest Gellners Thesen über die Rolle der „Schriftkultur“ für die moderne Nationbildung*, *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 1991, Nr. 31.
- D. Fainhauz, *Śladami Wielopolskiego. Wiktor Starzeński i jego projekty ugody polsko-rosyjskiej na Litwie i Białorusi (1861–1863)*, *Przegląd historyczny*, t. 85, 1994, z. 3, s. 239–253.
- C. Ferenczi, *Nationalismus und Neoslavismus in Rußland vor dem Ersten Weltkrieg*, *Forschungen zur osteuropäischen Geschichte*, Bd. 34, 1984, S. 7–127.
- J. T. Flynn, *Tuition and Social Class in the Russian Universities: S. S. Uvarov and „Reaction“ in the Russia of Nicholas I*, *Slavic Review*, vol. 35, 1976, No. 2, p. 232–248.

- J. T. Flynn, Uvarov and the „Western Provinces“: A Study of Russia's Polish Problem, *The Slavonic and East European Review*, vol. 64, 1986, No. 2, p. 212–236.
- G. L. Freeze, P. A. Valuyev and the Politics of Church Reform (1861–1862), *The Slavonic and East European Review*, vol. 56, 1978, No. 1, p. 68–87.
- F. Furchtbar, *Studien zur Universitätskrise in Rußland in den Jahren 1899 bis 1905, Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades der Philosophischen Fakultät an Georg-August-Universität zu Göttingen*, Göttingen, 1975.
- A. Gaidys, Lietuvių katalikiškų draugijų bruožai (1905–1907), *LAIS*, t. 7: *Atgimimas ir katalikų bažnyčia*, Vilnius, 1994.
- A. Gaidys, Lietuvių krikščionių-demokratų partijos kūrimosi aplinkybės (1905–1907 m.), *LAIS*, t. 3: *Lietuvos valstybės idėja (XIX a.–XX a. pradžia)*, Vilnius, 1991, p. 139–172.
- Ch. Gassenschmidt, Die jüdische Intelligenz und die „Krise“ jüdisch-politischer Interessenvertretung in Rußland zwischen 1907 und 1914, *Aufbruch der Gesellschaft im vormodernen Staat. Rußland in der Spätphase des Zarenreiches*, hrsg. von H. Hausmann und S. Plaggenborg, Fr/M, Berlin, New York, Paris, Wien, 1994, S. 119–137.
- E. Gellner, Aus den Ruinen des Großen Wettstreits. Bürgerliche Gessellschaft, Nationalismus und Islam, *Grenzfälle. Über neuen und alten Nationalismus*, hrsg. von M. Jeismann, H. Ritter, Leipzig, 1993, S. 30–44.
- E. Gellner, *Tautos ir nacionalizmas*, Vilnius, 1996.
- L. Gudaitis, *Platėjantys akiračiai. Lietuvių literatūrinė spauda 1904–1917 metais*, Vilnius, 1977.
- M. Hagen, Hochschulunruhen und Regierungspolitik im russischen Reich vor 1914, *Die Universitetäten Dorpat/Tartu, Riga und Wilna/Vilnius 1579–1979. Beiträge zu ihrer Geschichte und ihrer Wirkung im Grenzbereich zwischen West und Ost*, hrsg. von G. von Pistohlkors, T. U. Raun, P. Kaegbein, Köln, Wien, 1987, S. 51–69.
- M. Haltzel, *Der Abbau der deutschen ständischen Selbstverwaltung in den Ostseeprovinzen Rußlands 1855–1905*, Marburg/Lahn, 1977.
- M. Hroch, Nationales Bewußtsein zwischen Nationalismustheorie und der Realität der nationalen Bewegungen, *Formen des nationalen Bewußtseins im Lichte zeitgenössischer Nationalismustheorien*, hrsg. von E. Schmidt-Hartmann, München, 1994, S. 39–52.

- A. Janulaitis, Dėl universitetatės Vilniuje. 1832–1872 m., *Lietuvos žinios*, 1913, Nr. 13.
- A. Janulaitis, *Lietuvos bajorai ir jų seimeliai XIX amžiuje*, Kaunas, 1936.
- S. D. Kassow, *Students, Professors and the State in Tsarist Russia*, Los Angeles, London, 1989.
- S. Kieniewicz, Akademia Medyko-Chirurgiczna i Szkoła Główna (1857–1869), *Dzieje Uniwersytetu Warszawskiego 1807–1915*, pod. red. S. Kieniewicza, Warszawa, 1981, s. 242–377.
- S. Kieniewicz, *Między ugodą a rewolucją (Andrzej Zamoyski w latach 1861–62)*, Warszawa, 1962.
- H. Kiepuska, Uniwersytet Warszawski w latach 1899–1915, *Dzieje uniwersytetu Warszawskiego 1807–1915*, pod red. S. Kieniewicza, Warszawa, 1981, s. 495–564.
- S. Kirkor, *Przeszłość umiera dwa razy*, Kraków, 1978.
- T. Kizwalter, Ernest Gellners Nationalismustheorie und die polnische nationale Bewegung, *Formen des nationalen Bewußtseins im Lichte zeitgenössischer Nationalismustheorien*, hrsg. von E. Schmidt-Hartmann, München, 1994, S. 163–172.
- J. D. Klier, *Imperial Russia's Jewish Question*, Cambridge, 1995.
- I. Koberdowa, *Wielki książę Konstanty w Warszawie 1862–1863*, Warszawa, 1962.
- D. Komolowa, Romer (Römer) Edward Jan (1806–1878), *Polski Słownik Biograficzny*, 1989, t. 36/4, z. 131, s. 635–655.
- J. Kozłowska-Studnicka, Likwidacja Uniwersytetu Wileńskiego w świetle korespondencji urzędowej, *Księga pamiątkowa ku uszczeniu CCCL rocznicy założenia i X wskrzeszenia Uniwersytetu Wileńskiego*, t.1: *Z dziejów dawnego Uniwersytetu Wileńskiego*, Wilno, 1929, s. 405–419.
- J. Kozłowska-Studnicka, Wskrzeszenie Uniwersytetu Wileńskiego w wyobraźni Murawjewa-Wieszatiela (Z akt kancelarii gen.-gubernatora w Archiwum państwowem w Wilnie), *Szkoła Polska*, 1920, Nr. 1, s. 11–13.
- J. Krumbholz, *Die Elementarbildung in Rußland bis zum Jahre 1864. Ein Beitrag zur Entstehung des Volksschulstatuts vom 14. Juli 1864*, Wiesbaden, 1982.
- J. Kudirka, *Lietuviškoji Veiverių mokytojų seminarija*, Kaunas, Veiveriai, 1996.
- A. Kulakauskas, *Pradžios mokykla carizmo tautinėje politikoje Lietuvoje XIX amžiaus viduryje*, humanitarinių mokslų srities istorijos krypties daktaro disertacija, Vilnius, 1993, VUB RS, f. 76, b. 3457.

- A. Kulakauskas, „Šaka atskilusi nuo tautos...“ Lietuvos bajorijos ir LDK bajoriškiosios kultūros vaidmuo lietuvių tautiniame atgimime, *Sietynas*, Nr. 3, 1988, p. 75–98.
- A. Kulakauskas, M. Valančius ir XIX a. septintojo dešimtmečio švietimo reforma, *LTSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai: Istorija*, t. 27, 1987, p. 36–55.
- A. Kulakauskas, Vilniaus universiteto atkūrimo sumanymai, *Vilniaus universiteto istorija 1579–1994*, Vilnius, 1994, p. 182–186.
- LAIS*, t. 10: R. Miknys, *Lietuvos demokratų partija 1902–1915 metais*, Vilnius, 1995.
- LAIS*, t. 11: E. Motieka, *Didysis Vilniaus seimas*, Vilnius, 1996.
- LAIS*, t. 14: V. Jogėla, *Vilniaus Romos katalikų dvasinė akademija 1833–1842 metais: organizacija ir veikla*, Vilnius, 1997.
- H.-D. Löwe, *Antisemitismus und reaktionäre Utopie: Russischer Konservatismus im Kampf gegen der Wandel von Staat und Gesellschaft, 1890–1917*, Hamburg, 1978.
- M. Lukšienė, *Demokratinė ugdymo mintis Lietuvoje*, Vilnius, 1985.
- M. Lukšienė, *Lietuvos švietimo istorijos bruožai XIX a. pirmojoje pusėje*, Kaunas, 1970.
- W. L. Mathes, The Origins of Confrontation Politics in Russian Universities: Student Activism, 1855–1861, *Canadian Slavic Studies*, vol. 2, 1968, No. 1, p. 28–45.
- W. L. Mathes, N. I. Pirogov and the Reform of University Government, 1856–1866, *Slavic Review*, vol. 31, 1972, No. 1, p. 29–51.
- Z. Medišauskienė, *Rusijos cenzūra Lietuvoje XIX a. viduryje*, Kaunas, 1998.
- V. Merkys, *Knygnešių laikai 1864–1904*, Vilnius, 1994.
- R. Miknys, E. Motieka, Tautiškoji lietuvių demokratų partija: idėjinės-politinės kūrimosi aplinkybės, *LAIS*, t. 1: *Tautinės savimonės žadintojai: nuo asmens iki partijos*, Vilnius, 1990, p. 80–125.
- R. Miknys, Vilniaus autonomistai ir jų 1904–1905 m. Lietuvos politinės autonomijos projektai, *LAIS*, t. 3: *Lietuvos valstybės idėja (XIX a. – XX a pradžia)*, Vilnius, 1991, p. 173–198.
- I. B. Neumann, *Russia and the Idea of Europe*, London, New York, 1996.
- R. Pipes, Russian Conservatism in the Second Half of the Nineteenth Century, *Slavic Review*, vol. 30, 1971, No. 1, p. 121–128.
- G. Potašenko, Aleksandras Hilferdingas. Slavofilai. Lietuva, *LAIS*, t. 8: *Asmuo: tarp tautos ir valstybės*, Vilnius, 1996, p. 224–238.

- K. Poznański, *Reforma szkolna w Królestwie Polskim w 1862 r.*, Wrocław, Warszawa, Kraków, 1968.
- M. Rajewski, Zarys rozwoju nacjonalizmu rosyjskiego w XIX i początkach XX wieku (historyczny wstęp do analizy antropologiczno-kulturowej), *Między antropologią a filozofią i historią*, pod red. K. J. Brozi, Lublin, 1995, s. 101–107.
- N. Reiter, Die Schule zur Nation, *Allgemeinbildung als Modernisierungsfaktor. Zur Geschichte der Elementarbildung in Südosteuropa von der Aufklärung bis zum Zweiten Weltkrieg*, hrsg. von N. Reiter, H. Sundhausen, Berlin, 1994, S. 11–20.
- H. Rogger, Reflections on Russian Conservatism: 1861–1905, *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, Bd. 14, 1966, H. 2, S. 195–212.
- H. Rogger, Russian Ministers and the Jewish Question, 1881–1917, *California Slavic Studies*, vol. 8, 1975, p. 15–76.
- A. Rukša, Vilniaus universiteto atkūrimo klausimas, *Lietuvos universitetas 1579–1803–1922*, red. P. Čepėnas, Chicago, 1972, p. 117–132.
- R. Salzmänn, *Die Schulpolitische Vorstellungen der Parteien in der dritten Reichsduma*, Bonn, 1972.
- D. Saunders, *Russia in the Age of Reaction and Reform 1801–1881*, London, New York, 1992.
- M. Schulze-Wessel, *Rußlands Blick auf Preußen. Die polnische Frage in der Diplomatie und der politischen Öffentlichkeit des Zarenreiches und des Sowjetstaates 1697–1947*, Stuttgart, 1995.
- J. Sikorska-Kuliesza, *Deklasacja drobnej szlachty na Litwie i Białorusi w XIX wieku*, Warszawa, 1995.
- A. Sinel, *The Classroom and the Chancellery: State Educational Reform in Russia under Count Dmitry Tolstoi*, Cambridge, 1973.
- A. M. Skalkowski, *Aleksander Wielopolski w świetle archiwów rodzinnych (1861–1877)*, t. 3: *Margrabiego i Polski tragedia 1861–1877*, Poznań, 1947.
- J. Stakauskas, *Vyskupas Paliulionis ir lietuviškasis klausimas*, Kaunas, 1939.
- D. Staliūnas, Aukštosios mokyklos įsteigimo Vilniuje projektas ir jo likimas 1900–1904 m., *Lituanistica*, 1995, Nr. 2, p. 18–38.
- D. Staliūnas, Aukštosios mokyklos įsteigimo Vilniuje projektas 1908 metais, *Lituanistica*, 1995, Nr. 3, p. 30–44.
- D. Staliūnas, Ethnopolitical Tendencies in Lithuania During the Period 1905–1907 and the Conceptions of the Revival of the University of Vilnius, *Lithuanian Historical Studies*, vol. 1, 1996, p. 97–115.

- D. Staliūnas, Rinkimai į I Rusijos Dūmą Lietuvoje, *Lietuvos istorijos metraštis*, 1992, Vilnius, 1994, p. 45–66.
- D. Staliūnas, Tado Vrublevskio politinės minties bruožai, *LAIS*, t. 13: *Mykolas Römeris*, Vilnius, 1996, p. 150–170.
- D. Staliūnas, Vilniaus vyskupo E. Ropo veiklos pėdsakais (1903–1907), *LAIS*, t. 7: *Atgimimas ir Katalikų bažnyčia*, Vilnius, 1994, p. 142–219.
- Z. Stankiewicz, *Z dziejów wielkości i upadku Aleksandra Wielopolskiego*, Warszawa, 1967.
- M. Stolzman, *Czasopisma Wileńskie Adama Honorego Kirkora*, Warszawa, Kraków, 1973.
- M. Stolzman, W kręgu uniwersyteckiej tradycji. Życie kulturalnie w Wilnie po roku 1831, *Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, Prace historyczne*, z. 64: *Studia z dziejów Uniwersytetu Wileńskiego 1579–1979*, Warszawa, Kraków, 1979, s. 121–150.
- E. C. Thaden, *Conservative Nationalism in Nineteenth-Century Russia*, Seattle, 1964.
- A. Tyla, Lietuvių Alma Mater Maskvoje, *Mokslas ir gyvenimas*, 1974, Nr. 6, p. 36–39.
- A. Tyla, Lietuvos jaunimas Maskvos universitete. XIX amžius – XX amžiaus pradžia, *Kultūros barai*, 1981, Nr. 1, p. 62–64, 70.
- A. Tyla, Lietuvos jaunimas Tartu universitete 1802–1918 m., *Lietuvos TSR mokslų akademijos darbai, serija A*, 1973, Nr. 3, p. 113–146.
- A. Tyla, *1905 m. revoliucija Lietuvos kaime*, Vilnius, 1968.
- R. Vėbra, *Lietuviškos spaudos draudimas 1864–1904 m.*, Vilnius, 1996.
- R. Vėbra, Nacionalinės inteligentijos formavimasis, *Lietuvių nacionalinio išsivadavimo judėjimas (ligi 1904 metų)*, Vilnius, 1987, p. 62–66.
- L. Vladimirovas, Mėginimai atkurti aukštąją mokyklą Vilniuje, *Vilniaus universiteto istorija 1803–1940*, Vilnius, 1977, p. 130–143.
- T. R. Weeks, *Nation and State in Late Imperial Russia. Nationalism and Russification on the Western Frontier, 1863–1914*, DeKalb, 1996.
- H. Wereszycki, Hotel Lambert i obóz Białych przed wybuchem powstania styczniowego, *Przegląd historyczny*, 1959, Nr. 3, s. 514–544.
- H. Wereszycki, J. Zdrada, Polska działalność dyplomatyczna (1860–1900), *Historia dyplomacji polskie*, t. 3: *1795–1918*, pod. red. L. Bazyłowa, Warszawa, 1988, s. 433–614.
- C. Whittaker, *The Origins of Modern Russian Education: An Intellectual Biography of Count Sergei Uvarov, 1786–1855*, DeKalb, 1984.

- H. A. Winkler, Ernest Gellner, Nations and Nationalism. Oxford, Basil Blackwell 1983. VIII, 150 S. [recenzija], *Historische Zeitschrift*, Bd. 240, 1985, S. 381–383.
- A. Wrzosek, Wskrzeszenie uniwersytetu wileńskiego w r. 1919, *Księga pamiątkowa ku uszczeniu CCCL rocznicy założenia i X wskrzeszenia Uniwersytetu Wileńskiego*, t. 2: *Dziesięciolecie 1919–29*, Wilno, 1929, s. 1–32.
- L. Zasztowt, *Kresy 1832–1864. Szkolnictwo na ziemiach Litewskich i Ruskich dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa, 1997.
- J. Zdrada, Sprawa polska w okresie powstania styczniowego, *Powstanie styczniowe 1863–1864. Wrzenie. Bój. Europa. Wizje*, pod red. S. Kalembki, Warszawa, 1990, s. 446–505.
- L. Zembrzuski, *Cesarski uniwersytet Warszawski i jego wydział lekarski 1905–1915*, Warszawa, 1939.
- K. Zernack, *Polen und Rußland. Zwei Wege in der europäischren Geschichte*, Berlin, 1994.
- V. Žukas, Iš Vilniaus universiteto atkūrimo istorijos, *Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslai darbai, Pedagogika ir psichologija*, t. 6, 1964, p. 115–120.
- A. Аврех, *Столыпин и третья Дума*, Москва, 1968.
- B. Б. Бикучич, *Революционная организация восстания 1863–1864 гг. в Литве и Белоруссии*, диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Вильнюс, 1973, *МАВ RS*, f. 26, b. 1516.
- M. Біч, *Беларускае адражэнне у XIX – пачатку XX ст.*, Мінск, 1993: [?], Владимир Николаевич Назимов. Очерк из новейшей летописи Северо-Западной России, *Русская старина*, 1885, кн. 2, 3, с. 555–580.
- Э. Геллнер, Пришествие национализма. Мифы нации и класса, *Путь*, 1992, № 1, с. 25–42.
- C. М. Дубнов, *Новейшая история еврейского народа*, т. 3: *1881–1914*, Берлин, 1923.
- B. А. Дьяков, *Славянский вопрос в общественной жизни дореволюционной России*, Москва, 1993.
- B. С. Дякин, Национальный вопрос во внутренней политике царизма (XIX в.), *Вопросы истории*, 1995, № 9, с: 130–142.
- П. Жукович, *Записка о Духовной Академии в Вильне*, Санкт-Петербург, 1914.
- Л. Г. Захарова, Александр II и польский вопрос, *Acta universitatis lodziensis, Folia historica* 55: *Problemy historii Polski i Rosji XIX i XX wieku*, 1996, s. 47–60.

- П. А. Зайончковский, П. А. Валуев (Биографический очерк), *Дневник П. А. Валуева, министра внутренних дел, в двух томах*, т. 1: 1861–1864, Москва, 1961, с. 17–54.
- А. Е. Иванов, Варшавский университет в конце XIX – XX начале века, *Польские профессора и студенты в университетах России (XIX–начало XX в.)*, Варшава, 1995, с. 198–205.
- А. Е. Иванов, *Высшая школа России в конце XIX – начале XX века*, Москва, 1991.
- История Тартуского университета 1632–1982*, Таллин, 1983.
- И. И. Костюшко, *Крестьянская реформа 1864 года в Царстве Польском*, Москва, 1962.
- М. Коялович, Проект православной духовной академии в Вильне (Митрополита Макария), *Церковный вестник*, 1890, № 2, с. 25–26.
- Кризис самодержавия в России 1895–1917*, Ленинград, 1984.
- С. Лазутка, Наследие Вильнюсского университета и проекты его возрождения (1845–1919), *История Вильнюсского университета*, Вильнюс, 1979, с. 114–138.
- С. А. Лазутка, *Революционная ситуация в Литве 1859–1862 гг.*, Москва, 1961.
- Л. П. Лаптева, Гильфердинг Александр Федорович, *Славяноведение в дореволюционной России. Библиографический словарь*, Москва, 1979, с. 121–125.
- А. Миловидов, *Историческая справка о высших учебных заведениях, бывших и предполагавшихся к открытию в Северо-Западном крае*, Вильна, 1908.
- [?], Михаил Николаевич Муравьев и его мероприятия в Северо-Западной России. 1864 г. (Приложения к его запискам), *Русская старина*, 1884, кн. 6, с. 573–584.
- Е. Орловский, *Гродненская старина*, ч. I: *гор. Гродна*, Гродно, 1910.
- Л. Пантелеев, *Закрытие Виленского университета, Русское богатство*, 1909, № 11, с. 45–69.
- В. В. Познанский, *Очерк формирования русской национальной культуры. Первая половина XIX века*, Москва, 1975.
- А. А. Пресс.[?], *Борьба за высшее образование евреев при Николае II, Еврейская летопись*, сборник третий, Ленинград, Москва, 1924, с. 135–141.

- А. Н. Пыпин, *История русской этнографии*, т. 1: *Общий обзор изучений народности и этнография Великоорусская*, Санкт-Петербург, 1890.
- С. Римский, Церковная реформа 60–70-х годов XIX века, *Отечественная история*, 1995, № 2, с. 166–175.
- С. В. Рождественский, *Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения*, Санкт-Петербург, 1902.
- С. Рождественский, Сословный вопрос в русских университетах в первой четверти XIX века, *Журнал министерства народного просвещения*, 1907, май, с. 83–108.
- М. С. Самбук, *Политика царизма в Белоруссии во второй половине XIX века*, Минск, 1980.
- Ю. Соловьев, *Самодержавие и дворянство в 1902–1907 гг.*, Ленинград, 1981.
- В. А. Твардовская, *Идеология пореформенного самодержавия*. (М. Н. Катков и его издания), Москва, 1978.
- К. Цернак, Конец эпохи великих держав в европейской политике, *Вопросы истории*, 1993, № 5, с. 41–50.
- Ю. И. Штакельберг, Архив „Русской старины“, *К столетию героической борьбы „за нашу и вашу свободу“*. Сборник статей и материалов о восстании 1863 г., под ред. В. А. Дьякова, И. С. Миллера, С. М. Фальковича, Москва, 1964, с. 292–350.
- Ю. И. Штакельберг, Фонд П. А. Валуева, *Русско-польские революционные связи 60-х годов и восстание 1863 года*. Сборник статей и материалов, под ред. В. А. Дьякова, В. Д. Королева, И. С. Миллера, Москва, 1962, с. 335–372.
- Р. Г. Эймонтова, Революционная ситуация и подготовка университетской реформы в России, *Революционная ситуация в России в 1859–1861 гг.*, Москва, 1974, с. 60–80.
- Р. Г. Эймонтова, *Русские университеты на грани двух эпох. От России крепостной к России капиталистической*, Москва, 1985.
- Р. Г. Эймонтова, Университетский вопрос и русская общественность в 50–60-х годах XIX в., *История СССР*, 1971, № 6, с. 144–158.
- В. Н. Яковлев, *Политика русского самодержавия в университетском вопросе (1905–1911 годы)*, Автореферат на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Ленинград, 1971.

TRUMPINIAI

Bundas	– Visuotinė žydų darbininkų sąjunga Rusijoje ir Lenkijoje
CSAA	– Centrinis senųjų aktų archyvas Varšuvoje
Endekai	– Lenkijos tautinių demokratų partija
KAA	– Kauno apygardos archyvas
LAIS	– Lietuvių Atgimimo istorijos studijos
LBKKP	– Lietuvos ir Baltarusijos konstitucinė katalikų partija
LBP	– Lenkų biblioteka Paryžiuje
LDK	– Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė
LDP	– Lietuvos demokratų partija
LLTI RS	– Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto Rankraščių skyrius
LMD	– Lietuvių mokslo draugija
LSDP	– Lietuvos socialdemokratų partija
LVIA	– Lietuvos valstybės istorijos archyvas
MAB RS	– Lietuvos mokslų akademijos bibliotekos Rankraščių skyrius
MBD	– Mokslo bičiulių draugija Vilniuje
RFVA	– Rusijos Federacijos valstybinis archyvas
RMARLI (PN) RS	– Rusijos mokslų akademijos Rusų literatūros instituto (Puškino namas) Rankraščių skyrius
RTBP RS	– Rusijos tautinės bibliotekos Sankt Peterburge Rankraščių skyrius
RVIA	– Rusijos valstybinis istorijos archyvas
ŠA	– švietimo apygarda
TLDP	– Tautiškoji lietuvių demokratų partija
VŠA	– Vilniaus švietimo apygarda
VTB RS	– Varšuvos tautinės bibliotekos Rankraščių skyrius
VUB RS	– Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyrius
VŽŪD	– Vilniaus žemės ūkio draugija

SOCIETY WITHOUT A UNIVERSITY?
(ON THE RE-ESTABLISHMENT OF A HIGHER-EDUCATION
INSTITUTION IN LITHUANIA BETWEEN THE MID-
NINETEENTH AND EARLY TWENTIETH CENTURIES)

Summary

In the nineteenth century the ruling élites of the polyethnic Central and East European empires made attempts at the cultural assimilation of the non-dominant ethnic groups. That policy was conditioned by various factors: the penetration of the modern state, socio-economic changes, the desire to ensure the political loyalty of the population, etc. It was almost universally considered that the best institution to achieve such aims was the school. Conversely, the non-dominant ethnic groups generally strove for the tuition of their children in their native tongue. In more successful cases, national movements sought to create their own national systems of education encompassing all levels of education, including institutions of higher education, as early as the nineteenth century. The existence of the educational pyramid characterized the minimal size of a vital political entity (Ernest André Gellner). Nationalism usually ascribed three principal functions to the school: to create a stable network of co-operation for the members of a society (nation), to furnish knowledge corresponding to contemporary economic development, and to strengthen the sense of community.

This study aims at elucidating the political imperatives which conditioned the strategy and tactics of Russian rule in the sphere of higher education in the former lands of the Grand Duchy of Lithuania (hereafter, the GDL; after the uprising of 1830–31 this area was named the Northwestern Provinces) and the dynamics of social attitudes in this field. The period under

consideration extends between the closure of the University of Vilnius in 1832 and the outbreak of the First World War. At first the institutional aspect is analyzed, namely the plans for the re-establishment or the foundation of a university or some other institution of higher education, and their political and sociocultural contexts. Due to the absence of an institution of higher education, the problem of training specialists necessary for the country had to be solved in some way or other, i.e., Lithuanian youth had to be sent for studies to Russian universities, or Russian specialists had to be employed by local authorities, secondary schools, hospitals, courts of law, etc. The book presents an analysis of the attempts by the authorities to influence the rise of individual members of the non-dominant ethnic groups up the steps of the education pyramid. The social aspirations in the field of higher education are examined, too. In this respect the plans to re-establish the University of Vilnius or set up a new one are associated with the sociocultural changes in Lithuania. Hitherto this aspect has not been dealt with in historiography – these projects so far have been described only fragmentarily, not related to the sociocultural development; the ‘Jewish factor’ was ignored as well, despite the fact that in the former lands of the GDL the Jewish community was numerous, and there were attempts on the part of the Jews to set up their own institution of higher education.

This study is based on archival material, documents of the Ministries of Internal Affairs and Public Education, the Governor-General of Vilnius, the Vilnius Educational District; personal archives of Russian politicians (Piotr Valuev and Aleksandr Golovnin); and periodical publications of that period, and other sources.

When the University of Vilnius was closed (the official decree was signed on 1 May 1832), two of its faculties were re-organized into separate institutions: the Academy of Medicine and Surgery, which functioned until 1840; and the Theological Academy, which was transferred to St Petersburg in 1842. That decision was made on the presumption that the university had a negative influence on local youth. Actually, its closure showed that the authorities did not trust the ‘Poles’, i.e., the traditional élite.

In the period between the closure of the university in 1832 and the accession of Alexander II in 1855, the Lithuanian gentry only several times raised the idea of the re-establishment of it. Its realization, however, was prevented by the above-mentioned reason – the authorities did not trust the

social élite of the country. True, the re-establishment of a 'Polish' university could be influenced by the situation in which the authorities were interested to some degree in a compromise with the gentry. When the empire was ruled by Nicholas I and the uprising of 1830–1 had not yet become history and still functioned in social discourse as a part of the present, and the Romanov Empire looked after 'order' in Europe (suffice it to recall the events of 1848 and the Russian intervention in the Habsburg Empire), a change in the situation did not look realistic in the near future.

The fact that the University of Vilnius was not re-organized into a Russian institution of higher education, and that the plans for its establishment were not even discussed until the end of the rule of Nicholas I, could be accounted for by the existence of estate principles in the Russian system of education. Gymnasiums (secondary schools) and universities were meant for the members of free estates. In the Northwestern Provinces very few Russians belonged to these estates. Therefore, it was not sensible to establish an institution of higher education in an area where it would be difficult to find Russian students. Meanwhile, a Russian Vilnius University would not be suitable for the re-education of the 'Poles'.

The issue of the institution of higher education became topical due to several reasons in the second half of the 1850s. After the defeat in the Crimean War the political élite of the empire understood that the restoration of Russia's position in the international arena was impossible without the modernization of the state. The tendency to create favourable conditions for reforms made the authorities look for a compromise with the élites of the borderlands. On the other hand, the intention to abolish serfdom put the question of the future role of the gentry point-blank. That was particularly important for the landless gentry, whom the authorities intended to transfer to the category of tax-payers. A part of the Lithuanian gentry considered that in future their education, rather than social status or economic power, could ensure their leading role in society. In that period the establishment of a higher-education institution seemed significant for the gentry in Lithuania.

Extreme conservatism was evident in the education plans proposed by the contemporary élite of Lithuania – each social group had to have its separate schools. No doubt, universities were meant for the gentry. True, a modern tendency could be observed as well, i.e., a design to introduce a system of education, common for all estates.

The petitions submitted by the Lithuanian gentry in 1855 show that society would have been satisfied with any type of institution of higher education, while in subsequent years it would be content only with a university. That change of outlook was evident in the project initiated by the authorities of the Vilnius Educational District in relation to the establishment of a non-classical higher-education institution. In their attempts to rationalize the system of education in the Northwestern Provinces, the authorities decided to re-organize not only the secondary schools, but also to establish in Vilnius a higher-education institution consisting of three departments – agronomy, mechanics, and architecture and geodesy. As there were no funds in the treasury, the authorities applied to the gentry, inviting them to support the foundation of the new educational institution. In summary, the gentry, however, expressed their intention to finance only the establishment of a university.

An analysis of the Lithuanian gentry's petitions related to the establishment of an institution of higher education shows that in the second half of the 1850s there were attempts to found a Russian school, i.e., with Russian as the language of instruction. This conclusion can be drawn from the fact that at that time Polish was required only as a subject to be taught in the secondary schools and not as a medium of instruction. Secondary schools (gymnasiums) were treated as a preparatory stage for study at a university. Therefore, it would be logical to surmise that the medium of instruction was to be the same in both stages of education. The Lithuanian gentry did not intend to re-establish the university with Polish as the language of instruction, because such a requirement would seem unrealistic.

The establishment of a higher-education institution in the Northwestern Provinces became a burning issue in 1860-61 due to the situation at home and abroad. The rapprochement between France and Russia stressed the importance of the 'Polish question'. France endeavoured to drive a wedge between Russia and Prussia, the relations of which were strengthened 'by the negative policy in relation to Poland'. This change in the international constellation was favoured by the members of the Russian political élite (in the first place by the minister of internal affairs, Valuev), who endorsed the policy, based on a compromise with the élite of the borderlands.

On the other hand, the cause of the student unrest at the University of Kiev was seen by tsarist officials as 'Polish intrigue'. Thus, the establishment of a university in Warsaw (Szkoła Główna) was to eliminate Polish youth from the St Vladimir University in Kiev. Consequently, there remained only

the problem of the youth of the Northwestern Provinces. The central Russian ruling circles intended to solve it by establishing a Russian university in Vilnius, but the local authorities were against such a plan.

The 1860–61 request, presented to the minister of internal affairs by the traditional Lithuanian élite, on the re-establishment of the university, was characterized by a spirit of social conservatism, conditioned both by the world outlook and political considerations of the presenters. The leaders of the ‘White’ Party, which was in the process of formation, Aleksander Łappa, Wiktor Starzeński and others, made subtle attempts to convince the government that a re-established University of Vilnius, being under the aegis of the social élite, would protect the youth from revolutionary ideas, cherished by some Russian institutions of higher education. In other words, they wanted to show the authorities that they were as loyal as the Baltic Germans. The same arguments were used in 1862 as well.

In 1862 the conservative faction of the Lithuanian gentry, the ‘Whites’, intensified their activity; in negotiations in Moscow, St Petersburg, Warsaw and Paris they endeavoured to eliminate, or at least to postpone, the danger of an uprising, and to retain their positions as the ruling class in a society undergoing modernization. The main aim at that time was to gain cultural autonomy, the principal component of which was to be the re-establishment of the University of Vilnius, with Polish as the medium of instruction. In 1862, as well as in previous years, the university was seen as an educational institution for the gentry.

The imminence of an uprising altered the viewpoint of the political élite of the empire. In December 1862 the minister of internal affairs, Valuev, argued for granting the Lithuanian gentry certain concessions. In the hope of winning their favour, he proposed to make an announcement on the re-establishment of Vilnius University. This was the viewpoint of Governor-General of Vilnius Vladimir Nazimov, which underwent the most radical transformation. In the summer of 1862 he advocated such measures as the ‘nationality policy’, the realization of which, particularly in the sphere of higher education, would curb the influence of the high Polish-language culture and protect ‘local Russians’, i.e., ethnic Belorussians and Lithuanians. In January 1863, Nazimov proposed a diametrically opposed ‘nationality policy’. His proposals were even more radical than those of the minister of internal affairs. In contrast to Valuev, Nazimov spoke not about the declaration of the ‘re-establishment’ of Vilnius University, but about ‘re-establishment’ proper.

The processes discussed above would lead to a hypothesis that the granting of cultural autonomy to Lithuania, the main attribute of which had to be the re-established University of Vilnius, would have ensured, at least temporarily, the political loyalty to the authorities of the greater part of the more conservative gentry. A number of Russian politicians were prepared to offer such concessions to the gentry of the Northwestern Provinces. However, some influential politicians in St Petersburg were against fundamental concessions to the 'Poles' of that region. Besides, the outbreak of the uprising excluded any social compromise between the government and the social élite of the country.

After the suppression of the uprising of 1863, Governor-General of Vilnius Mikhail Muraviev initiated the opening of the University of Vilnius, the task of which would be to spread Russian culture in the country and detract the 'Poles' from Russian universities. However, the political élite of the empire, as can be seen from the Pan-Slavic periodical *Moskovskie vedomosti*, edited by Mikhail Katkov, considered that it was too early to establish such an institution. According to the publication, the time to establish the university would be ripe when the cultural level of the ethnic Belorussians (in its term, simply, the Russians) was raised.

After the failure of that initiative, Muraviev tried other ways to compensate for the shortage of officials and teachers loyal to the empire in the Northwestern Provinces. He introduced extra salaries for the Russians, Baltic Germans and citizens of other countries working in educational institutions. Muraviev also established additional grants for ethnic Russians who after graduation had to work for a certain period in the Northwestern Provinces. On his initiative the 'Polish question' was solved, too – a numerus clausus (ten per cent) was fixed for 'Polish' youth in secondary schools and universities outside the borderlands.

Muraviev also endeavoured to set up an Orthodox academy (later extending the studies at the Orthodox Seminary) in Vilnius. That project showed his aspiration to integrate the clergy into society. The formal cause which prevented the realization of the project was the absence of finance for it. It is probable that the failure of the project was really due to the negative attitude of the Orthodox hierarchy towards Muraviev's radical enterprise.

In the late 1860s and early 1870s the realization of initiatives in higher education depended on two main factors: the absence of reliable functionaries and teachers, and the superiority of the 'Polish' civilization. Due to these two

reasons at that time priority was given to various projects of the Orthodox academy. It seems that those goals were not realized for the same reasons as for Muraviev's projects.

Whenever, in the early 1870s, the issue of a Russian university in the Northwestern Provinces was dealt with at all, only Polotsk and Vitebsk were mentioned. However, the shortage of financial and intellectual resources prevented even serious debates of the issue.

The proposals of Aleksandr Gilferding, a prominent Russian specialist in the 'nationality policy', were based primarily on the divide et impera principle: by encouraging the ethnocultural consciousness of the Lithuanians to take them into the Russian political orbit and thus detract them from the Polish influence. Gilferding treated the Lithuanians as a constituent part of the Russian political nation, which nevertheless, would preserve its ethnocultural identity. On the other hand, offering his political tactics, Gilferding drew attention to the situation of the Lithuanians in Prussia (Lithuania Minor). There the Lithuanians gave in to the process of Germanization. Therefore it could be surmised that, according to Gilferding, fostering Lithuanian consciousness was conceived only as a temporary measure to separate them from the Poles. After that the final 'merger' of the ethnic Lithuanians with the Russians should begin.

In the Vilnius Educational District there were supporters of Gilferding's ideas; however, they were concentrated mostly in the province of Augustów (later Suwałki). There, after the uprising of 1863, education reform was carried out under the guidance of Nikolai Miliutin, and its main outline was prepared by Gilferding; he probably also organized 'Lithuanian grants' at the universities of Moscow and St Petersburg. These were intended for Lithuanian pupils from the secondary schools in Suwałki and Mariampolė and prepared them for an academic or pedagogical career. That was the policy of training Lithuanian pro-Russian (and anti-Polish) intellectuals. The fact that only those pupils who knew Russian and, what was more important, had a good command of Lithuanian, could be eligible for such grants clearly showed that the Russian authorities were liable to acknowledge the Lithuanian ethnocultural identity in future as well (at least in the Polish Kingdom).

The case of 'Lithuanian grants' was indicative of the changes that any initiative underwent in the bureaucratic apparatus of the empire. The initial intentions of distributing the grants were ignored. There were enough resources only for nine grants (instead of ten). Grants were given also to

students of law and medicine, i.e., not only to those who were preparing for pedagogical and academic activity.

In the second half of the nineteenth century the number of institutions of higher education and of students increased rapidly in the Russian Empire, and Lithuanian society could also hope that a school of that type could be established in Lithuania as well. On the other hand, Russification grew in the empire, in particular in higher education (in the 1880s the University of Dorpat [now – Tartu] was Russified). Therefore, at the turn of the century, only a Russian higher-education institution could be expected in the Northwestern Provinces.

In 1900 the Agricultural Society of Vilnius, the members of which were landowners, proposed setting up an institute of agriculture in Vilnius, which was to be oriented primarily to the needs of the social élite. The establishment of such a school (though it had to be Russian) was welcomed by the majority of the socially active Lithuanian people, including the leaders of the Lithuanian national movement. The idea of a university (or a similar institution of higher education) in Lithuanian society did not undergo any major changes until the revolution of 1905. At the turn of the century Lithuanian public figures discussed the pluses and minuses only of a Russian higher-education institution, merely expecting some concessions for the Lithuanians. The idea of a national university did not exist until 1905.

The plan for the agricultural school proved abortive because the authorities, as in previous years, were afraid of Polish dominance. Besides, one more motive preventing the establishment of an institution of higher education in the Northwestern Provinces appeared in official considerations. That was the danger posed by the Jews. Some local officials even suggested, in the case of the establishment of such a school, to limit the number of Jewish students drastically to three per cent, or not to accept them at all.

During the revolution of 1905 the Russian political system was liberalized, at least temporarily. At that time various political and sociocultural models of the future Lithuania, devised by different political groups, emerged. Each non-dominant ethnic group, realizing its own political vision, had to take care of the construction of a corresponding pyramid of education. The ways of re-establishing or founding a university, discussed in Lithuanian society in 1905–7, were connected with the ethnopolitical tendencies of that period. Thus, taking into account the contemporary future models of Lithuania, four principal concepts of the University of Vilnius could be distinguished:

a Lithuanian university, a Polish university, a Russian university and a university of Lithuania. The principal distinguishing criterion was the medium of instruction.

It was the concept of the *Liuposos universitetas* (Free university) that provoked extensive discussions during the revolution and afterwards in historical literature. That university had to take into account the cultural and educational interests of all the nations (with the exception of the Jews) in Lithuania – therefore we called it the University of Lithuania. The concept of the Free university, having originated in the most appropriate circumstances (it was the time when the new minister of public education, Ivan Tolstoj, proposed liberalizing the system of education), was not realized. First, the democratic liberties achieved in the revolution were suppressed at the beginning of 1906. Second, of all the initiators of the concept only Professor Jan Baudouin de Courtenay (who, by the way, was against the formation of national states) seemed to be in favour of a university with several mediums of instruction. The Lithuanians and the Poles preferred national universities.

The intentions of the Lithuanians were quite evident by 1905: it was a national pyramid of education, 'crowned' by a Lithuanian (national) university. Similarly, the Poles declared that their goal was a Polish university.

The case of the idea of the Free university, as well as the absence of information about any other projects of educational or scholarly multicultural institutions, leads to the conclusion that that idea was not realized due to complicated sociocultural and political processes rather than the different viewpoints of its initiators. In other words, the political and cultural disintegration in the former lands of the GDL was so far advanced that a multicultural university did not seem realistic.

At the start of 1905 and in 1906–7, i.e., not in the period of the revolutionary upsurge and of the greatest concessions on the part of the government, the public figures representing various Lithuanian political trends discussed the possibilities of establishing even a Russian university. The authorities, however, were apprehensive of having a Russian higher-education institution even in Minsk or Vitebsk. Their pretext was that the national composition of the student body would be undesirable in those cities, in other words, they were afraid of the Polish and Jewish influences.

Late in 1907 and early in 1908 the government of the Russian Empire was seeking at least minimal compromise with the Poles on the basis of Pan-Slavic considerations. It is believable that, by promising permission to establish an institution of higher education in Vilnius, it expected to ensure the political

loyalty of at least a part of the Poles in the Northwestern Provinces. That could be the reason for the intensive discussions about the establishment of a higher-education institution, which began in Vilnius at the end of 1907. On the other hand, the statements by the highest officials of the empire late in 1907 and in the first half of 1908 showed that the authorities were not going to modify the main principles of the 'nationality policy'.

One more aspect, presenting an obstacle in the formation of the concept of the higher-education institution, revealed itself in the discussion of the issue in the Duma of the city of Vilnius in 1908, when it became evident that there were 'objective' differences in the cultural and educational goals of the nations of Lithuania. A Russian university (with Russian as the medium of instruction) would have satisfied the Lithuanians, Belorussians and Jews. A part of the Polish community of Lithuania acknowledged the usefulness of the Russian school in Vilnius, while many influential Poles adhered to a different point of view. They had to take heed of the situation at the University of Warsaw, which was boycotted by the Poles. Under such circumstances the Poles of Lithuania could not support a Russian university in Vilnius. Moreover, they could go for their studies to the higher-education institutions of the Habsburg Empire where the medium of instruction was Polish. However, that was not the main obstacle for the establishment of an institution of higher education in Vilnius in 1908 and later (in 1911 the Duma of Vilnius again initiated a similar project, exploiting the approaching occasion of the 300th anniversary of Romanov rule). An analysis of the views of the Russian political élite and the concrete actions of the 'nationality policy' unequivocally shows that after the revolution of 1905–7 there were no real chances for the establishment of a university in Vilnius. That was conditioned both by the shortage of financial and intellectual resources in the empire and by the fear of the dominance of the Poles and Jews in the borderland university. Additionally, the emperor Nicholas II was of the opinion that there were enough universities in Russia. Those circumstances determined the fact that in 1913–4 even the initiatives of those Russian public figures to whom Russification tendencies were not alien, were not supported by the highest state officials as regards the establishment of universities in the Northwestern Provinces.

In the early twentieth century there appeared an authentic need of a part of Lithuanian society, mainly of clerical intellectuals, to have a Catholic higher-education institution in Kaunas. Those circles were orientated towards

ethnographic values, they needed a conservative social layer, which could ensure stability. Kaunas, being in the centre of ethnographic Lithuania, had the diocesan administration, most relevant in Lithuanian national activity, and in the opinion of the clerical intellectuals it was best suited as the centre of the Lithuanian national movement and at the same time for the Catholic theological academy. That idea was fostered most intensively between 1907 and 1910, and later even that part of Lithuanian society acknowledged Vilnius as the centre of Lithuania and Lithuanians.

SPOŁECZEŃSTWO BEZ UNIWERSYTETU?
PROBLEM REAKTYWOWANIA WYŻSZEJ SZKOŁY NA LITWIE
(POŁOWA XIX W. – POCZĄTEK XX W.)

Streszczenie

Elita, dominująca w wieloetnicznych imperiach Europy Środkowo-Wschodniej w XIX wieku, podejmowała w miarę możliwości próby kulturalnego zasymilowania non dominant ethnic groups. O takiej polityce decydowały różne czynniki: penetracja nowoczesnego państwa, zmiany socjalno-ekonomiczne, dążenie do zapewnienia tym sposobem lojalności politycznej mieszkańców etc. Uważano niemal powszechnie, że najprzydatniejszą instytucją socjalną do osiągnięcia tego celu była szkoła. Po drugie, non dominant ethnic groups dążyły do wywalczenia tego, aby dzieci uczyły się w języku ojczystym. Skuteczniejsze nacjonalizmy już w XIX wieku pretendowały do utworzenia również narodowego systemu oświaty, który obejmowałby szkoły wszystkich szczebli, w tym też wyższe. Istnienie piramidy oświaty określa „minimalną wielkość jednostki zdatnej do politycznego życia” (Ernest Gellner). W takim przypadku szkoła miała nadawane jej przez nacjonalizmy trzy funkcje: utworzyć między członkami społeczeństwa (narodu) jak najmocniejszą sieć obcowania; dawać wiedzę, odpowiadającą istniejącemu poziomowi rozwoju gospodarczego; umacniać poczucie wspólnoty.

Celem tej książki jest wyjaśnienie, jakie imperatywy polityczne zadecydowały o strategii i taktyce władz Rosji w dziedzinie szkolnictwa wyższego na dawnych ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego (WKL; po powstaniu 1830–1831 roku Rosja zaczęła nazywać ten region Krajem Północno-Zachodnim) i jak się zmieniało nastawienie społeczeństwa w tej

dziedzinie. Omawiany jest okres od zamknięcia Uniwersytetu Wileńskiego, tj. od 1832 r., do wybuchu pierwszej wojny światowej. Przede wszystkim analizuje się aspekt o charakterze instytucjonalnym, a mianowicie, projekty reaktywowania lub powołania do życia uniwersytetu albo innej wyższej uczelni, ich kontekst polityczny i socjalno-kulturowy. Po drugie, w warunkach, gdy nie było wyższej szkoły, należało jednak rozstrzygać kwestię przygotowania potrzebnych krajowi specjalistów, tj. posyłać młodzież litewską do innych wyższych uczelni albo poszukiwać gdzie indziej osoby, które po przybyciu na Litwę pracowałyby w instytucjach władzy lokalnej, gimnazjach, szpitalach, sądach itp. Dlatego w książce podjęto próbę przeanalizowania tego, jak władze usiłowały wpłynąć na poszczególnych członków non dominant ethnic groups we wspinaniu się po szczeblach piramidy oświaty. Analizuje się również aspiracje społeczeństwa w dziedzinie szkolnictwa wyższego. Przy badaniu tego aspektu projekty reaktywowania lub utworzenia Uniwersytetu Wileńskiego kojarzone są z przemianami socjalno-kulturowymi na Litwie. Właśnie tego aspektu brakowało w historiografii. Dotychczas projekty reaktywowania lub utworzenia szkoły wyższej opisywano fragmentarycznie, nie były one powiązane z rozwojem socjalno-kulturowym, ignorowano „czynnik żydowski”, tj. nie zwracano uwagi na to, jaki wpływ na decyzję władz w dziedzinie szkolnictwa wyższego miał ten fakt, że na dawnych ziemiach WKL istniała liczna wspólnota żydowska oraz, po drugie, nie interesowano się zabiegami Żydów o utworzenie placówki szkolnictwa wyższego w tym kraju.

Te badania prowadzono na podstawie obszernego materiału archiwalnego: archiwa różnych instytucji władzy (Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, Ministerstwa Oświaty, wileńskiego generał-gubernatora, Wileńskiego Okręgu Naukowego itp.), osobiste archiwa polityków rosyjskich (Piotr Wałujew, Aleksander Gołownin), ówczesna prasa periodyczna i in.

Jak wiadomo, Uniwersytet Wileński został zamknięty (oficjalny dekret ogłoszono 1 maja 1832 r.), a dwa wydziały zreorganizowano w osobne wyższe uczelnie, które istniały jeszcze przez pewien czas: Akademia Medyczno-Chirurgiczna do 1840 r., Akademia Duchowna do 1842 r. (została ona przeniesiona do Petersburga). Taką decyzję motywowano tym, że uniwersytet wywiera negatywny wpływ na miejscową młodzież. W istocie zamknięcie uniwersytetu dowodziło, że władze w sensie politycznym nie ufają „Polakom”, tj. tradycyjnej elicie.

Od zamknięcia uniwersytetu w 1832 r. do objęcia tronu przez Aleksandra II w 1855 roku, szlachta litewska tylko kilkakrotnie próbowała

podnosić ideę reaktywowania tej instytucji. Reaktywowanie uniwersytetu utrudniał wspomniany już warunek, mianowicie, nieufność władz do społecznej elity kraju. Co prawda, reaktywowanie „polskiego” uniwersytetu mogła warunkować sytuacja, gdy władze zainteresowane byłyby pewnym kompromisem ze szlachtą. Dopóki imperium rządził Mikołaj I, a echa powstania 1830–1831 r. nie przeszły jeszcze do historii, ale funkcjonowały w dyskursie społecznym jako część składowa terażniejszości, dopóki imperium Romanowów mocno stało na straży „porządku” w Europie (przypomnijmy tylko wydarzenia 1848 r. i interwencję Rosji w imperium Habsburgów), dopóty nie wydawało się, że zmiana tego warunku jest możliwa w niedalekiej przyszłości.

Jednocześnie ten fakt, że Uniwersytet Wileński nie został zreorganizowany w rosyjską wyższą uczelnię, oraz to, iż do końca panowania Mikołaja I (1855 r.) w istocie nie rozważano nawet projektów utworzenia takiej instytucji, można wyjaśnić istnieniem zasady stanowej w rosyjskim systemie oświaty. Gimnazja, uniwersytety były przeznaczone członkom wolnego stanu. W Kraju Północno-Zachodnim do tego stanu należało bardzo niewielu Rosjan. Więc nie było sensu zakładania wyższej uczelni, w kraju tym bowiem trudno byłoby znaleźć rosyjskich studentów. Natomiast rosyjski Uniwersytet Wileński nie nadawał się do reedukacji „Polaków”.

Zaktualizowanie założenia wyższej uczelni w drugiej połowie lat pięćdziesiątych XIX wieku było uwarunkowane kilkoma przyczynami. Po przegranej w wojnie krymskiej elita polityczna imperium uświadamiała sobie, że bez modernizacji państwa niemożliwe będzie odbudowanie pozycji Rosji na arenie międzynarodowej. Dążenie do stworzenia sprzyjających warunków reformom pobudzało władze do poszukiwania kompromisów z elitami „peryferii”. Po drugie, przygotowania do zniesienia pańszczyzny stawiały ostro kwestię roli społecznej szlachty w przyszłości. Szczególnie było to aktualne dla nie posiadającej ziemi szlachty, którą władze starały się przenieść do kategorii opodatkowywanych grup społecznych. Część szlachty litewskiej uważała, że w przyszłości to nie status socjalny lub potencjał ekonomiczny, ale wykształcenie będzie mogło zagwarantować przewodnią rolę w społeczeństwie. Dlatego właśnie w tym okresie założenie wyższej uczelni na Litwie stało się tak aktualne dla szlachty.

W inicjowanych przez ówczesną litewską elitę socjalną projektach utworzenia wyższej uczelni dostrzega się wyraźny konserwatyzm społeczny, tj. każdej grupie społecznej projektowano osobne instytucje oświatowe.

Naturalnie, że wyższe uczelnie miały być przeznaczone szlachcie. Co prawda, równolegle obserwuje się też tendencję nowoczesną, tj. dążenie do stworzenia bezstanowego systemu oświaty.

W 1855 r., jak można wnioskować z petycji przygotowywanych przez szlachtę litewską, społeczeństwo zadowoliliby wyższa uczelnia o dowolnym profilu, a w latach późniejszych dąży się już tylko do założenia uniwersytetu. O takiej zmianie celów szlachty wnioskujemy na podstawie przebiegu zainicjowanego przez władze Wileńskiego Okręgu Naukowego projektu utworzenia wyższej szkoły realnej. Władze, dążąc do zrjonalizowania systemu oświaty w Kraju Północno-Zachodnim, postanowiły nie tylko zreorganizować szkoły średnie, ale też założyć w Wilnie wyższą szkołę, która miała składać się z trzech wydziałów: agronomii, mechaniki i architektury-geodezji. Skarb państwa nie miał pieniędzy, więc władze zaapelowały do szlachty, aby sfinansowała utworzenie nowej placówki oświaty. W ogóle można konstatować, że szlachta litewska wyraziła chęć finansowania wyłącznie uniwersytetu.

Analiza petycji szlachty litewskiej w sprawie założenia wyższej uczelni pozwala twierdzić, że w drugiej połowie lat pięćdziesiątych XIX wieku dążono do utworzenia rosyjskiej wyższej uczelni, tj. z rosyjskim językiem wykładowym. Można wyciągnąć taki wniosek, uwzględniając to, że ówczasie domagano się wprowadzenia języka polskiego tylko jako przedmiotu w gimnazjach, a nie jako języka wykładowego. Gimnazja były szkołami przygotowującymi do uniwersytetu, dlatego logicznie było myśleć, że na tych dwóch szczeblach oświaty powinien być ten sam język wykładowy. Naturalnie, szlachta litewska, nie domagała się reaktywowania uniwersytetu z polskim językiem wykładowym przede wszystkim dlatego, że ówczasie takie żądanie nie wydawało się jeszcze realne.

Kwestia utworzenia wyższej uczelni w Kraju Północno-Zachodnim stała się władzom aktualna w latach 1860–1861 zarówno z przyczyn zewnętrznych, jak i wewnętrznych. Zbliżenie Rosji i Francji zaktualizowało „sprawę polską”. Francja starała się wbić klin między stosunki rosyjsko-pruskie, a stosunki te, jak wiadomo, bardzo umacniała „negatywna polityka względem Polski”. Taka zmiana konstelacji międzynarodowej sprzyjała tym członkom elity politycznej Rosji (głównie ministrowi spraw wewnętrznych Wałujewowi), którzy propagowali politykę, popartą kompromisem z elitą „peryferii”.

Po drugie, za przyczynę rozruchów studenckich w Kijowie urzędnicy carscy uważali „polską intrygę”. Zatem zakładana Szkoła Główna miała wyeliminować z Uniwersytetu św. Włodzimierza polską młodzież z Królestwa Polskiego. Więc pozostał jedynie problem młodzieży, pochodzącej z Kraju Północno-Zachodniego. Centralne władze Rosji zamierzały już rozstrzygnąć ten problem poprzez założenie uniwersytetu rosyjskiego w Wilnie, jednakże sprzeciwiły się temu władze lokalne.

W latach 1860–1861 w żądaniach tradycyjnej elity litewskiej w sprawie reaktywowania uniwersytetu, które przede wszystkim zgłaszano ministrowi spraw wewnętrznych, wybitnie przebija duch konserwatyizmu społecznego. Ten konserwatyzm był uwarunkowany nie tylko ich światopoglądem, ale też wyrachowaniem politycznym. Liderzy powstającej litewskiej partii „białych” Aleksander Łappa, Wiktor Starzeński i inni starali się władzom delikatnie zasugerować myśl, że na odrodzonym Uniwersytecie Wileńskim, który byłby pod nadzorem społecznej elity kraju, udałoby się uchronić młodzież przed rewolucyjnymi myślami, które już opanowały niektóre wyższe uczelnie Rosji, tj., starali się oni przekonać władze, że są tak samo pewni, jak Niemcy bałtyccy. W ten sposób argumentowano również w 1862 r.

W 1862 r. zaktywizowało się konserwatywne skrzydło szlachty litewskiej – „biali”, którego przedstawiciele, prowadząc rozmowy w Moskwie, Petersburgu, Warszawie i Paryżu, starali się usunąć lub chociażby oddalić groźbę powstania i utrzymać swoje pozycje jako stanu przewodniego w coraz bardziej unowocześniającym się społeczeństwie. Głównym ówczesnym celem było wywalczenie autonomii kulturalnej, której najważniejszą częścią miał być odrodzony Uniwersytet Wileński z polskim językiem wykładowym. Podobnie, jak i poprzednio, również w roku 1862 uniwersytet jest projektowany przede wszystkim jako uczelnia dla szlachty.

W obliczu groźącego powstania zmieniało się nastawienie elity politycznej imperium. W grudniu 1862 roku minister spraw wewnętrznych Wałujew opowiedział się za przyznaniem pewnej koncesji szlachcie litewskiej. Na przykład, proponował on, aby ogłosić o reaktywowaniu Uniwersytetu Wileńskiego. Minister spodziewał się, że tym posunięciem skłoni szlachtę na stronę władz.

Ale największej metamorfozy doznało stanowisko wileńskiego generał-gubernatora Włodzimierza Nazimowa. Jeszcze latem 1862 roku proponował on takie środki „polityki narodowościowej”, których zrealizowanie, szczególnie w dziedzinie szkolnictwa wyższego, miało zmniejszyć wpływ kultury polskiej,

przy tym byliby protegowani „miejscowi Rosjanie”, tj. etniczni Białorusini oraz Litwini. W styczniu 1863 roku Nazimow zaproponował radykalny zwrot w „polityce narodowościowej”. Propozycje wileńskiego generał-gubernatora były nawet radykalniejsze od tych, które zgłosił minister spraw wewnętrznych. Odwrotnie niż Wałujew, Nazimow mówi nie o deklaracji „reaktywowania” Uniwersytetu Wileńskiego, ale o samym „reaktywowaniu”.

Omawiane procesy pozwalają na wysnucie hipotezy, że przyznanie Litwie autonomii kulturalnej, której najważniejszym atrybutem miał być odrodzony Uniwersytet Wileński, właśnie było tą decyzją, która zapewniłaby władzom chociażby czasową lojalność polityczną większej części konserwatywnej szlachty. Część polityków rosyjskich była skłonna do takich ustępstw wobec szlachty Kraju Północno-Zachodniego. Jednakże w Petersburgu mieli duże wpływy również ci politycy, którzy byli przeciwni robieniu istotnych ustępstw w stosunku do „Polaków” Kraju Północno-Zachodniego, prócz tego wybuchło powstanie, więc nie osiągnięto kompromisu między władzami i elitą społeczną kraju.

Po stłumieniu powstania 1863 roku wileński generał-gubernator Michaił Murawjow zainicjował założenie Uniwersytetu Wileńskiego, który miałby upowszechniać w kraju kulturę rosyjską oraz dopomóc w odciążeniu „Polaków” od uniwersytetów rosyjskich. Jednakże elita polityczna imperium, jak dowodzi też reakcja panslawistycznego pisma „Moskowskije Wiedomosti” pod redakcją Michaiła Katkowa, uważała, że jeszcze za wcześnie jest na tworzenie tego rodzaju instytucji. Według „Moskowskich Wiedomosti”, czas utworzenia Uniwersytetu Wileńskiego nadejdzie wtedy, gdy zostanie podniesiony poziom kulturalny Białorusinów, zgodnie z ich terminami, po prostu Rosjan.

Gdy nie powiodło się zrealizowanie tego zamiaru, Murawjow próbował innymi sposobami zrekompenzować brak wiernych imperium urzędników i nauczycieli w Kraju Północno-Zachodnim. Zainicjował on wypłacanie dodatków do uposażeń pracującym w placówkach oświatowych Rosjanom oraz Niemcom bałtyckim, jak też obywatelom innych krajów – nauczycielom języków obcych. Z inicjatywy wileńskiego generał-gubernatora wprowadzono też dodatkowe stypendia Rosjanom którzy po ukończeniu nauk musieli odpracować w Kraju Północno-Zachodnim. Z inicjatywy Murawjowa „rozstrzygnięto” również „problem Polaków” na uczelniach rosyjskich: wprowadzony numerus clausus ograniczał do 10 proc. liczbę „Polaków” na każdej uczelni rosyjskiej.

Gdy nie powiodło się założenie uniwersytetu, Murawjow podjął inicjatywę utworzenia w Wilnie prawosławnej akademii duchownej (w skorygowanym wariantcie – dodatkowych kursów przy prawosławnym seminarium duchownym). W tym projekcie można dopatrzeć się dążenia wileńskiego generał-gubernatora do tego, aby bardziej zintegrować duchowieństwo ze społeczeństwem. Formalną przyczyną, która nie pozwoliła na zrealizowanie tego projektu, był brak środków finansowych. Prawdopodobnie, na niepowodzenie tego projektu wpłynęło negatywne stanowisko hierarchii kościoła prawosławnego wobec modernizacyjnych zamiarów Murawjowa. W drugiej połowie lat sześćdziesiątych i na początku siedemdziesiątych na inicjatywy przedstawicieli władz w dziedzinie szkolnictwa wyższego miały wpływ dwa podstawowe czynniki: brak zaufanych urzędników i nauczycieli w Kraju Północno-Zachodniej oraz wyższość cywilizacyjna „Polaków”. Właśnie z powodu tych dwóch czynników priorytet przyznawano różnym projektom prawosławnej akademii duchownej. Wydaje się, że te projekty nie zostały zrealizowane z tych samych przyczyn, co i w przypadku zamiarów Murawjowa. Jeśli na początku lat siedemdziesiątych mówiono o założeniu uniwersytetu rosyjskiego w Kraju Północno-Zachodnim, to tylko w Połocku albo Witebsku. Jednakże brak zasobów finansowych i intelektualnych nie pozwolił nawet na szersze rozwinięcie rozważań nad tym projektem.

Propozycje znanego rosyjskiego uczonego Aleksandra Gilferdinga w dziedzinie „polityki narodowościowej”, przede wszystkim w sferze oświaty, zakładały politykę *divide et impera*: przez podnoszenie świadomości etnokulturowej Litwinów przeciągnąć ich spod wpływów polskich na orbitę polityczną Rosji. Gilferding widział Litwinów jako polityczną część składową narodu rosyjskiego, która, co prawda, utrzymała też własną swoistość etnokulturową. Jednakże wysuwając swe środki polityczne, ciągle zwraca on uwagę również na sytuację Litwinów w Prusach (albo Małej Litwie). Tam zaś Litwini ulegają procesowi germanizacji. Dlatego nie jest do odrzucenia wersja, że pielęgnowanie, zgodnie z ideą Gilferdinga, swoistości etnokulturowej Litwinów pojmowane jest jako środek tymczasowy, potrzebny po to, aby ich oddzielić od Polaków. Po tym miało nastąpić ostateczne „złanie się” Litwinów z Rosjanami.

W Wileńskim Okręgu Naukowym byli zwolennicy propozycji Gilferdinga, jednakże zostały one zrealizowane tylko w należącej do Królestwa Polskiego guberni augustowskiej (później – suwalskiej) i tylko częściowo. Tutaj pod

kierownictwem Nikołaja Miliutina po powstaniu 1863 roku została przeprowadzona reforma oświaty, do której zrealizowania podstawowe dokumenty właśnie opracował Gilferding. Najbardziej jest prawdopodobne, że właśnie to z jego inicjatywy wprowadzono „litewskie stypendia”. Zgodnie z założeniem, miały one być przyznawane Litwinom po ukończeniu gimnazjów w Suwałkach i Mariampolu, którzy szykowali się do działalności naukowej i pedagogicznej. Stypendia miały być przyznawane na studia na uniwersytetach Moskwy i Petersburga. W ten sposób dążono do wychowania inteligencji litewskiej o nastawieniu prorosyjskim (i antypolskim). To, że stypendia przyznawano wyłącznie Litwinom, prócz tego dobrze znającym język rosyjski i, co jeszcze ważniejsze, litewski, wymownie świadczyło, że władze rosyjskie również w przyszłości (przynajmniej niedalekiej) były gotowe uznać odrębność etnokulturową Litwinów (przynajmniej w Królestwie Polskim).

Historia „stypendiów litewskich” wymownie dowodzi, że jakakolwiek idea, trafiając w tryby maszyny biurokratycznej imperium, przybiera inny kształt. Podczas przyznawania tych stypendiów nie przestrzegano wielu pierwotnych założeń. Przydzielano nie 10 a 9 stypendiów, tyle bowiem otrzymano pieniędzy. Nie przestrzegano też procedury przydzielania. Prócz tego, przeznaczone były również studentom wydziałów prawa i medycyny, którzy nie szykowali się ani do działalności pedagogicznej, ani naukowo-lituanistycznej.

W drugiej połowie XIX wieku w Cesarstwie Rosyjskim w szybkim tempie wzrastała liczba wyższych uczelni, jak też studentów, więc społeczeństwo Litwy również mogło się spodziewać, że w tym kraju powstanie też jakaś wyższa uczelnia. Po drugie, ówczesnie w imperium nasiliły się tendencje rusyfikacji kulturalnej, również w dziedzinie szkolnictwa wyższego (w latach osiemdziesiątych został zrusyfikowany uniwersytet w Dorpacie). Dlatego na przełomie XIX i XX wieków realną sprawą było domaganie się tylko rosyjskiej wyższej uczelni.

Zgłoszona w 1900 roku inicjatywa Wileńskiego Towarzystwa Rolniczego, zrzeszającego ziemian, w sprawie utworzenia w Wilnie wyższej szkoły rolniczej, była przede wszystkim nastawiona na potrzeby elity socjalnej. Co prawda, założenie wyższej szkoły, chociażby rosyjskiej, pozytywnie oceniała większość aktywnych społecznie mieszkańców Litwy, w tym również liderzy litewskiego ruchu narodowego. W rozważaniu idei uniwersytetu (lub w ogóle wyższej uczelni) również na początku XX wieku (tj. przed rewolucją 1905 r.) w społeczeństwie litewskim nie nastąpiły istotne zmiany. Zarówno w końcu

XIX w., jak też w pierwszych latach XX stulecia, litewscy działacze społeczni rozpatrywali zalety i minusy tylko rosyjskiej, tj. z rosyjskim językiem wykładowym, wyższej uczelni w Wilnie, spodziewając się też pewnych ustępstw dla Litwinów. Jednakże przed rokiem 1905 nie istniała jeszcze idea uniwersytetu narodowego.

Pomysł Wileńskiego Towarzystwa Rolniczego upadł, władze bowiem, podobnie jak i w latach poprzednich, obawiały się polskiej dominacji w wyższej szkole. Prócz tego, w rozważaniach przedstawicieli władz na temat założenia wyższej uczelni w Kraju Północno-Zachodnim pojawia się na początku XX wieku jeszcze jeden motyw, przeszkadzający w utworzeniu takiej placówki. To niebezpieczeństwo powodowane przez Żydów. Dlatego niektórzy miejscowi urzędnicy nawet proponowali, żeby w tym przypadku, gdy będzie utworzona wyższa uczelnia, drastycznie, tj. do 3 proc., zmniejszyć liczbę studentów-Żydów albo w ogóle ich nie przyjmować.

W czasie rewolucji 1905 roku system polityczny Rosji został, chociaż na pewien okres, zliberalizowany. W 1905 roku zarysowały się odmienne, projektowane przez grupy polityczne Litwy modele polityczne i socjalno-kulturowe przyszłej Litwy. Każda non dominant ethnic group, dążąc do zrealizowania pewnej wizji politycznej, „musiała” się troszczyć również o utworzenie odpowiedniej piramidy oświaty. Dlatego dyskutowane w latach 1905–1907 w społeczeństwie Litwy modele odrodzenia lub utworzenia uniwersytetu należy kojarzyć z występującymi ówczesnie tendencjami etnopolitycznymi.

Uwzględniając modele przyszłości Litwy, które powstały w czasie rewolucji 1905 roku, można wyodrębnić cztery koncepcje reaktywowania lub utworzenia Uniwersytetu Wileńskiego: litewski, polski, Litwy oraz rosyjski. Główne kryterium podziału – to język wykładowy.

Najwięcej dyskusji w latach rewolucji, a następnie również w literaturze historycznej, wzbudziła koncepcja „Uniwersytetu Wolnego”. Ten uniwersytet miał uwzględniać interesy kulturalne i edukacyjne wszystkich narodów Litwy (z wyjątkiem Żydów). Dlatego nazwaliśmy go uniwersytetem Litwy. Koncepcja „Uniwersytetu Wolnego”, powstała w najodpowiedniejszym momencie (właśnie ówczesny nowy minister oświaty Iwan Tołstoj proponował liberalizację systemu oświaty), nie została zrealizowana. Przede wszystkim, na początku 1906 roku w Rosji stopniowo likwidowano osiągnięte w 1905 roku zdobycze demokratyczne. Prócz tego, wydaje się, że nawet wśród inicjatorów tej koncepcji tylko profesor Jan Baudouin de Courtenay, który, a

propos, był nastawiony przeciwko powstawaniu państw narodowych, opowiedział się za wersją uniwersytetu z kilkoma językami wykładowymi. Litwini i Polacy dawali priorytet uniwersytetom narodowym.

Już w 1905 roku Litwini wyraźnie dążyli do utworzenia narodowej piramidy oświaty, którą „wieńczyłby” uniwersytet litewski (narodowy). Polacy też oświadczyli, że ich dążeniem jest uniwersytet polski.

Historia idei „Uniwersytetu Wolnego”, jak również to, że nie są znane inne próby zakładania wielokulturowych instytucji oświatowych lub naukowych o podobnym profilu, pozwala twierdzić, że ta koncepcja upadła nie tylko dlatego, iż różniły się pozycje inicjatorów, ale też z powodu ogólniejszych procesów socjalno-kulturowych i politycznych. Innymi słowy, na dawnych ziemiach WKL dezintegracja polityczna i kulturalna była tak daleko posunięta, że istnienie uniwersytetu wielokulturowego stawało się mało realne.

Na początku 1905 r. oraz w latach 1906–1907, tj. w okresie, gdy nie było kulminacji rewolucji i największych ustępstw ze strony władz, litewscy działacze społeczni, reprezentujący różne nurty polityczne, rozważali możliwości utworzenia również uniwersytetu rosyjskiego. Jednakże władze obawiały się zakładania nawet w Mińsku lub Witebsku rosyjskiej wyższej szkoły. Tłumaczono się tym, że w przypadku utworzenia uniwersytetu w tych miastach, skład narodowościowy studentów nie odpowiadałby władzom, mówiąc inaczej, obawiano się wpływów Polaków i Żydów.

Względy panslawistyczne zmuszały na przełomie lat 1907–1908 władze Cesarstwa Rosyjskiego do poszukiwania chociażby minimalnego kompromisu z Polakami. Dlatego jest prawdopodobne, że zezwalając na utworzenie wyższej uczelni w Wilnie władze liczyły na zapewnienie lojalności politycznej chociażby części Polaków Kraju Północno-Zachodniego. Właśnie tak można objaśnić rozpoczęte u schyłku 1907 roku intensywne dyskusje w sprawie utworzenia w Wilnie wyższej uczelni. Po drugie, wypowiedzi najwyższych przedstawicieli władz imperium w końcu 1907 i w pierwszej połowie 1908 roku świadczyły, że władze nie zamierzały korygować podstawowych zasad „polityki narodowościowej”.

W 1908 roku podczas rozpatrywania inicjatywy Dumy wileńskiej w sprawie utworzenia w Wilnie wyższej uczelni ujawnił się też jeszcze jeden aspekt, który stanowił przeszkodę w porozumieniu się na temat koncepcji wyższej szkoły. Okazało się, że „obiektywne” potrzeby kulturalne i edukacyjne narodów Litwy różnią się gruntownie. Litwinom, Białorusinom, jak też Żydom, zdaniem działaczy społecznych, reprezentujących ich interesy, przydałby się

choć uniwersytet rosyjski (tj., gdzie językiem wykładowym byłby rosyjski). Choć część społeczeństwa polskiego na Litwie również przyznawała pożytek rosyjskiej wyższej szkoły, jednakże duże wpływy mieli też ci, którzy byli innego zdania. Musieli oni bowiem uwzględniać sytuację, jaka zaistniała na Uniwersytecie Warszawskim, który Polacy bojkotowali. W takiej sytuacji Polakom litewskim z samej tylko solidarności nie wypadało inicjować powołania w Wilnie uniwersytetu rosyjskiego albo to aprobować. Tym bardziej, że mogli jechać na studia do wyższych uczelni z polskim językiem wykładowym, znajdujących się w państwie Habsburgów. Jednakże nie to stało się podstawową przeszkodą do utworzenia w Wilnie w 1908 r. i później (w 1911 r. wileńska Duma ponownie zainicjowała taki projekt, korzystając ze zbliżającej się 300 rocznicy rządów Romanowów) wyższej uczelni. Analiza poglądów rosyjskiej elity politycznej oraz konkretnych działań „polityki narodowościowej” pozwala twierdzić niedwuznacznie, że po rewolucji 1905-1907 r., nie było żadnej możliwości utworzenia w Wilnie wyższej uczelni, zwłaszcza uniwersytetu. Warunkował to zarówno brak zasobów finansowych i intelektualnych w całym imperium, jak też obawa przed dominacją Polaków i Żydów na uniwersytecie „peryferyjnym”. Prócz tego, cesarz Mikołaj II był przekonany, że w Rosji jest wystarczająco uniwersytetów. Te okoliczności wpłynęły również na to, że nawet rozpatrywane w latach 1913–1914 przez instytucje władzy inicjatywy rosyjskich działaczy społecznych, pozostających pod wpływem intencji rasyfikacyjnych, w sprawie zakładania wyższych uczelni w Kraju Północno-Zachodnim, nie spotkały się z aprobatą najwyższych przedstawicieli władz.

Na początku XX wieku kształtowało się autentyczne zapotrzebowanie części społeczeństwa litewskiego, głównie inteligencji klerykalnej, na posiadanie wyższej szkoły duchownej w Kownie: inteligencja klerykalna orientowała się na wartości etnograficzne, potrzebowała ona konserwatywnej warstwy społeczeństwa, która zapewniłaby stabilność. Kowno, znajdując się w centrum Litwy etnograficznej, miało najbardziej sprzyjającą działalność litewskiej duchowną władzę katolicką, dlatego, zdaniem inteligencji klerykalnej, najlepiej nadawało się na ośrodek litewskiego ruchu narodowego, a jednocześnie również na akademię duchowną. Taką ideę najintensywniej krzewiono w latach 1907–1910, a później nawet ta część społeczeństwa litewskiego uznała rolę Wilna jako centrum Litwy i Litwinów.

ASMENVARDŽIŲ RODYKLĖ

- Abramowicz L. 138
Achmatov A. 93
Adomaitis J. 114
Aksakov I. 95, 177
Aleksandras, Kauno stačiatikių
vyskupas 89, 90
Aleksandras I 46, 69, 70, 78, 176
Aleksandras II 19, 25, 26, 29, 31–33,
35, 39–42, 44–46, 52, 58, 59, 65–70,
73, 77, 83, 86, 87, 89, 98, 99, 176,
184, 189, 200
Aleksandras III 110
Aleksandravičius E. 7, 12, 13, 16, 19,
24, 28, 29, 33, 36, 37, 61, 65, 77,
79, 81, 89, 96, 97, 100, 101, 157,
165, 177
Alston P. L. 126, 177
Apuchtin A. 109
Aronson I. M. 112, 177
Arsenjev I. A. 36, 175
Avrech A. 151, 184

Balaszewicz J. A. 35, 175
Baliński M. 35, 36, 61
Baranov E. 95
Basanavičius J. 100, 161, 171
Batiuškov P. 96

Batoras S. 67, 178
Baudouin de Courtenay J. 133–135,
137, 170, 174, 196, 207
Bazyłow L. 55, 141, 178, 183
Beauvois D. 21, 43, 44, 49, 178
Beynar L. 67, 178
Beleckij A. 72, 176
Bergmanowa A. 149, 178
Besançon A. 22, 178
Bič M. 149, 184
Bikulič V. B. 40, 45, 56, 67, 184
Biržiška M. 147, 156, 165, 178
Blaškevičius M. 108
Bogdanovič A. S. 117, 176
Bortkiewicz E. 117
Breuilly J. 10, 178
Brim S. 45, 178
Brower D. R. 21, 178
Brozi K. J. 23, 182
Budberg A. 59, 83
Burchardt M. 134
Bžoska Ž. 108

Chomiński S. 41
Czapski E. 29, 30
Czartoryski A. 46
Czartoryski V. 46, 56, 175

- Czartoryskiai 46
- Čepėnas P. 11, 182
- Dalevskiai 41
- Dambrauskas A. 133, 156–165, 174
- Danilevskij N. 76
- Dann O. 9, 178
- Daugirdas J. 45
- Djakin V. S. 110, 184
- Djakov V. A. 50, 56, 70, 184, 186
- Dolgorukov V. 67, 70
- Domeika A. 27, 41, 53, 60–63
- Domeika I. 27, 41, 60, 62
- Dubnov S. M. 129, 152, 153, 176, 184
- Eimontova R. G. 22, 37, 56, 62, 186
- Evreinov A. 78
- Fainhauz D. 49, 50, 53, 57, 178
- Falkovič S. M. 57, 186
- Feliński Z. 36, 175
- Ferenczi C. 144, 178
- Filaret, Maskvos ir Kolomnos stačiatikių metropolitas 88, 90, 93
- Flerov V. 150
- Flynn J. T. 21, 22, 43, 178, 179
- Fredrai 172
- Freeze G. L. 91, 179
- Furchtbar F. 111, 179
- Gadon L. 40
- Gagarin P. 86
- Gaidys A. 125, 156, 157, 161, 179
- Garibaldi D. 65
- Gassenschmidt Ch. 125, 179
- Gellner E. 9, 10, 124, 178–180, 184, 188, 199
- Gerasimov 144, 145
- Giecewicz K. 50
- Gieysztor J. 15, 28, 29, 35, 40, 41, 45, 46, 49, 50, 56, 60, 67, 174
- Gogel N. 46
- Golovnin A. 14, 58, 59, 61, 65, 71, 83, 86, 87, 93, 103, 172, 175, 189, 200
- Gorčiakov A. 39
- Grigalius XIII 17
- Grinius K. 104, 174
- Grużewski Z. 45
- Gudaitis L. 156, 160, 179
- Habsburgai 19, 132, 170, 190, 197, 201, 209
- Hagen M. 99, 111, 179
- Haltzel M. 111, 179
- Hamletas 46
- Hausmann H. 125, 179
- Hildebrant A. M. 58, 70
- Hilferding A. 6, 82, 102, 105–108, 168, 175, 181, 185, 194, 205, 206
- Hroch M. 10, 179
- Ivanov A. E. 126, 139, 140, 151, 154, 185
- Iziumov M. 90
- Jablonskis J. 100, 134
- Jaczewski 133
- Jakovlev V. N. 154, 186
- Jakowicki A. 147
- Jakštas Adomas, žr. Dambrauskas A.
- Jałowiecki M. 117
- Janulaitis A. 11, 12, 19, 29, 30, 33, 34, 180

- Jasaitis J. 129, 138
 Jaunius K. 133
 Jeismann M. 9, 179
 Jeleński A. 60, 67
 Jogailaičiai 13, 183
 Jogėla V. 18, 20, 181
 Josif, Lietuvos ir Vilniaus stačiatikių
 metropolitas 88–91, 93
 Julijus Cezaris 17

 Kaegbain P. 99, 179
 Kalemka S. 59, 184
 Kassow S. D. 126, 151, 152, 154, 180
 Katilius A. 161, 174
 Katkov M. 76, 83–85, 88, 95, 167,
 176, 186, 193, 204
 Kaufman K. 95
 Kieniewicz S. 26, 66, 67, 98, 174, 180
 Kiepuska H. 139, 180
 Kirkor A. H. 13, 36, 47, 48, 61, 181,
 183
 Kirkor S. 47, 48, 180
 Kizwalter T. 10, 180
 Klier J. D. 112, 180
 Klimaitis P. 129
 Klimas A. 165
 Klimas P. 100, 174
 Koberdowa I. 55, 57, 66, 180
 Kojalovič M. 89, 90, 97, 185
 Komolowa D. 29, 180
 Kończa M. 40
 Konstantinas Nikolajevičius, didysis
 kunigaikštis 55, 59, 66–68, 180
 Kornilov I. 60, 82, 89, 90, 94, 95, 107,
 172, 176
 Koroliov V. D. 50, 186
 Korwin-Milewski I. 115–117, 145

 Kostiuško I. I. 80, 107, 185
 Kovalevskij J. 44
 Kozłowska-Studnicka J. 18, 77, 81,
 180
 Krasieński A. P. 37, 53, 67
 Kraševkis J. I. 36
 Kronenberg L. 36
 Krumbholz J. 25, 180
 Krzywicki 60
 Kubilius V. 7
 Kudirka J. 104, 180
 Kulakauskas A. 7, 11, 13, 16, 19, 28,
 47, 63, 65, 79, 81, 83, 91, 96, 97,
 100–102, 108, 177, 180, 181
 Kulakovskij P. 132, 140
 Kulin V. 82, 90, 107, 108

 Lagorij A. 147, 150
 Lanskoj S. 172
 Łappa A. 50, 51, 53, 61–65, 192, 203
 Lapteva L. P. 102, 185
 Laukaitytė R. 161, 174
 Laurinavičius Č. 7
 Lazutka S. 11, 59, 77, 142, 185
 Leonas P. 100, 171
 Löwe H.-D. 112, 125, 152, 181
 Lubeński P. 36
 Lukšienė M. 12, 18, 21, 24, 28, 43, 181

 Mačiulis J. (Maironis) 133
 Makarij (Bulgakov), Maskvos ir
 Kolomnos stačiatikių metropolitas
 96, 97, 177, 185
 Maksimaitis M. 7
 Malewski B. 137
 Mašiotas P. 100
 Mathes W. L. 25, 44, 181

- Mažvydas M. 36, 171
 Medekša A. 133, 134, 136
 Medišauskienė Z. 13, 24, 181
 Meysztowicz A. 117
 Meysztowicz Sz. 147
 Merkys V. 7, 13, 29, 104, 105, 117,
 120, 181
 Mezeras 27
 Mickevičius A. 27, 41, 60, 62, 173
 Miknys R. 7, 14, 116, 125, 130, 175,
 181
 Mikuckis S. 104
 Miliutin D. 52, 57
 Miliutin N. 86, 101, 102, 107, 194, 206
 Miller I. S. 50, 56, 67, 174, 186
 Milovidov A. 11, 12, 61, 77, 79, 88,
 96, 97, 99, 175, 185
 Mironas V. 128, 133
 Montwiłła J. 143, 145
 Morawski S. 22, 23, 174
 Mostowski E. 19
 Motieka E. 7, 14, 125, 130, 131, 175,
 181
 Muravjov M. 5, 20, 60, 61, 72, 76–86,
 88–91, 93, 95, 100, 107, 110, 167, 171,
 175–177, 180, 185, 193, 194, 204, 205
 Napoleonas III 39, 56
 Nazimov V. 5, 33, 41, 45–47, 50, 53,
 56–58, 61, 64, 65, 67–69, 71–74,
 77, 82, 102, 106, 167, 184, 192,
 203, 204
 Neuman I. B. 23, 181
 Nikitenko A. V. 44, 70, 176
 Nikolajus I 19, 21, 166, 178, 190, 201
 Nikolajus II 110, 118, 125, 152, 154,
 168, 176, 185, 197, 209
 Noreika L. 153
 Norov A. 25
 Odyniec A. E. 35
 Šv. Ona 90
 Orlov A. 39
 Orlovskij E. 67, 185
 Oskierka A. 60, 67, 178
 Pabrėža J. 28
 Paliulionis M. 160, 182
 Panteleev L. 18, 20, 43, 185
 Pelikan V. 43
 Pietaris V. 100
 Pipes R. 76, 181
 Piročkinas A. 7
 Pirogov N. 25, 181
 Pistohlkors G. 99, 179
 Pypin A. N. 24, 186
 Plaggenborg S. 125, 179
 Plėvė V. 112, 120, 121
 Pobedonoscev K. 83
 Popov V. 121, 122, 140, 143
 Potapov A. 96
 Potašenko G. 106, 181
 Potocki A., žr Balaszewicz J. A.
 Potocki T. 27
 Poznański K. 28, 182
 Poznanskij V. V. 23, 185
 Prapuolenis K. 161
 Przędziecki J. 145
 Przybilski V. 37
 Pščolko A. 89, 90
 Ptaszycki J. 133
 Ptaszycki S. 133
 Puškin A. 26, 172, 187
 Putiatin J. 45

- Rajewski M. 23, 182
 Ratč V. F. 46
 Raun T. U. 99, 179
 Reiter N. 10, 182
 Rimskij S. 91, 96, 186
 Ritter H. 9, 179
 Rogger H. 76, 112, 182
 Rogovič A. 120
 Romanovai 15, 19, 23, 69, 70, 119,
 124, 125, 153, 190, 197, 201, 209
 Römer E. 29, 30, 40, 60, 67, 68, 72, 180
 Römer M. (Römeris) 128, 137, 159,
 174
 Römeriai 171, 172
 Ropp E. 125, 127–129, 183
 Roždestvenskij S. 21, 41, 186
 Rucevičius A. 130, 139
 Rukša A. 11, 79, 182

 Salzman R. 151, 182
 Samajauskas K. 156, 160
 Samarin J. 76
 Sambuk S. M. 79, 186
 Saunders D. 91, 182
 Schmidt-Hartmann E. 10, 178–180
 Schulze-Wessel M. 83, 106, 182
 Sierakowska A. 41
 Sikorska-Kuliesza J. 80, 182
 Sinel A. 93, 182
 Sirutavičius V. 7
 Skałkowski A. M. 46, 52, 182
 Sliozberg G. B. 152, 177
 Smetona A. 162, 163
 Snitko K. 90
 Sobolev P. 150
 Solovjov J. 116, 186
 Stakauskas J. 160, 182

 Staliūnas D. 14, 29, 115, 117, 123,
 125, 127–129, 175, 182, 183
 Stankiewicz Z. 57, 183
 Starzeński V. 5, 45, 46, 48–53, 56, 57,
 60, 61, 66–70, 178, 192, 203
 Stolypin P. 141, 144, 147, 151, 184
 Stolzman M. 13, 35, 37, 47, 183
 Stroganov S. 44
 Studnicki V. 147, 148
 Sumorokov S. 58
 Sundhausen H. 10, 182
 Sviatopolk-Mirskij P. 15, 112, 118, 120
 Szukiewicz V. 137, 172
 Szwanski J. 134
 Ślizień W. 147

 Šipov S. 20
 Širinskij-Šichmatov A. 64, 82, 106
 Šliūpas J. 36, 171
 Šolkovič S. 86, 97, 105, 175, 177
 Štachelberg J. I. 50, 52, 53, 56, 186
 Švarc A. 150, 151

 Tatarė A. 28
 Thaden E. C. 24, 183
 Timov F. 97, 177
 Tiškevičius Aleksandras 143, 145
 Tiškevičius Antanas 116, 145
 Tiškevičius B. 41
 Tiškevičius E. 36
 Tiškevičius T. 53, 175
 Tyla A. 82, 101, 113, 130, 174, 183
 Tolstoj D. 87, 93, 94, 96–100, 182
 Tolstoj I. 125, 133, 137, 139, 196, 207
 Tukała M. 50
 Tumas J. (Vaižgantas) 114, 115
 Tvardovskaja V. A. 84, 95, 186

- Uvarov S. 21–24, 43, 178, 179, 183
- Valančius M. 83, 181
- Valenrodas K. 46
- Valujev P. 14, 38, 42, 44, 46, 49–53, 65, 67–69, 72–74, 86, 87, 90, 91, 167, 172, 175, 176, 179, 185, 186, 189, 191, 192, 200, 202–204
- Vasilčikov I. 42, 43
- Věbra R. 101, 108, 183
- Vileišis J. 115, 119
- Vileišis P. 134
- Vilkutaitis A. 100
- Vinaver M. 152
- Vittè S. 111, 112, 130, 131, 139
- Vittè T. 105
- Vytautas Didysis 159
- Šv. Vladimiras 42–44, 78, 167, 191, 203
- Vladimirov A. 114
- Vladimirovas L. 11, 18, 19, 29, 33, 34, 36, 77, 79, 81, 96, 130, 183
- Vlasov A. 149
- Voldemaras A. 158
- Volf E. 143
- Volteris E. 119, 120
- Weeks T. R. 14, 112, 119, 183
- Wereszycki H. 55, 175, 183
- Węclawski M. 142–145, 147
- Whittaker C. 22–24, 183
- Wielopolski A. 42, 46, 52, 55, 57, 59, 66, 178, 182, 183
- Winkler H. A. 10, 184
- Woyńłowicz E. 117
- Wróblewski T. 128, 135, 175, 183
- Wrzosek A. 19, 184
- Zacharova L. G. 52, 184
- Zajončkovskij P. A. 49, 185
- Zaleski B. 35, 175
- Zaleski 22
- Zamoyski A. 66, 180
- Zasztowt L. 13, 18, 22, 24, 31, 184
- Zawadski F. 134, 137
- Zdrada J. 55, 59, 183, 184
- Zembrzudski L. 139, 184
- Zenger G. 109
- Zernack K. 38, 184, 186
- Ziemacki J. 133
- Žaltauskaitė V. 165
- Žemaitis Z. 131, 136
- Žilinskas T. 104, 174
- Žukas V. 15, 118, 184
- Žukovič P. 88, 97, 184
- Žukovskis F. 34

Li-191 **Lietuvių atgimimo istorijos studijos.** – Vilnius : Kultūros ir teatro susiv.-studija „Sietynas“, 1990-. ISSN 1392-0391

[T.] 16 : Visuomenė be universiteto? (Aukštosios mokyklos atkūrimo problema Lietuvoje: XIX a. vidurys-XX a. pradžia) / Darius Staliūnas ; [redakcinė kolegija: Egidijus Motieka (vyriausiasis redaktorius) ... (et al.)]. - Vilnius : Lietuvos istorijos inst., 2000. - 216 p. - Santr. angl., lenk. - Bibliogr.: p. 171-186. - Asmenvardžių sklė: p. 211-215. - ISBN 9986-780-30-6

Šešioliktoji Lietuvių Atgimimo istorijos studijų knyga skirta aukštosios mokyklos atkūrimo bei sukūrimo projektams Lietuvoje XIX a. viduryje - XX a. pradžioje. Šie projektai analizuojami sociokultūrinių ir politinių procesų kontekste.

UDK 947.45+378(474.5)(091)

Redaktorė Danutė Mėlyniienė
Maketuotoja Žydronė Jakonytė

Tiražas 1000 egz.
Išleido Lietuvos istorijos instituto leidykla
Kražių 5, 2001 Vilnius
Spausdino VDA spaustuvė
Jasinskio 16, Vilnius
Užsakymo Nr. 7